

Міністерство освіти та науки України
Національний університет «Одеська юридична академія»

На правах рукопису

АТРАШКЕВИЧ Євгенія Валеріївна

УДК 165.741:340.125 (410.1) (7/8)

**НЕОКЛАСИЧНИЙ ПРАГМАТИЗМ СЬЮЗАН ХААК
У СУЧАСНОМУ АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКОМУ ФІЛОСОФСЬКО-
ПРАВОВОМУ ДИСКУРСІ**

Спеціальність: 12.00.12. – філософія права

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:
РОЗОВА Тамара Вікторівна,
доктор філософських наук, професор

Одеса – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРАГМАТИСТСЬКОГО ФІЛОСОФСЬКОГО-ПРАВОВОГО ДИСКУРСУ ЯК ДЖЕРЕЛО СИНТЕЗУ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ В ПОГЛЯДАХ С. ХААК.....	11
1.1. Сучасна англо-американська філософсько-правова думка як дискурсивний контекст концептуалізації права у поглядах С. Хаак.....	11
1.2. Правовий прагматизм у англо-американській філософсько-правовій думці: проблеми формування та взаємодії з юридичною практикою	33
1.3. Рецепція філософсько-правового прагматизму в інтерпретації С. Хаак.....	48
Висновки до розділу 1	66
РОЗДІЛ 2. ВЗАЄМОДІЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ РЕАЛЬНОСТІ ТА ПРАВОВОЇ ПРАКТИКИ У ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДАХ С. ХААК	73
2.1. Семіотично-прагматичний аспект ідеї розвитку в американській філософії права	73
2.2. Історико-еволюційний підхід до розуміння філософії права і питання типології правових систем у неокласичній прагматистській парадигмі С. Хаак	90
2.3. Проблема інкорпорації принципу сцієнтизму правовими системами у прагматистській інтерпретації С. Хаак	108
Висновки до розділу 2	127
РОЗДІЛ 3. ЕПІСТЕМОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДІВ С. ХААК	134

3.1. Актуальність епістемологічного дискурсу в загальнофілософських поглядах С. Хаак.....	134
3.2. Проблема сумісності принципу змагальності в англо-американській правовій традиції з епістемологічним імперативом С. Хаак.....	153
3.3. Роль формальної логіки як епістемологічного механізму сцієнтизації права у філософсько-правовій концепції С. Хаак	173
Висновки до розділу 3	190
ВИСНОВКИ	198
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	207

ВСТУП

Актуальність теми. Розширення ідейно-теоретичної бази української філософсько-правової традиції є важливою передумовою вирішення практичних проблем на шляху до демократичних реформ. Необхідність входження України до європейського соціального простору спонукає до активного діалогу у колі сучасної правової науки. Цей процес відбувається шляхом формування нового законодавчого поля, удосконалення практики правозастосування, концептуального «перезавантаження» юридичної науки. Для забезпечення цих напрямів методологічним інструментарієм актуальним є філософсько-правове осмислення правової реальності України.

В умовах плюралізму ідей у всіх сферах буття сучасного глобалізованого світу для успішної інтеграції необхідно розвивати форми діалогу, що базуються не тільки на українському, але й на зарубіжному правовому досвіді. Однак можна констатувати брак уваги до англо-американської філософсько-правової традиції у вітчизняній юриспруденції, більшість представників якої є мало відомими українській юридичній спільноті. Утім, оригінальні концепції, що утворюють методологічний фундамент англо-американської юриспруденції, дозволяють створити нові рівні філософсько-правової рефлексії, релевантні проблемам вітчизняної юриспруденції. Чільне місце в англо-американській філософсько-правовій традиції посідає прагматизм, який є світоглядною основою філософії права США. Слід зазначити, що прагматизм більшою мірою зорієнтований на реальне правове життя, ніж на політичні та правові теорії, що зумовлює практичну необхідність вирівняти дисбаланс між правовою реальністю і формами її осмислення. Саме залучення до українського філософсько-правового дискурсу концепції неокласичного прагматизму Сьюзан Хаак надає таку можливість. Репрезентативність кола інтересів разом із оригінальністю концепції неокласичного прагматизму С. Хаак дозволяє

суттєво доповнити уявлення про прагматистський сегмент філософсько-правової культури й розширити ідейно-теоретичний базис української філософсько-правової традиції.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами і темами.

Дослідження виконано в рамках науково-дослідної теми Національного університету «Одеська юридична академія» «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку Української державності та права» (державний реєстраційний номер 011U000671) на 2011–2015 рр. та плану науково-дослідної роботи кафедри філософії, що здійснює розроблення наукової теми «Філософські, соціальні і логіко-методологічні аспекти права».

Мета і задачі дослідження. Метою дослідження є аналіз методологічних та прикладних аспектів неокласичного прагматизму Сьюзан Хаак як частини сучасного англо-американського філософсько-правового дискурсу.

Для досягнення встановленої мети були визначені такі задачі:

проаналізувати сучасний стан англо-американської філософсько-правової думки як дискурсивний контекст концептуалізації права у поглядах С. Хаак;

визначити роль та актуальність традиції правового прагматизму в англо-американській філософсько-правовій думці у її взаємодії з юридичною практикою як основу філософсько-правового світогляду С.Хаак;

проаналізувати основні тенденції розвитку англо-американської філософсько-правової думки в контексті прагматистської методологічної установки, а також рецепцію цієї установки правовим прагматизмом в інтерпретації С. Хаак;

охарактеризувати лінії ідейно-теоретичної комунікації класичного прагматизму, зокрема Ч. Пірса та В. Джеймса, та правового прагматизму О.В. Холмса з неопрагматистськими напрямками в сучасній філософії права та визначити їхній вплив на становлення концепції С. Хаак;

дослідити історичну логіку трансформації практики правозастосування

та прикладного теоретизування в англосаксонській правовій системі як філософсько-правового поля формування концепції С.Хаак;

виокремити та проаналізувати основні зони тематичних інтересів С. Хаак у процесі практичного застосування концепції неокласичного правового прагматизму;

докладно експлікувати тезу С. Хаак про складність взаємодії філософії і права, науки і права, теорії і практики, а також іманентні проблеми кожної з цих сфер соціально-правової реальності, та виявити можливості подолання апорій сучасного філософсько-правового дискурсу;

визначити місце та значимість теоретичного доробку С. Хаак у вигляді неокласичного прагматизму в сучасному англо-американському філософсько-правовому дискурсі, оцінити його евристичну цінність.

Об'єкт дослідження – неокласичний прагматизм у сучасній англо-американській філософії права.

Предмет дослідження – неокласичний прагматизм Сьюзан Хаак у сучасному англо-американському філософсько-правовому дискурсі.

Методи дослідження. Методологічну базу дослідження складає низка загальних та спеціальних методів, що допомагали досліджувати об'єкт і розкривати зміст предмета дослідження. Так, метод *історизму* застосовувався у першому розділі роботи при дослідженні загальнофілософських та філософсько-правових текстів С. Хаак з метою їх упорядкування й тематизації; *deskриптивний* – для пропедевтичної презентації методологічних підходів та теоретичних напрямів англо-американської історіографії з питань філософії права; *порівняльний* – при зіставленні виокремлених за допомогою типологічного методу підходів та напрямів, пов'язаних із філософсько-правовою проблематикою, а також для характеристики специфіки цих підходів у англосаксонській, континентальній та вітчизняній парадигмах філософсько-правового мислення; *структурно-аналітичний* – для дослідження внутрішнього змісту різних концептуальних та методологічних підходів і забезпечення можливості виявлення ідейно-

теоретичних установок, що лежать в основі авторських концепцій; *метод системного аналізу* – для розгляду правової реальності як складної цілісності в її практично-юридичному, філософсько-правовому й соціально-комунікативному аспектах; *метод емпіричного та логічного дискурс-аналізу* – у процесі розгляду комплексу англо-американської науково-теоретичної та філософської літератури, присвяченої філософсько-правовій проблематиці як єдиного метатексту для виявлення його іманентної структури, метасемантичних зв'язків та зовнішньо-інтерпретаційного потенціалу; *метод інтраконтекстуального аналізу (культурно-антропологічного занурення)* – з метою досягнення максимальної об'єктивності при структурній характеристиці та змістовій оцінці зовнішньо-культурного для української філософсько-правової традиції англо-американського філософсько-теоретичного досвіду. У роботі використані також загальнонаукові методи теоретичного дослідження: *абстрагування, аналіз, синтез, індукція та дедукція*. На формування теоретико-методологічної бази дослідження справила вплив традиція вітчизняної філософсько-правової думки.

Теоретична основа дослідження. Біля витоків правового прагматизму стояли Ч. Пірс, В. Джеймс, Дж. Дьюї, Дж. Г. Мід, Ф. К. С. Шіллер. Спеціальну філософсько-правову проблематику з позицій прагматизму розробляли О. В. Холмс, Б. Кардозо, згодом Р. Паунд, К. Ллевеллін. Саме ці автори вплинули на формування філософсько-правового світогляду С. Хаак. В українській історіографії філософсько-правового спрямування прагматизм досліджувався здебільшого в межах більш загальної характеристики напрямів англо-американської правової думки. Серед таких дослідників варто назвати В. Бачиніна, О. Бандуру, І. Бутову, О. Данильяна, В. Забігайла, А. Козловського, М. Козюбру, В. Колесника, В. Копотя, М. Костицького, Є. Причепія, Т. Розову, В. Скибу, В. Титова, Ю. Шемшученка та ін. Окремі аспекти епістемології, правового прагматизму та можливостей інкорпорації їх теоретичних положень в українську науку та правову культуру розглядаються в працях Є. Бурлая, В. Братасюка, О. Івакіна, С. Максимова,

Ю. Оборотова, Т. Пащука, Л. Удовики, М. Олексюка, О. Сердюка, Б. Малишева, В. Ковальчука, О. Юрчука, С. Кравченка та ін.

Оцінюючи ступінь вивченості феномена правового прагматизму у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі, варто відзначити недостатнє висвітлення розмаїття підходів та позицій. Саме тому є потреба у дослідженні численних праць С. Хаак, у яких прагматизм загальнофілософський і правовий, названий авторкою неокласичним, постає у реконструйованій та «очищеній» від пізніших масових і довільних інтерпретацій формі.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що робота є першим в українській науці комплексним дослідженням філософсько-правових аспектів оригінальної авторської концепції неокласичного прагматизму С. Хаак. У процесі дослідження отримані такі результати, що мають наукову новизну:

уперше:

здійснено інтраконтекстуальний підхід на основі методу культурно-антропологічного занурення в контекст іншої культури для максимального висвітлення філософсько-правової концепції С.Хаак, що дозволило розкрити перспективи інкорпорації методології неокласичного прагматизму до сучасного українського філософсько-правового дискурсу;

виявлено та класифіковано основні зони тематичних інтересів С. Хаак: динаміка семантичного наповнення правових концептів; багатовимірність правових систем, що включені до масиву соціальних взаємодій; адаптація цих систем до соціокультурної реальності; роль епістемології, логіки та науково-методологічного інструментарію у розвитку правової культури;

проаналізовано гострополемічний характер філософсько-правового дискурсу в рамках англо-американської традиції суспільної думки й розмаїтість проблем загальнотеоретичного, аксіологічного, епістемологічного, етичного характеру, що їх порушує у філософії права американська правова реальність, виявлено розбіжності в їх трактуванні

порівняно з континентальною філософсько-правовою традицією;

продемонстровано перспективність концепції неокласичного прагматизму як теоретико-аналітичного підходу до розв'язання актуальних проблем сучасної правової реальності в Україні, що зумовлена його орієнтацією на реалії правового життя та методологію правового мислення у розв'язанні конкретних юридичних ситуацій;

удосконалено:

класифікацію та типологію методологічних підходів і теоретичних напрямів у англо-американській філософсько-правовій думці, зокрема, уточнено зв'язки неокласичного прагматизму із іншими напрямами філософії права;

значення для англо-американської правової думки проблеми взаємостосунків між теорією права, наукою як *science* та філософією права, епістемологічної проблематики в неопрагматистській та неокласичній прагматистській парадигмах;

класифікацію та типологію правових систем в умовах сучасного глобалізованого та мультикультурного світу, ієрархію стосунків між різними рівнями цієї класифікації;

набули подальшого розвитку:

дослідження ролі культурно-історичних чинників розвитку філософсько-правової думки в межах прагматистської парадигми;

аналіз методологічного протистояння кантіансько-гегелівської, позитивістської та прагматистської традицій мислення в контексті філософсько-правової проблематики.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що викладені в дисертації висновки та пропозиції можуть бути використані у: науково-дослідній сфері – для розширення методологічної бази української філософсько-правової традиції за рахунок донині мало вивченого напрямку – неокласичного прагматизму; правореалізаційній діяльності – для оптимізації функціонування правових інститутів Української держави, правова система

якої формується під відчутним впливом західної, зокрема англо-американської, правової реальності; навчальному процесі – для підготовки підручників та навчальних посібників, а також викладання курсів «Філософія», «Філософія права», «Теорія держави і права», «Проблеми теорії держави і права», запровадження спеціального курсу «Сучасний англо-американський філософсько-правовий дискурс».

Апробація результатів дослідження. Основні положення роботи обговорювалися на засіданнях кафедри філософії Національного університету «Одеська юридична академія», а також на: Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 15-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» та 165-річчю Одеської школи права, «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку державності та права» (м. Одеса, 30 листопада 2012 р.); восьмому Міжнародному «круглому столі» «Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)» (м. Львів, 7–8 грудня 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції в юридичній науці України та зарубіжних країн» (м. Запоріжжя, 26–27 грудня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (м. Харків, 16–17 жовтня 2015 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання публічного та приватного права у контексті сучасних процесів реформування законодавства» (м. Херсон, 15–16 квітня 2016 року) та ін.

Публікації. Основні положення дослідження відображено у 6 статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях, у тому числі одній зарубіжній, і 10 інших публікаціях.

РОЗДІЛ 1. ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРАГМАТИСТСЬКОГО ФІЛОСОФСЬКОГО-ПРАВОВОГО ДИСКУРСУ ЯК ДЖЕРЕЛО СИНТЕЗУ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ В ПОГЛЯДАХ С. ХААК

1.1. Сучасна англо-американська філософсько-правова думка як дискурсивний контекст концептуалізації права у поглядах С. Хаак

Сьюзан Хаак є яскравим та впливовим представником сучасної англосаксонської традиції філософсько-правового дискурсу, зосередженого насамперед на англосаксонській же правовій традиції, у зв'язку з чим необхідно зробити низку зауважень щодо специфіки як дискурсивної стилістики, так і змістового наповнення філософсько-правової проблематики цього автора на тлі уявлень про структуру [77], предмет, об'єкт [112, с. 42–48], методи, цілі та завдання філософії права [25; 35, с. 86–88; 86; 100; 102, с. 338–350], навіть її державо- та націотворчий потенціал [65, с. 12–16], що склалися у відродженій українській [24; 75, с. 184–186] та російській філософсько-правовій традиції з притаманним їм тяжінням до системного підходу [17; 50, с. 46–50; 51, с. 35–44] і намаганням чіткого виокремлення проблемних сфер цієї дисципліни (методології правознавства, правової онтології, правової гносеології, правової аксіології, філософсько-правової антропології) [40, с. 122–125; 69, с. 17–21; 116; 117; 118], за якою майже незаперечно визнається статус науки [66, с. 27–32; 104, с. 22–26; 105, с. 36–46], хоча й такої, що має міждисциплінарний характер [7; 46, с. 37–40; 80, с. 33–36; 84, с. 233–237; 91, с. 48–51; 93, с. 52–55; 110, с. 176–181; 111, с. 67–71; 128, с. 44–47].

Академік НАН України Ю.С. Шемшученко, зауважуючи гостру дискусійність статусу, структури, предмета і задач філософії права, що іноді доходить аж до її суцільного заперечення, зазначає, що «філософію справедливо вважають квінтесенцією, рефлексією культури», посиляючись

на афористичне формулювання Гегеля: «філософія – це епоха, уловлювана у думці» [125, с. 7]. Ця вочевидь класична гегельянська установка (яку можна доповнити поняттями «ідеї права, що мислить себе», «розумності права» тощо), що не лише іманентно містилася в марксистській традиції, а й імпліцитно завжди залишалася у філософії та правознавстві радянської доби (хоча тоді філософія права взагалі не була актуальною в жодному аспекті), з якої так чи інакше «виросли» всі нинішні пострадянські філософські школи, йде врозріз із прагматистською англо-американською традицією як у праві та правознавстві, так і у філософії, зокрема філософії права, а це не сприяє ані плідній комунікації між двома різними, хоч і західного походження, напрямками філософування, ані адекватному розумінню спадкоємцями гегельянської традиції прагматистської установки. Наприклад, коли йдеться про те, що «методологічний плюралізм сучасного українського правознавства, антропологізація як тенденція його розвитку та й загалом об'єктивні передумови уможливили відродження в сучасній Україні «елегантної юриспруденції» [24, с. 200], ця алюзія на ранню новоевропейську правову установку Гуго Гроція та його однодумців не викликала б симпатії представників прагматистського напрямку (див. критику надмірної захопленості тяжінням до *elegantia juris* в: 172, р. 2). Коли з відрадою констатується, що філософія права в Україні останнім часом «несподівано стала практичною, витребуваною» [24, с. 200], це зовсім не означає практичності в тому сенсі, який вкладається в «практичність» прагматистами.

Тут слід згадати про два рівні філософії права [1, с. 472]: по-перше, «автентичної» філософської дисципліни, що розглядає право під кутом зору *універсальної* філософської *системи* або *системи* історико-філософських розробок (і проти цього завжди виступали прагматисти, котрі протиставляли системі *метод*); по-друге, інтегрований філософсько-правовий рівень наукових знань про право, на якому здійснюється спроба об'єднати філософські основи та правознавство в аспекті його основної проблематики та змісту, з чим би, напевне, погодилася більшість прагматистів, доповнивши

таку інтеграцію філософії з правом конкретно-ситуативним аналізом правових проблем (так би мовити, поглибленим *case study*).

Ця принципова несумісність класичної універсалістської і прагматистської парадигм призводить до парадоксальної ситуації: сучасна українська реальність (економічна, соціальна, правова, ідеологічна) стає все більш прагматичною [122, с. 667–675; 123, с. 492–498], хоча здебільшого стихійно, але продовжує ґрунтуватися на універсалістських (пост-гегельянських, пост-марксистських та пост-«марксистсько-ленінських») світоглядних засадах, що зумовлює фактичне збереження у вітчизняній юридичній науці державно-центристських засадничих (достатньо згадати, скільки останніми роками видається підручників під назвою «Теорія держава і права», до яких включаються філософсько-правові аспекти), явно пережиткових позицій, які пропонується долати за допомогою ширшого, філософсько-правового підходу [27, с. 54–59; 125, с. 8–9].

Невипадково прагматистська філософсько-правова традиція нечасто стає предметом пильної уваги істориків та аналітиків філософії права, котрі свій інтерес до англосаксонського права виявляють передовсім щодо начебто більш сучасних шкіл і напрямів у теорії права, причому, по-перше, прагматизмові відмовляють у наявності методології виміру та порівняння за ступенем інтенсивності суспільних потреб та інтересів, що нібито «унеможлиблює застосування концепції на практиці при вирішенні конкретних конфліктів», натомість же визнається корисність прагматистської концепції потреб та інтересів при застосуванні у правотворчій діяльності [34, с. 9], що, як покаже подальший аналіз, описує реальну ситуацію в філософсько-правовому (а не в суто правовому) прагматизмі з точністю до навпаки; по-друге, стверджується, що прагматизм, залишивши помітний слід в американській правовій думці, упродовж другої половини ХХ ст. поступово втратив визнання основних змістових пропозицій у правовій культурі США [34, с. 13]. Таке бачення можна пояснити хіба що повною довірою до *відносно* новітньої англомовної літератури з *теорії права*, що відбиває

погляди нових поколінь дослідників, котрі прагнуть почасти зректися свого «прагматистського минулого», аби затвердити інноваційний статус власних пропозицій, і недостатнім знайомством з творчістю сучасних авторів на кшталт Сьюзан Хаак, що працюють у руслі саме *філософії права*: можна послатися лише на одну змістовну згадку про її ставлення до сучасної ситуації в англо-американській «постпрагматистській» філософії права, а саме про її доповідь на XXIII Всесвітньому конгресі Міжнародної асоціації філософії права та соціальної філософії, що відбувся 1–7 серпня 2007 року в Кракові (Польща), у якій Хаак пропонує програму «неокласичного прагматистського підходу» у філософії права і скаржиться на вульгаризацію та схематизацію теоретичних засад прагматизму, що заважає використовувати його переваги методологічного значення [2, с. 10–11].

Тому не дивно, що у вітчизняній літературі також можна констатувати певне спрощення та вульгаризацію розуміння перспектив розкриття потенціалу філософського прагматизму в контексті правової теорії. Необхідно також зауважити, що і в англomовній спеціальній літературі ще далеко не проведено ліній демаркації між теорією права (*legal theory*) та філософією права (*philosophy of law*), але головна тенденція є такою, що з позицій вітчизняної філософії права, яка змагається з вітчизняною ж теорією права за окремий науково-інституціональний статус, англо-американська філософія права є набагато ближчою до правової теорії, у зв'язку з чим нею в Україні займаються більше теоретики права, що навряд чи можна вважати адекватною постановкою проблеми освоєння досвіду «філософії досвіду». Аби уникнути потрапляння в пастки чужих оціночних суджень, варто, на наш погляд, спробувати поглянути на сучасну англо-американську філософсько-правову думку зсередини її власного контексту, оскільки саме на цьому контексті й будує С. Хаак власну концепцію.

С. Хаак являє собою приклад тонкого мислителя-аналітика, дуже добре обізнаного з філософською традицією розробки великої кількості проблем, що дозволяє їй із позірною легкістю зближувати досить далекі, на перший

погляд, дискурсивні поля. Але оцінити не лише якість теоретизування, а й причини, що вплинули на формування його проблематики неможливо без урахування того, з чим, власне, Хаак, бореться, тобто які труднощі вона намагається подолати і на чий досвід, навіть негативний, вона спирається, а цим «чимось» є англо-американська правова традиція в тому вигляді, в якому вона складалася упродовж останнього століття, що потребує бодай короткого екскурсу в проблемні поля, на яких ця традиція зростала. При цьому слід усвідомлювати, що С. Хаак знайомилася з надбаннями й гносеологічними блуканнями цієї традиції безпосередньо, тому процес теоретизування в галузі права важливо охарактеризувати приблизно під таким самим кутом зору, під яким цей процес спостерігала та аналізувала сама С. Хаак, тобто не через зовнішнє відсторонення від об'єкта, а зсередини об'єкта. Тому спробуємо відтворити перебіг цього процесу передовсім очима англо-американських авторів, а не їх коментаторів, що належать до інших культурних традицій, у тому числі й вітчизняної.

Сучасні західні теоретики права виокремлюють у правознавстві юриспруденцію як теоретичну й більш абстрактну частину права як наукової та навчальної дисципліни, а філософію права – як найбільш абстрактну частину юриспруденції, оскільки остання має справу з широким спектром теоретичних питань, що не є філософськими *передовсім*. Юриспруденцію можна трактувати і як певну інформаційну спадщину (що вбирає в себе величезну кількість текстів, а головне – питань, відповідей, аргументів і нерозв'язаних проблем, що містяться в цих текстах), і як діяльність(процес), спрямовану на формулювання і пропозиції, рефлексії і висування гіпотез щодо відповідей на теоретичні питання, що виростають із правової практики, і формування системи аргументів, призначених розв'язати те чи інше питання або цілий комплекс проблем.

В англо-американській традиції сфери спадщини і діяльності нерідко визначаються настільки широко, що встановити чіткі критерії їх розрізнення стає майже неможливо. Д. Стоун, наприклад, визначає три класифікаційних

категорії у цих межах: аналітична юриспруденція; соціологічна юриспруденція, вона ж функціональна; теорії суспільного права і справедливості (у його цензурних, критичних або етичних аспектах). Є спроби більш широкого підходу з розподіленням юриспруденції на аналітичну, нормативну, емпіричну (або соціально-правову) і критичну юриспруденцію [256]. Такі класифікації так чи інакше враховують, що, по-перше, межі між цими формами або спеціалізаціями діяльностей є досить розмитими й часто спірними, а по-друге, що здебільшого практичні питання застосування права розв'язуються шляхом залучення аналітичних, емпіричних і нормативних елементів, а тому у спеціальній літературі будь-яким спробам типології не надається надто великої уваги і ваги [188, pp. 88–89].

Відсутність чітких типологічних критеріїв як на рівні предмета дослідження, так і на рівні загальної феноменології з часів становлення модерністської науки була однією з важливих підстав заперечення наукового статусу тієї чи іншої сфери знання, тому юриспруденція (принаймні в руслі англо-американської традиції розуміння її структури) і досі балансує на тонкій грані між науково-теоретичним пізнанням і гуманітарно-мистецькою сферою інтерпретації – соціального буття. Але слід враховувати наявність певних обставин, і найперша полягає у величезному обсязі західної спадщини як у сфері права, так і у сфері культури взагалі, щодо якої право являє собою лише одну з багатьох підсистем, доволі близьких до правової сфери з огляду на їх «зону юрисдикції» (мораль, традиції тощо). В глобальній перспективі (а іншої нині годі й чекати) ця грандіозна спадщина виглядає локальною, особливо з урахуванням її історичних витоків, досить вузько сфокусованою й, безперечно, етноцентричною (європоцентричною або західноцентричною).

Ця спадщина в проекції на процеси її унаслідування та рецепції західною цивілізаційною традицією, по-перше, майже повністю концентрується навколо муніципального права суверенних держав

переважно в розвинених індустріальних і постіндустріальних суспільствах; по-друге, існує та функціонує у межах і на лініях зіткнення двох провідних правових традицій світу – загального права і цивільного права, при тому що інші провідні традиції у праві є змаргіналізованими аж до повного ігнорування, через що західна традиція теоретизування у правовій сфері і порівняльного правознавства взагалі залишається вразливою до світоглядної хвороби етноцентризму [255, р. 184–189].

Аби вилікуватися від цієї «пологової травми», у сучасних умовах спеціалісти в галузі юриспруденції мають бути особливо чутливими до таких аспектів, як кордони, зони юрисдикції і рівні підпорядкування законів. Слід також враховувати, що не всі форми взаємодії між системами правопорядку існують на одному рівні. Порівняльне право і дослідження процесів трансплантації правових ідей і практик здебільшого зосереджуються на стосунках між правовими системами різних держав і недостатньо серйозно ставляться до інших аспектів взаємодії, серед яких різноманітні форми «інтерлегальності» і феноменологічний рівень правового і нормативного плюралізму («плюралізму в дії») [255, р. 6]. Нарешті, необхідно зауважити, що розмови про «рівні» стосунків і впорядкування, так само як і про міжрівневу дифузцію елементів правової реальності, здебільшого залишаються в межах просторової метафори, що не завжди є прийнятним щодо правової сфери. Деякі автори, наприклад, наполягають, що державне право визначається переважно в термінах відносно чітко окресленої території, але багато законів і систем правопорядку не відповідають таким критеріям визначення, що особливо очевидно проявляється в персональному або релігійному праві [269, рр. 383–405]. Якщо ми вважаємо право формою інституціалізованої соціальної практики, і нам доводиться вивчати право безпосередньо в дії, ми незмінно стикатимемося з контекстом людської поведінки в параметрах конкретного простору і конкретного часу. Д. Перл і В. Менскі, наприклад, яскраво продемонстрували, як зростаюча мусульманська діаспора у Великобританії й розповсюдження завдяки

імміграції норм шариату у конституціонально-юридично світській і мультикультурній західній країні провокує все більше і більше соціально-правових колізій [215] і зумовлює потребу у створенні «правової географії» [191]. У цих дослідженнях йдеться не лише про необхідність розглядати правові проблеми просторово-часових параметрів класифікації й практичного впорядкування правових систем, а про необхідність навчитися бачити комплексну суспільно-політично-юридично-етичну [48, с. 21–34] реальність через дослідження конкретних новацій у сучасному суспільному житті.

При повному розумінні надзвичайної складності і суперечливості проблеми визначення поняття права, сфер його функціонування і класифікації, часто вважається за краще не відкривати чергову «скриню Пандори» [252, р. 200], очевидно віддаючи перевагу виконанню конкретних завдань «правової географії». Але навіть у такому контексті неможливо не помітити, що загальний правовий дискурс (що включає в себе філософсько-теоретичні обґрунтування ідеї права і правових ідей, спеціально-юридичні дослідження топоніміки й топології правового поля у їх конкретно-просторовому, семіотично-культурологічному і соціологічному аспектах, а також своєрідне «суспільно-професійне» обговорення правових проблем, що містяться у висновках і окремих думках практикуючих суддів різних рівнів), відбувається у концептуальному, фактологічному, формально-технічному і нормативному (етичному та аксіологічному) вимірах, що й зумовлює існування достатньо розгалуженої групи методологічних підходів, окреслених вище. Вважаємо за доцільне більш детально їх охарактеризувати для визначення контексту формування та функціонування прагматистського напрямку в філософсько-правовому дискурсі.

Аналітична юриспруденція [90, с. 81–88]. Одним із найважливіших аспектів аналітичної юриспруденції є концептуальний аналіз. Усвідомлення глобального контексту розвитку сучасної правової реальності підкреслює необхідність у виробленні адекватних аналітичних концептів, які можна було

б застосовувати в різних правових культурах і традиціях. Традиційні школи дослідження права переважно обмежувалися внутрішнім правом, а більшість аналітиків у галузі юриспруденції зосереджувалися на поняттях доктринально-правового характеру (наприклад, юридичних правах, питаннях власності, причинній зумовленості тощо) та їх вихідних передумов (нормах і принципах, правових системах, юридичній чинності). Інакше кажучи, увага дослідників зосереджувалася передовсім на аспектах «суспільно-професійного» обговорення, тобто на розмовах *навколо* права, а не на розмовах *про* право. Доктринальні концепти будь-якої правової системи (на кшталт англійського права) або правової культури (на кшталт звичаєвого права) є, головним чином, «народними» за своєю етимологією та етіологією й примордіальними (глибинно-традиційними) за своїм характером, що ускладнює їх комунікацію з іншими правовими системами, культурами і традиціями, які мають свою унікальну історію становлення. Концептуальне осмислення й коментування є однаково необхідним як для соціально-правових досліджень, так і для правового аналізу й тлумачення конкретних юридичних випадків юристами-практиками. Але при цьому недостатньо враховується необхідність більш чітких дефініцій таких понять як спір, конфлікт, інституція, процес, функція, колізія та навіть суд. Точні, ретельно розроблені аналітичні концепти необхідні для того, щоб робити порівняльні висновки та теоретичні узагальнення стосовно правових феноменів у контексті глобального розмаїття правових систем, традицій і культур. На думку адептів аналітичного підходу в юриспруденції, комплекс ефективно застосовних концептів із «транскордонним» потенціалом міграції в інші суспільні, юридичні, культурні контексти є обмеженим, так само як обмеженим є і фактологічний банк надійних компаративних емпіричних даних, тож наші можливості здійснювати порівняльні дослідження і досягати індуктивно-теоретичних узагальнень на основі різних культур і традицій також є відповідно обмеженими, а це передбачає першорядну увагу до «об'єктивної логіки» і кантіанської традиції філософування. В українській

філософсько-правовій думці цей підхід також критикують за логічний формалізм і позитивістську методологію, на яку він спирається, – про це свідчать матеріали II Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Філософські, методологічні та психологічні проблеми права», що відбулася 31 січня 2009 р. в м. Києві [71, с. 234].

Емпірична юриспруденція. Більшість соціально-правових і емпіричних досліджень правових феноменів обмежуються вивченням одного конкретного суспільства, навіть якщо йдеться не про державне право чи національну правову систему. Останнім часом збільшилася кількість компаративних і транснаціональних правових досліджень, але їх поле досі залишається майже неораним. Крізь призму глобальної перспективи однією з найважливіших тем, що потребує дослідження найперше емпіричними методами, є процеси, які соціологи й соціальні антрополози називають дифузіями, а юристи – трансплантаціями або рецепціями. Однак насправді правові дослідження в цій площині часто виявляють зворотну тенденцію – нестачі емпіризму й перебільшеного впливу «наївної моделі рецепції» [253; 254]. Наприклад, біполярні взаємини у правовій сфері між двома державами розглядаються як процес прямої односторонньої передачі правових норм або інституцій через діяльність спеціальних державних агентств шляхом формальної імплементації або запозичення без кардинальних змін, при цьому за умовчанням вважається, що стандартний сценарій такої передачі полягає в запозиченні норм та інституцій більш розвиненої («батьківської») системи загального або цивільного права менш розвинутою системою для забезпечення технологічного прориву («модернізації») шляхом заповнення лакун або заміни застарілих норм місцевих правових систем.

Але неважко переконатися, що жоден із вищевказаних елементів не є необхідним або навіть характерним для реального процесу дифузії правових форм, норм і традицій, оскільки ці правові форми, норми і традиції набагато складніші, ніж передбачається в рамках «наївної моделі» формальної рецепції. Практичним доказом неефективності такого спрощеного підходу

може слугувати довгий і тернистий шлях спроб рецепції норм західного («цивілізованого») права в українське законодавство і невдячна робота Венеціанської комісії Ради Європи з надання порад щодо пристосування національних законодавств до європейських стандартів і цінностей, а також сам факт, що Венеціанська комісія є лише дорадчим органом, який не може встановлювати прецеденти, імплементувати рішення й обмежується лише створенням здебільшого емоційного фону, що сприяє або не сприяє гармонізації стосунків між європейським соціокультурним ареалом та іншими державами. Емпірична юриспруденція виявляється надто заземленою у своєму емпіризмі і стає схожою на профана (у трактуванні видатного російсько-французького мислителя О. Кожева), котрий відрізняється від філософа тим, що помилково приймає за конкретні випадки те, що насправді є частковими абстракціями [52, с. 106].

Отже, цінність спадщини канонічних теоретиків права XX століття може бути поставлена під сумнів з урахуванням нових дискурсивних полів, що окреслилися в останні десятиліття (диференціація рівнів упорядкування правових систем, підвищена значимість недержавного права, необхідність осмислення ситуації правового плюралізму тощо). Адже більшість провідних західних юристів зосереджувалися головним чином на муніципальному державному праві, мали чіткі й непохитні уявлення про суверенітет і спиралися на засновки, згідно з якими правові системи та суспільства можна вивчати як дискретні, переважно самодостатні об'єкти. Вони або стверджували, або принаймні припускали, що юриспруденція і правознавство має опікуватися чи опікується лише двома різновидами права – муніципальним правом національних держав і публічним міжнародним правом, яке сприймалося здебільшого як другорядна, вторинна форма права, пов'язана зі стосунками між державами. Тому праці канонічних теоретиків права можуть на перший погляд видатися застарілими й неактуальними. Однак кілька видних представників молодшого покоління теоретиків взялися адаптувати західну ліберальну правову традицію так, щоб вона з певними

удосконаленнями продовжувала зберігати свою актуальність.

Наприклад, Б. Таманаха, спираючись на два фундаментальні позитивістські засновки Г. Харта – принцип розподілення й принцип соціальних джерел, – відмовився від усіх Хартових критеріїв ідентифікації, щоб побудувати ширшу концепцію права, яка мала включати в себе кілька форм недержавного та релігійного права, але відрізнялася б від інших соціальних норм та інституцій на кшталт тих, що використовуються в адмініструванні шпиталів, шкіл, спортивних команд тощо [249; 252, pp. 199–257]. Т. Погге, учень Д. Ролза, стверджував, що два принципи правосуддя Ролза за умови їх певної модифікації можуть бути прямо транспоновані в міжнародну правову сферу, якщо поставити під сумнів незаперечність постулату про суспільство як самодостатній об'єкт і закриту систему [216]. Погге гостро критикував намагання Ролза обмежити сферу застосування його принципів правосуддя лише національними юрисдикціями і зрештою розробив досить радикальну теорію на основі широкої критики існуючого міжнародного правового порядку та його інституцій [217].

Трохи інакше П. Сінгер адаптував ідеї утилітаризму Єремії Бентама до розв'язання сучасних питань міжнародної етики [244]. Як відомо, Є. Бентам пишався своїм званням «громадянина світу», він упровадив термін «міжнародне право», але головний акцент його теоретизування був зроблений на ідею сильного суверенітету [141]. Одне з найбільш провокативних питань Є. Бентама полягало в тому, чи повинен суверен дбати лише про інтереси свого народу або ж він має піклуватися про людство загалом. Є. Бентам так і не дав відповіді на своє питання, але П. Сінгер, широко визнаний як провідний сучасний поборник класичного утилітаризму, чітко висловився на користь першорядності глобальних інтересів людства і тим самим суттєво розширив контекст розгляду правових проблем і типології правових систем.

Нормативна юриспруденція. Нормативна юриспруденція є спробою охоплення загальної проблематики цінностей і права, осмислення

розгалуженої системи взаємостосунків між правом, політикою та мораллю. У рамках цього напрямку тривають дебати серед позитивістів та представників інших методологічних підходів стосовно питомої ваги моралі в праві (чи є право в основі своїй наслідком моральної ініціативи в суспільстві?), а також діалектичного зв'язку між політичною лояльністю та громадянською непокорю. Розглядаються й такі питання як існування, масштаби виявлення й застосування, а також статус природних, моральних та інших різновидів не кодифікованих юридично прав; зв'язок між потребами, правами, інтересами та формалізованими нормами; теорії справедливості; конституціоналізм і демократія; принципи оцінювання і впровадження правових інституцій, норм, практик і рішень. Саме нормативна юриспруденція посідає центральне місце в нинішній англо-американській правовій традиції, у якій у глобальному контексті можна визначити кілька загальних тенденцій:

1. *Корпоративне ігнорування інших правових традицій.* Західна нормативна юриспруденція має досить ізольований характер і являє собою щось на зразок «острову в океані» права (корпоративність діяльності наукових товариств, об'єднаних навколо парадигм штучного походження, проаналізовано зокрема в: 74, с. 431–434). Вона спирається на тривалу традицію етичного універсалізму, що визнає незмінність моральних принципів для всіх людей у всі часи й на всіх теренах. Природне право, класичний утилітаризм, кантіанство, сучасні теорії прав людини у своїх витоках і тенденціях є по суті універсалістськими, але майже всі теорії такого типу розроблялися й розвивалися безвідносно і мало не з повним ігноруванням релігійних переконань, моральних норм і традицій решти людства. При обговоренні різних культурних цінностей навіть порядок денний дискусії, її дискурсивна структура відразу виявляють культурні стереотипи західної цивілізації, а це означає, що навряд чи можна обґрунтовано претендувати на звання поінформованого етичного і правового універсаліста авторам з етноцентричним підходом, необізнаним з ідеями та цінностями інших систем і традицій.

Парадокс полягає у тому, що універсалістська парадигма західної нормативної юриспруденції все більше входить у протиріччя з реальним універсалізмом правової сфери в її соціально-практичному вимірі. Аби подолати «епістемологічний зазор» між теоретичними викладками універсалістів і нинішньою «космополітичною правовою реальністю», необхідно пристосувати традиційний, або ж навіть консервативний канон юридичних текстів, включивши до нього теоретичний доробок інших правових традицій з характерними для них проблемами, здобутками, суперечностями тощо. Попри загально-критичне ставлення до «орієнталізму» в теорії права, в англо-американській літературі є чимало блискучих досліджень мусульманської, індуїстської, буддистської та китайської правових традицій, природно включених у культурно-релігійний контекст, чим, власне, і відрізняються ці великі цивілізації від західної парадигми з її відокремленням права у самостійну підсистему культури (для детальнішого ознайомлення з історіографією див. 153). Але перехід від етноцентристського світобачення до культурно-релятивістського підходу ускладнюється, передовсім, проблемами методологічного характеру, точніше, відсутністю розвиненої методології, яка дозволяла б коригувати такі фундаментальні категорії, як визначення самого поняття права, його функцій, масштабів застосування, стосунків з іншими сферами культурного та соціального буття.

2. *Протистояння секуляризму і нової світової хвилі релігійності.* Упродовж XX століття західна нормативна юриспруденція розвивалася під впливом трьох основних форм етичного теоретизування: утилітаризму, деонтології (зокрема, теорії природного права і Кантової теорії справедливості та прав людини), етики цінностей (*virtue ethics*). Звичайно, всі ці теорії постійно перебувають «під знаком виклику» скептицизму, релятивізму, суб'єктивізму, постмодернізму, екологічної етики. Крім того, за винятком теорії природного права, майже весь комплекс нормативних теорій виявляє, експліцитно або імпліцитно, секулярний характер. Класичний утилітаризм, консеквенціалізм, теорія справедливості Джона Ролза [108,

с. 35–60], як і більшість варіацій у цих напрямках, сягають своїм корінням традиції просвітницького раціоналізму. Теорію прав людини подеколи характеризують як одну з форм секулярної ліберальної теології або як етичну теорію доби «мертвого бога» [150].

Така секуляристична установка вочевидь конфліктує з наявною соціокультурною реальністю. Секуляризм, можливо, поки що домінує у Великій Британії та більшій частині континентальної Європи, якщо не зважати на зростання масштабів імміграційних процесів, що відчутно впливають на загальний культурний фон цього регіону через інтенсифікацію релігійно-меншинної строкатості. У Сполучених Штатах Америки ситуація вже суттєво міняється на користь релігії, точніше релігій, а в решті світу вона є мало не діаметрально протилежною, оскільки ми спостерігаємо бурхливий період відродження релігійності аж до виявлення фундаменталістських тенденцій, причому не лише в ісламі, як це прийнято думати, але й у християнстві [209]. Констатується серйозний спад, якщо не занепад, ідеології світського лібералізму, і перетворення її мало не на анахронізм. Якщо нормативна юриспруденція продовжуватиме завзято захищати свої переважно ліберальні пост-просвітницькі, «соціально-релігійні» (за Альфредом Вебером) цінності, вона неминуче потрапить під загрозу деверифікації через свою несумісність із сучасною реальністю, а головне – через свою неспроможність або небажання запропонувати картину правового поля, зокрема, одного з найважливіших його секторів – теорії прав людини, яка була б переконливою й привабливою не лише для невіруючих, але й для релігійних людей незалежно від того, до якої конфесії вони належать. Можливо, світський характер суспільного буття в європейській культурній традиції й не перетворився на анахронізм, але така доля цілком може спіткати нормативну юриспруденцію за умови збереження нею своєї звуженої і не вповні актуальної нині методології права.

3. Плюралізм думок.

Третя тенденція в сучасній західній нормативній юриспруденції

полягає в тому, що провідні ліберальні мислителі змушені схилитися до доволі дивного різновиду партикуляризму, методологічної однобічності і самообмеженості. Р. Дворкін, наприклад, стверджує, що «інтерпретаційні теорії за своєю природою адресовані тій чи іншій окремій правовій культурі, і, як правило, культурі, до якої належать автори цих теорій» [142, р. 102].

Дж. Ролз, визнаючи у праці «Теорія справедливості» існування суспільного консенсусу щодо необхідності належного морального базису в добре впорядкованому демократичному суспільстві, у книзі «Політичний лібералізм» стикається з проблемою реальності плюралізму думок. У спробі осмислити цю проблему Ролз наполягає на тому, що «справедливість як чесність має політичний, а не метафізичний характер» [107, с. 39]. Вона є основною категорією практичної теорії, покликаної забезпечити моральне підґрунтя політичним, соціальним та економічним інституціям в умовах сучасної конституційної демократії, коли члени суспільства дотримуються різних, часто несумісних життєвих принципів, – саме практичної, а не метафізичної чи епістемологічної теорії, пов'язаної з універсальними моральними категоріями, а тому й незастосовної до всіх суспільств одразу. Тобто Ролз пропонує обмежену секулярну теорію, спроможну забезпечити базис співіснування та співробітництва в глибоко диференційованому суспільстві незалежно від розмаїття релігійних вірувань та ідеологій. Ключова ідея такої теорії полягає у визначенні спільного для всіх членів суспільства консенсусного поля, і тут ідеться не так про спільні в межах того чи іншого суспільства і для різних систем вірувань доктрини, а скоріше про загальні принципи, які вільні й рівноправні громадяни погодилися прийняти як незалежну («об'єктивну») систему політичних переконань, здатну підтримувати належний рівень співробітництва в суспільстві [227, р. 40].

Цей аспект політично-правового лібералізму видається актуальним, коли йдеться про інституції та практики, необхідні для гармонійного співіснування й співробітництва у світі, що складається з розмаїття світоглядних та релігійних систем, традицій і культур і визначається ними.

Добре структурована політично-правова теорія, що забезпечує системне моральне підґрунтя для розбудови соціальних структур і політико-правових інституцій, спроможних гарантувати стабільні, впорядковані й чесні механізми співіснування та співробітництва між різними членами суспільствами, є вкрай необхідною в умовах сьогодення. Проте залишається питання, як реалізувати ідеал чи то гасло «єдності в багатоманітті», щоб перетворити його на більш-менш ефективний методологічний інструментарій, і тут виявляється ще один виклик, безпосередньо пов'язаний із принципом плюралізму думок.

4. Проблема співвідношення універсалізму і культурного релятивізму як загальнометодологічних підходів.

Полеміка між універсалістами і культурними релятивістами сягає глибинних верств історії філософської думки, причому від своїх витоків у поглядах давньогрецьких софістів і до часів філософсько-правової проблематики прав людини ця полеміка так чи інакше стосувалася людського виміру всіх граней буття. Проте, незважаючи на довгу історію, вона, відповідно до поширеної тенденції, часто трактувалася як надумана, побудована на неіснуючій насправді дихотомії. Аристотель (про що свідчать не тільки його тексти, а й, передовсім, масштабний проект підготовки під його загальним керівництвом опису «політій», тобто суспільно-політичних систем у мало не половині давньогрецьких полісів, саме для того, щоб продемонструвати їх строкатість і де в чому неповторну індивідуальність), а так само сучасні послідовники Аристотеля недвозначно вказують на існування розходжень між культурами, говорять про необхідність враховувати ці розходження і наполягають лише на універсальному характері принципів, що лежать в основі людського та суспільного існування. Ще один універсаліст, А. Джевїрс, стверджує, що універсалістський підхід може визнати певні прояви етичного партикуляризму в тому сенсі, що «слід передусім замислюватися над тим, як інтереси одних людей вступають у протиріччя з інтересами інших, причому не лише з власних позицій, а й з

позицій тих осіб, з якими ви маєте конкретні стосунки» [151, р. 286]. Так само Дж. Раз, принциповий універсаліст, вважає «загальне та особливе радше взаємодоповнюючими поняттями, аніж антагоністичними», і стверджує, що «в серцевині мультикультуралізму криється визнання того, що універсальні цінності трактуються різноманітними способами різними культурами і що вони варті поважного ставлення до них» [229, р. 204]. Автор визнає, що моральні норми можуть змінюватися, але не радикально, і відбуваються ці зміни на тлі незмінного континууму загальних моральних засад, що й визначають контекст варіювання цінностей: «оскільки... радикальні моральні зсуви неможливі, принцип соціального релятивізму є нежиттєздатним» [228, р. 180]. Більш обережні формулювання відображають переважаючий нині підхід, згідно з яким надмірна поляризація слугує лише одній, і зовсім не благородній, меті – відмові бачити розмаїту, мозаїчну картину реальності, а відтак – і комплексний характер проблем, які потребують диференціації на основі більш тонких і вишуканих в інтелектуальному та методологічному планах підходів, на користь спокусливо «простих рішень», неприпустимих насправді ані в науці, ані в практичній діяльності, яких би сфер і об'єктів вона не стосувалася.

Видатний французький філософ Жак Марітен, котрий відіграв важливу роль у підготовці Загальної Декларації прав людини, передавав дуже цікаву історію узгодження і досягнення консенсусу щодо списку прав людини представниками різних і нерідко протилежних ідеологій, резюмувавши її у такий спосіб: «Ми дійшли згоди за умови, що нас не будуть питати про причини такого консенсусу» [207, р. 70]. Це дало Марітену підстави для проведення гострого розрізнення між «практичним висновком» і «раціональним виправданням». Як засновник неотомізму [126], положення якого увійшли навіть у папські булли, Марітен ретельно розробив томістську за витоками концепцію людської гідності як частину його ж теорії природного права, яку можна було б використовувати як «рамкову концепцію» для формулювання поняття прав людини, але, наполягаючи на

включенні її до проекту Декларації, він з великою завзятістю виступав проти будь-яких чітких визначень поняття гідності.

Історія Загальної Декларації прав людини взагалі може бути чи не найпоказовішою в контексті розмови про загальні принципи права: вона поділяється на дві окремі фази: 1) підготовка та узгодження проекту тексту декларації, в якій брали участь передовсім філософи й теоретики права (оскільки йшлося про основоположні формулювання); 2) імплементація принципів декларації в життя, де теорія зіткнулася з суворою реальністю й далеко не завжди могла святкувати перемогу. Здається, що перша фаза була апріорним «раціональним виправданням» ідеї прав людини, а друга стала «практичним висновком», після якого й виявилось загострення між теорією і практикою. Але, за свідченням одного з авторів декларації, і «раціональне виправдання» насправді було «практичним висновком». Коли Ж. Марітен провів чітку лінію вододілу між філософсько-правовою (у цьому конкретному випадку) аргументацією і прагматичними підходами до питання прав людини, він навряд чи мав на увазі заперечення важливості філософського дискурсу для розв'язання сучасних проблем людства й «декласування» філософії на рівень «терапевтичного засобу» у дискурсивній стилістиці Ричарда Рорті [233]. Він радше, подібно до Ролза й багатьох інших філософів XX століття, підкреслює, що плюралізм думок є dokonаним соціальним фактом, що не може не впливати як на філософію, так і на практичну політику (мирного) співіснування та співробітництва. Закладена Марітенем стратегія мислення передбачає необхідність когерентних філософських концепцій права, екуменічних за ідеологічним підґрунтям і перспективою імплементації аргументів, а також (і не в останню чергу) готовність узгоджувати аргументацію ретельно й толерантно, в прагматичному стилі задля досягнення необхідного, тому що неминучого, компромісу, а розробляти та узгоджувати цю аргументацію неможливо без таких понять як справедливість, корисність (практичність), право і права, – тобто понять, які за «іронією думки» чи то за іронією долі або історії

розвитку суспільної думки, належать до найбільш туманних, невизначених і тому гостро дискусійних (про актуальність цих питань свідчать матеріали XXI та XXIII Всесвітніх конгресів Міжнародної асоціації філософії права і соціальної філософії [3, с. 124–146; 78, с. 190–195]).

Необхідність методологічного плюралізму як ідея західного походження осмислюється, і здебільшого позитивно, і у східноєвропейській [246, с. 163–176], і в російській [45, с. 39–41; 81, с. 2–17], і в українській літературі, де плюралізація думок сприймається як ознака подолання світоглядно-філософського монізму [92, с. 3–9], що вже на межі XX–XXI століть стала однією з характеристичних рис філософсько-правової методології як у академічних виданнях [36; 72; 77; 79; 95; 100; 115], так і в підручниках з історії та філософії права [21; 22; 64; 129], завдяки чому можна констатувати доволі інтенсивну плюралізацію філософсько-правових підходів та концепцій [12, с. 193–202; 13, с. 99–110; 14, с. 140–147; 18, с. 29–37; 19, с. 96–103; 20, с. 250–255; 88, с. 29–35; 89, с. 41–43] аж до спроб асиміляції постмодерністських стратегій філософування [26, с. 156–162; 28, с. 167–172]

Однак досвід нормативної юриспруденції як загального підходу в правознавстві в проекції на застосування принципу плюралізму думок виявляє певні ризики методологічного розпорошення та впадіння в спрощений еклектизм замість комплексної систематизації на основі принципу додатковості Нільса Бора, згідно з яким протилежністю глибокої істини є інша глибока істина. Звільнення від універсалістських установок є актуальним питанням не лише для української філософії права, а й для західної традиції (яка є одним із головних джерел натхнення для української філософії права), оскільки принцип плюралізму важко застосувати на практиці, особливо якщо це, наприклад, плюралізм понять у межах внутрішнього права суверенної держави [230, с. 227–232], і на транснаціональному рівні, як продемонстрував приклад Ж. Марітена, він залишається скоріше політичним ідеалом, ніж ефективним інструментом

міжнародно-правової політики.

Отже, можна констатувати, що теорія права у вузькому розумінні цього поняття (тобто прикладна теорія, а не філософія права), яка упродовж ХХ століття формувалася під знаком локалізації та регіоналізації правової проблематики й ухилу до юридичного формалізму та юридичного позитивізму, у нинішніх умовах має відчутно обмежений потенціал. Глобальна перспектива розвитку права з необхідністю узгоджувати ключові питання міжнародно-правового характеру при неможливості точного передбачення часу й кількості нових викликів, а також потребою в рецепції національних, регіональних, етнічних, релігійних та інших правових і квазіправових норм у майбутню глобальну систему права спонукає до розробки суттєво розширеного способу розуміння цілей і завдань сучасних теорії та філософії права. Вони враховували б велике розмаїття і комплексну природу правової реальності, яка включає в себе множинність способів взаємодії правових норм у формі недержавного права, правового плюралізму, вертикальної дифузії та горизонтальної інтеграції правових традицій навіть попри їхню відносно поверхневу гомогенізацію та конвергенцію; власне, ці нові форми філософії та теорії права потрібні передовсім для кращого розуміння того, як можна використати процеси гомогенізації та конвергенції для надання всесвіту права когерентності та системності, аби цей світ не здавався пласким та одноманітним.

Для досягнення цієї мети нове покоління сучасних теоретиків права розробляє нові форми загальної юриспруденції – передовсім на засадничих фундаментах, побудованих їх визначними попередниками: так, Б. Таманаха рафінує погляди Г. Харта, намагаючись вибрати весь їх чинний потенціал, Т. Погге транспонує концепцію справедливості Д. Ролза у світовий масштаб з більшою переконливістю, ніж це вдавалося самому Д. Ролзу, П. Сінгер модернізує й актуалізує ідеї утилітаризму Є. Бентама тощо.

Віковічне протистояння універсалізму і культурного релятивізму в історії західної суспільно-правової думки поступово згладжується

розумінням непродуктивності їх рішучого протиставлення на тлі мовчазної впевненості у перевагах ідеї універсального підґрунтя культурної мозаїки людства, що створює передумови для розробки екуменічних підходів, які враховували б усі нюанси нинішньої ситуації. Одним із яскравих прикладів такого екуменізму є філософія інтегрального гуманізму Ж. Марітена із його есенціалістським підґрунтям та ідеєю відродження аристотелівсько-томістської потуги прокласти складний концептуальний шлях між найменшим моральним злом і найбільшим суспільним благом, але глобально-гуманістичний вимір філософування з новою гостротою викриває колізію між теорією і практикою, або ж між «практичним висновком» і «раціональним виправданням», а реальний стан міжнародного права демонструє фактичне зняття установки на «раціональне виправдання» навіть у теоретичній площині філософсько-правового дискурсу. Досвід Ж. Марітена свідчить, з одного боку, про дефіцит теорії в галузі права, а, з другого – підкреслює нагальну необхідність застосування філософського інструментарію в умовах такого дефіциту (оскільки він був зумовлений, передовсім, «юридичною приземленістю» більшості теорій) на противагу рортіанським ідеям скепсису щодо можливостей філософії «змінити цей світ».

Усе це підготувало появу такого автора, як Сьюзан Хаак, котра, як і Б. Таманаха, Т. Погге, П. Сінгер, у своїх працях намагається «спиратися на плечі гігантів», найперше – батьків-засновників прагматистської філософсько-правової традиції, і модернізувати та актуалізувати їхні ідеї з метою розробки *єдиної* (оскільки вона також вважає «релятивізм» дуже неоднозначним поняттям і відмовляється від «релятивістської абсолютизації») *сучасної, тобто багатовимірної*, теорії права, що була б, крім того, максимально ефективною у практичній площині, у зв'язку з цим вона звертається не лише до надбань «чистих теоретиків» Чарльза Пірса, Вільяма Джеймса, Джона Дьюї з попутною «критикою критичної критики» класичного прагматизму Ричарда Рорті [185] (що зближує її з теоретичним

пафосом Марітена), а й до теоретичних рефлексій осіб, однаково занурених як у безпосередню правову реальність, так і в невдячну справу формулювання засадничих критеріїв та ідей філософії права (О.В. Холмс). Зрештою це дозволило С. Хаак розробити доволі цілісну систему поглядів, яку вона назвала «неокласичним прагматизмом» (можливо, для того, аби не породити оксюморонний та кентавричний термін «класичний неопрагматизм»), основні положення якого розглядатимуться далі.

1.2. Правовий прагматизм у англо-американській філософсько-правовій думці: проблеми формування та взаємодії з юридичною практикою

Навряд чи можна перебільшити місце та значення прагматизму в англо-американській (особливо в останній) філософській традиції. В академічних колах термін прагматизм використовується дуже широко для позначення певних інтелектуальних трендів, що особливо поширилися упродовж ХХ століття, але водночас доводиться визнавати неоднорідність цього напрямку та стилю мислення й об'єктивну неможливість чітко визначити як зовнішні межі поняття, так і внутрішні таксономічні кордони. На перший погляд, зрозуміти, що таке прагматизм, дуже просто, достатньо зіткнутися з ситуацією, яка унеможлиблює простий алгоритм прийняття рішень і потребує застосування експериментального підходу. Так само легко звинуватити прагматизм у засадничій невизначеності й послабленні традиційної лінійно-логічної дисципліни мислення, що перетворює прагматизм на своєрідний «препостмодернізм». Схильність до першої або другої моделі сприйняття залежить від тих чи інших моральних стереотипів та політичних уподобань. Так, коментатори правої політичної орієнтації схильні засуджувати прагматизм як школу мислення, що відмовляється бачити необхідність існування моральних цінностей, а головне – таврувати його за поганий вплив, який справили «батьки-засновники» прагматизму на

формування американської правової традиції: Т. Боуден, наприклад, нарікав, що «відраза» О.В. Холмса, «дідуся прагматистської лінії в практиці Верховного Суду» США, до формальної аргументації й суворой логіки відлунювалася в юриспруденції упродовж цілого ХХ століття аж до початку ХХІ, особливо за майже двадцятирічного (з 1986 по 2005 роки) перебування на посаді голови Верховного Суду В. Ренквіста, котрий підніс на почесний п'єдестал філософію, яка «стверджує, що не існує ані абсолютів, ані принципів, а лише суб'єктивні думки, керовані практичною доцільністю». Представники лівих напрямів політичної ідеології критикують прагматизм за його схильність до компромісів, пошуків «золотої середини», що сприймаються не менш як ідейно-політичне ренегатство [242, р. 433].

Дивно, але навіть серед серйозних авторів, що асоціюють себе так чи інакше з прагматизмом, оцінки його евристичного і практичного потенціалу нерідко виявляються зовсім не оптимістичними. Як правники, що захоплюються прагматистським підходом, так і філософи-прагматики, що займаються інтерпретацією правової проблематики, часто вважають за необхідне попереджати, що не варто очікувати надто багато від прагматистської установки. Р. Познер, один із провідних представників філософсько-правового прагматизму, застерігає: «сказати, що хтось є прагматистом – означає майже нічого не сказати» [223, р. 28]. Погоджується з ним і Р. Рорті, одна з найвидатніших постатей сучасної філософії, у тому, що у своїй практичній діяльності «судді, можливо, не почерпнуть практичної користі від філософів-прагматистів – хоч старих, хоч нових» [236, р. 46]. С. Фіш ще більш підсилює тональність цього твердження: «якщо ви дійсно всерйоз поставитеся до прагматистського антифундаменталізму, то побачите, що з усім цим абсолютно неможливо дати собі бодай якусь раду» [146, pp. 1447, 1463.].

Скептичне ставлення до позитивних наслідків застосування прагматистського підходу в соціальних науках і у філософії права зокрема може набути навіть більшого загострення. Р. Дворкін, всесвітньо відомий

теоретик права, надав значну увагу правовому прагматизму у своїй «Імперії права» [142], але мало зважав на думки авторів, що самі ідентифікувалися як прагматисти на кшталт Р. Познера або неопрагматисти на кшталт Р. Рорті.

Більше оптимізму викликає напрям правового прагматизму, пов'язаний з ім'ям Ю. Габермаса, котрий розробив ретельно аргументовану й структуровану концепцію права у проекції на проблематику політично-демократичну. Під впливом Габермаса в американській філософсько-правовій традиції склалася ціла група правників-теоретиків, яка почала застосовувати його теоретично-засадничі положення для розробки нових напрямів дискурсу, головним чином щодо розмаїття демократичних процесів у суспільстві [139]. У працях цих дослідників найбільш цікавим видається намагання вийти за межі підходу, що фокусувався передовсім на судовій практиці з її суперечливою правовою культурою та юридичною практикою, з метою застосування прагматистської парадигми прийняття рішень і розв'язання конфліктів у альтернативних соціокультурних контекстах – насамперед «низової демократії» або «чистого, прямого народовладдя» (*grass-roots democracy*). Але такі спроби вивести прагматизм у ширший соціокультурний контекст поки що не переважають основну тенденцію застосування філософсько-прагматистського підходу в правовій площині. Ця тенденція полягає в постійному балансуванні між потугами юристів адаптувати філософію прагматизму в нондискурсивному режимі і теоретичною експансією прагматистського дискурсу у сферу правової реальності. При цьому юридична практика багато в чому керувалася кантіанськими концепціями права, що й визначало особливості нондискурсивної рецепції критично налаштованого до кантіанства прагматизму, а прагматизм формувався багато в чому як виклик Канту і спроба висунути альтернативу кантівському абсолютизму, апріорізму та імперативізму.

Але не слід забувати про кілька позицій, щодо яких кантіанство і прагматизм можуть бути не так протиставлені, як зіставлені. По-перше, це

принцип «універсалізму», згідно з яким знання має публічний характер, тобто той, хто щось знає і висуває претензії на істинність своїх суджень та висловлювань, робить це від імені всієї спільноти. «Соціологічний поворот» принципу апіорності судження полягає в тому, що автором «істинного висловлювання» завжди є індивід, але зрештою це висловлювання стає чинним для кожного. Натяки на таку позицію можна знайти у Ч. Пірса, котрий гадав, що знання, яке прагнуть виробити прагматисти (незалежно від того, у якій царині це прагнення реалізується – у філософській, політичній, правовій тощо), повинно мати силу для всього людства. Прагматистський підхід як основа логіки і принципів соціального та державного управління, згідно з Пірсом, «невблаганно вимагає, що б наші інтереси не були обмеженими», щоб вони «охоплювали всю спільноту. Спільність знов-таки не повинна бути обмеженою, а натомість поширюватися й охоплювати всі категорії істот, із якими ми можемо увійти у безпосередні або опосередковані стосунки» [242, р. 438].

Ще один прагматистський засновок, витоки якого можна простежити до Канта, стосується ролі, яку прагматисти відводять принципу свободи критики як запоруки наукового та суспільного прогресу. Джон Дьюї невтомно пропагував ідею критичного осмислення як знаряддя отримання знань і суспільної консолідації. Наука, отже, перетворювалася із музейного сховища незаперечних істин на модель демократичного процесу в дії, в стратегію побудови суспільства, в якому процвітає свобода мислення і всі твердження підлягають критичній перевірці, запиту на істинність: «свобода слова, толерантність до різноманітних точок зору, свобода спілкування, розподілення відкриттів серед усіх індивідів як кінцевих інтелектуальних споживачів є складовими як демократичного, так і наукового методу» [242, р. 439].

Начебто цілковито модерністське впевнення в суверенному праві кожного громадянина брати участь у суспільному й політичному діалогах і безпосередньо формувати політичний процес складає третій пункт

конвергенції кантіанства та прагматизму: «Ідея демократії, на відміну від усіх понять про аристократію, полягає в тому, щоб з кожним індивідом прямо або опосередковано рахуватися в цьому сенсі і щоби сам він ставав частиною процесу управління, процесу соціального контролю; щоб його потреби та бажання могли враховуватися як чинники, що визначають соціальну політику» [44, с. 163].

Нарешті, четверта парадигматична теза, спільна для Канта і прагматиків, стосується провідної ролі освіти в тому сенсі, що не насилля, а просвітницька діяльність дозволяє покращити стан суспільних стосунків, умов суспільного буття і сприяти становленню справедливого соціального порядку. Перспектива кращого та справедливого майбуття спирається на переконливість, на здатність переконувати й бути переконаним, на покращання методів та умов дебатів, дискусій і переконування.

Крім цих ознак схожості, існує більше розходжень загальнофілософського, методологічного та політичного характеру. Априоризм Канта критикують за тенденцію до сакралізації як трансцендентальних основоположних приписів, що одного разу трансформуються в людську істину. Цьому спекулятивному підходу прагматисти протиставляють орієнтовану на досвід філософську позицію, згідно з якою розум відіграє конститутивну роль у побудові змістовно наповненої картини світу, але водночас посилюється акцент на соціально-історичному характері категорій мислення і практик освоєння, за допомогою яких люди торують свій шлях у постійно змінюваному всесвіті. Заради економії і більш структурованої репрезентації цих розходжень між прагматистськими альтернативами і кантіанським трансцендентальним ідеалізмом їх можна згрупувати в кілька категорій: філософський антифундаменталізм, епістемологічний консеквенціалізм, емерджентний детермінізм, утілений (матеріалізований) раціоналізм, соціологічний перспективізм і політичний прогресизм. Докладно ці напрями розглянуті в низці праць [198; 232; 243], тому коротко охарактеризуємо їх.

1. Філософський антифундаменталізм.

Філософський антифундаменталізм відкидає уявлення, згідно з яким наші знання повинні вкорінюватися в ґрунт непорушних принципів, що розкриваються через трансцендентальну рефлексію, логічне осмислення чи будь-яку іншу абстрактно-теоретичну процедуру. Метафізика Канта з точки зору прагматистів відволікає увагу від емпіричної даності світу й спонукає витрачати силу-силенну часу на пошуки й визначення фундаментальних принципів і апіорних категорій, натомість прагматисти уникають термінів, абстрагованих від будь-якого свого природного контексту. Прагматистська філософія «не має жодних догм і жодних доктрин, окрім свого методу», за словами В. Джеймса, вона «відвертається від базових речей, принципів, «категорій», гіпотетичних необхідностей і звертається до кінцевих речей, плодів, наслідків, фактів» [242, р. 439]. Загальні принципи та абстрактні ідеї мають право на існування в системі знань, але лише тією мірою, якою їх існування доведено досвідом, суспільною практикою.

2. Епістемологічний консеквенціалізм.

Епістемологічний консеквенціалізм із засторогою ставиться до істиннісних суджень, істинність яких не може бути підтверджена емпіричним шляхом. Якщо Кант заперечував висновки щодо істинності знання на основі істинності наслідків, то прагматисти перетворили цей принцип на максимум. Вони відмовлялися визнавати істинність синтетичного (неаналітичного) судження, якщо його неможливо підкріпити прикладами конкретних ситуацій, тобто практичними наслідками, що гарантували б небезпідставність твердження. «Істина будь-якої ідеї – це не якась незмінна, нерухома властивість, притаманна цій ідеї. Істина *відбувається, трапляється* з ідеєю. Ідея *стає* істинною, вона *робиться* істинною завдяки подіям. Її істинність – це насправді подія, процес, а саме процес її верифікації, самоперевірки. Її цінність і значення – це процес її підтвердження» [43, с. 284–285]. Ч. Пірс поширив принцип епістемологічного консеквенціалізму на всі наукові поняття, значення яких він пропонував встановлювати через

дотримання його знаменитої прагматистської максими: «розгляньмо, які наслідки, що гіпотетично могли б мати практичне значення, має об'єкт нашого поняття. У такому разі наше поняття щодо цих наслідків складає всю повноту нашого поняття щодо об'єкта» [96, с. 278]. В. Джеймс, котрий багато зробив для популяризації поглядів Ч. Пірса (чим подеколи викликав велике занепокоєння з боку самого Ч. Пірса), так перефразує цю максиму: «значення будь-якого висловлювання завжди можна звести до певних конкретних наслідків у нашому майбутньому практичному досвіді – пасивному чи активному» [242, р. 440]. Це можна розтлумачити так: нам не слід допускати в науковий дискурс понять, які неможливо сформулювати в операційному модусі, а також гаяти час і сили на висловлювання, що вочевидь являють собою непіддатні верифікації істиннісні судження.

3. Емерджентний детермінізм.

Емерджентний детермінізм (або емерджентний еволюціонізм) відкидає ідеалістичний погляд на універсум як щось повністю детерміноване в аспекті своєї внутрішньої структури, як об'єкт, що перебуває в очікуванні повної характеристики своїх сутності та якостей в рамках всеохоплюючої теоретичної схеми якимось «зовнішнім спостерігачем». «Для раціоналіста реальність є готовою й завершеною споконвіків, а для прагматиста вона все ще перебуває в процесі творення» (В. Джеймс [242, р. 440]). Світ постійно змінюється, його природний стан є станом невизначеності, і ця невизначеність триватиме, доки певний суб'єкт пізнавального процесу не застосує до нього термінологічну схему, що матиме дескриптивно-інтерпретаційну силу для одних елементів реальності і прогностичну – для інших. Суб'єкт пізнання є активним спостерігачем, чинником, що завжди залишає свій слід у картині світу – навіть попри те, що він часто не надає уваги своїй конститутивній ролі. Це добре виражено у формулюванні Джона Дьюї: «Будь-яка точка зору, згідно з якою людина є частиною природи, а не зовнішнім спостерігачем, безперечно, полягатиме і в тому, що невизначеність людського досвіду – якщо досвід розуміти в об'єктивному сенсі

інтерактивної поведінки, а не як прояв чийогось індивідуального марнославства, накладеного на щось абсолютно чуже, – є свідченням відповідної невизначеності в природних процесах, у контексті яких людина існує (діє) і внаслідок яких вона виникла» [44, с. 408]. Будь-яка визначеність, будь-яка тенденція до детермінованості, яку ми її знаходимо в «плюралістичному всесвіті» [43, с. 271], є продуктом активності нашої свідомості. Ми самостійно забарвлюємо картину світу значеннєвими нюансами, постійно вибираємо на користь чогось у конфліктному й багатомірному середовищі свого внутрішнього досвіду, аби виробити більш-менш прийнятні для формулювання й комунікації сенси, і формуємо понятійно-категоріальний апарат, за допомогою якого тільки й можна вибудувати структуру порядку в хаотичній круговерті всесвіту.

4. Утілений раціоналізм.

Утілений, або ж матеріалізований, раціоналізм возз'єднує розум і тіло, раціоналізм і сенсуалізм. Для раціоналіста-кантіанця розум є безтілесним суб'єктом, який цілеспрямовано приглушує емоційні вияви з метою досягнення повної ясності при створенні концепції об'єктивної реальності. Прагматисти натомість виступають проти «гіпостазування когнітивної поведінки» [233, р. 201], попереджають про «загрозу неминучого вимирання під егідою неконтрольованого розуму», і слідом за Ч. Пірсом стверджують, що «розум у будь-якому разі є здатністю другого порядку. Пізнання є лише поверхневим знімком душі, а почуття проникають у її серцевину» [242, р. 440]. Неопрагматисти на кшталт Р. Рорті спираються на цю посилку у своїй критиці конвенційної раціональності: «Насправді може бути ще одне значення слова «раціональне». У цьому сенсі слово означає щось на зразок «психічно нормальний» або «розважливий», а не «методичний». Цим позначається певний комплекс моральних чеснот: толерантність, повага до точки зору інших, готовність і бажання слухати, покладання на здатність переконувати, а не на силу» [237, р. 48–49]. Такий прагматистський наголос на некогнитивних джерелах інтелектуальної діяльності відкриває широку

тому розходжень між дискурсивними та афективними формами людської активності, а також реабілітує емоції як стан особистості, що сприяє соціальним змінам.

5. Соціологічний перспективізм.

Прибічники соціологічно-перспективістського підходу опонують Канту й нагадують, що суб'єкт пізнання не займається інтелектуальним спогляданням у невагомості абстрактної рефлексії поряд з іншими подібними до нього автономними суб'єктами, а що, за словами Ч. Пірса, «саме джерело усвідомлення реальності показує, що це усвідомлення суттєво спирається на поняття спільноти», і що справжня проблема полягає в тому, «як зафіксувати переконання не лише в індивіді, а й у спільноті» [242, р. 441]. Індивід належить до суспільства, а суспільство накладає власний відбиток на свідомість кожного індивіда. Сучасний індивід належить водночас до кількох груп, кожна з яких по-своєму впливає на параметри осмислення реальності, і лише на перетинах соціально детермінованих парадигм світосприйняття ми можемо розкрити для себе те, що ми називаємо реальністю, тож ця реальність неминуче матиме множинний, плюралістичний характер, вона буде відтінена невизначеністю та непевністю й відкрита для суперечливих інтерпретацій. Наша картина світу опосередкована соціокультурним та культурно-історичним контекстом колективного досвіду, який забезпечує нас термінологічною базою, що дозволяє перервати потік невизначеності й продукувати змістовну картину буття. Як члени спільноти, ми використовуємо мовно-символічні системи, а «мова», як пише творець концепції символічного інтеракціонізму Дж. Г. Мід, «не просто символізує певну вже існуючу ситуацію чи вже існуючий об'єкт... вона уможливорює існування або виникнення такої ситуації чи об'єкта, оскільки мова є частиною механізму, за допомогою якого ця ситуація и об'єкт створюються» [242, р. 442]. Такий підхід до реальності як до чогось соціально зумовленого і постійно змінюваного породжує прагматистське по суті сприйняття суспільства як безперервного процесу соціальної взаємодії. Інституціональні

реальності, згідно з засадами прагматистської соціології, не слід трактувати як сутності, що нависають десь у нас над головами. Соціальні структури необхідно простежувати на всьому шляху їх формування та функціонування аж до безпосередніх, віч-на-віч, взаємодій і осмислювати в рамках експериментального підходу й емоційно насичених спостережень (про «насичений опис» у Кліффорда Гірца [37, с. 170–198]). Суспільство не лише продовжує існувати *через* ретрансляцію, *через* комунікацію; не менш справедливо було б сказати, що воно існує *у процесі* ретрансляції, *у процесі* комунікації.

6. Політичний прогресизм.

Ще один напрям історичного прагматизму – політичний прогресизм, прихильники якого сповідують ідеологію вдосконалення механізмів самоорганізації суспільства, але водночас не виявляють відданості якимось конкретним ідеалам і не намагаються просувати конкретні політичні програми. Наприкінці свого життя Вільям Джеймс упритул підійшов до підтримки більш-менш соціалістичного майбутнього, до якого рухається людство. Джон Дьюї також перебував під глибоким враженням від соціалістичних ідей, поки не пристав на тверді соціал-демократичні позиції, згідно з якими «лібералізм має стати радикальним в тому сенсі, що, замість використовувати суспільну потугу задля згладжування поганих наслідків функціонування існуючої системи, він повинен використовувати її для того, щоб змінити систему» [44, с. 234]. Сучасні прагматисти слідом за Р. Познером наголошують на тому, що філософія прагматизму не має жодної «внутрішньої політичної складової» [224, pp. 29, 35]; ця теза знаходить підтвердження в широкому спектрі політичних переконань прагматистів, що варіюються від вишуканого й естетизованого лібертаріанства Р. Рорті [234] до «протетичного прагматизму» Корнелла Веста [266]. Незважаючи на розмаїтість політичних уподобань, представники філософського прагматизму як старої, так і нової школи критично ставляться до існуючих інститутів управління й вітають прогресивні соціальні зміни, хоча питання напрямів і

конкретних форм таких змін часто є предметом гострої й постійної полеміки.

Звичайно, наведений вище список категорій мислення і практик освоєння в руслі філософського прагматизму не вичерпує всіх нюансів. Крім того, не кожен із прагматистів обов'язково виявляє в своїх текстах всі шість особливостей, а в деяких випадках вони й заперечуються. Так, Р. Познер пише: «Ані старий, ані новий прагматизм не є школою. Розходження між Пірсом і Джеймсом... і Дьюї глибокі. Розходження між сучасними прихильниками прагматизму є ще глибшими, тож можна знайти більше спільного між «школами», ніж у межах цих «шкіл» [224, р.34]. Не кожен сучасний прагматист готовий прийняти та сприйняти широкий логіко-емоційний прагматизм Джеймса та його концепцію волі до віри; далеко не всі поділяють лібертаріанський естетизм Р. Рорті, критику теоретичної установки С. Фіша або ринковий підхід до правової проблематики Р. Познера тощо. Тож, незважаючи на певну «сімейну схожість» ідей прагматистів, кожен видатний представник цього сімейства прагне створити свій напрям і перетворити його на провідний стиль філософування, а це зумовлює майже неминуче селективне ставлення до філософського надбання прагматизму загалом, чим користалися як представники так званого «правового прагматизму», так і професійні філософи, і передовсім С. Хаак, намагаючись поєднати правовий прагматизм з філософським.

Термін «правовий прагматизм» набув широкого вжитку в англо-американській літературі відносно недавно, з 1980-х років, хоча сам феномен має історію щонайменше на століття довшу й виник синхронно з прагматизмом філософським, будучи пов'язаним із двома визначними фігурами О.В. Холмса та Б. Кардозо, чиї теоретичні розробки й, головне, практична діяльність забезпечили прагматичній юриспруденції великий вплив, який відчувається й понині. Але при цьому слід зауважити, що, на противагу теоретикам філософії прагматизму, ці автори й діячі опікувалися найперше тим, щоб саму філософсько-теоретичну прагматистську парадигму використати на практиці у прагматичній парадигмі, що існувала задовго до

публікації творів класиків цього напрямку (О.В. Холмс в одному з приватних листів писав, що судження правового характеру на основі результатів і наслідків юридичної практики існувало давно, не дочекуючись появи Вільяма Джеймса або Роско Паунда [220]). Примусивши ідеї Джеймса пройти іспит практикою, Холмс зрештою почав вважати їх досить поверхневими, а Б. Кардозо, хоча й цитував Д. Дьюї та В. Джеймса як філософських гуру, насправді був у своїх поглядах ближчим до правового реалізму, ніж до правового прагматизму [136, р. 67]. Утім, обидва автори при розгляді конкретних юридичних казусів виявляли суто прагматистські скептицизм щодо непорушних принципів, повагу до ідеї змінюваності суспільної моралі, готовність виносити судження крізь призму фактів, а не загальних норм закону. Холмс упродовж усієї своєї блискучої кар'єри аж до посади голови Верховного Суду США практикував «юриспруденцію прагматистського компромісу»: відмовляючись віддавати перевагу концепції громадянських прав, дискреційному праву, політичній доцільності чи будь-якому іншому загальному принципу, він водночас використовував їх там, де цього потребувала конкретна ситуація. Відповідно до логіки епістемологічного консеквенціалізму О.В. Холмс проводив ревізію таких фундаментальних понять як «право», «свобода», «договір», «власність» тощо, звільняючи їх від метафізичного ореолу й висуваючи на перший план практичні можливості їх застосування. Б. Кардозо виявляв більшу схильність до теоретизування принципів, на яких ґрунтувалася його юридична практика, стверджуючи, що «правова філософія» загального права в основі своїй є філософією прагматизму, що є зайвим свідченням усвідомлення навіть практичними юристами необхідності в адекватній гносеологічно-інтерпретаційній системі.

Починаючи з 80-х років минулого століття, правовий прагматизм оформився термінологічно, що надало всьому напрямку змогу заявляти про себе як у наукових текстах, так і в популярній пресі. Представники цього напрямку постійно порушують нерозв'язні проблеми, борються із засиллям усталених догм, але при цьому майже не пропонують варіантів чітких рішень

проблем, які симптоматизують слабкі сторони сучасної юриспруденції, що нагадує сократівський образ гедзя, який своїм постійним дошкулянням не дає заспокоїтися й застоятися коневі, тобто лінивому суспільству (у Р. Познера використовується дещо інший образ – «копняків священним коровам» [223, р. 466]). Ім'я цим проблемам, за словами Познера, легіон, оскільки правова система Сполучених Штатів є надто самовдоволеною й самодостатньою, надто «замармуровілою», ієратичною, теократичною, самоцензурованою, а практикуючі юристи схильні виказувати надто багато впевненості, надто мало допитливості, надто спираються на авторитет, безапеляційність, риторику і традицію на противагу принципам емерджентного підходу й узагалі досягненням суспільних наук [223, р. 465]. Цій доволі безрадісній картині Р. Познер протиставляє філософську альтернативу, побудовану на здоровому глузді й відкрити для чесного й розважливого погляду на об'єктивні обмеження людського розуму, альтернативу, яка мужньо приймає «недосяжність істини» і не приймає її абсолютність, натомість береться за розв'язання конкретних проблем експериментальним шляхом, без зайвих ілюзій, і наполягає на тому, що суспільна думка й суспільна дія повинні розцінюватися як інструментарій для реалізації людських цінностей і цілей, а не як річ у собі [223, р. 465], а це означає вибір на користь прагматистської парадигми, яка є скоріше гносеологічною установкою, ніж гносеологічним порядком, скоріше загальним настроєм, ніж набором чітких інструкцій до дії. Утім, слід усвідомлювати, що таке «бодання священних корів», принципове розвінчання принципів і перехід у сферу тонких матерій на кшталт установок, настроїв, інтуїцій та ін. з легкістю може призвести до юридичного або судового свавілля, а суспільно-політичну реальність звести на рівень банальної політичної доцільності, на що й вказують критики сучасних правових прагматистів. Тому радикалізм С. Фіша, наприклад, котрий захищає ідею повної детеоретизації й винесення «абсолютно нетеоретизованих суджень» [146, pp. 1447–1475], коригується більш поміркованими ідеями щодо «неповністю теоретизованих суджень» [249,

р. 128]. Це формулювання К. Санстіна, можливо, відображає типову позицію прагматистів, починаючи з Д. Дьюї, котрий не заперечував логіку на користь авторитетності й престижності суддів, а пропонував змінити логічний акцент з логіки, орієнтованої на прецеденти й дедуктивні судження, на логіку, пов'язану з осмисленням наслідків і вірогіднісним прогнозуванням. І понині пошук принципів, інтерпретованих у прагматистській парадигмі, та логічного апарату, що узгоджувався б з емерджентним детермінізмом, залишається одним із основних питань у порядку денному правового прагматизму.

Отже, прагматизм, зокрема правовий, що сформувався майже одночасно з класичним філософським напрямом, якщо не сприймати його у вульгаризованій формі, являє собою дуже складний феномен – настільки складний, що критики здебільшого схильні були вдаватися все ж таки до вульгаризації й подавати його образ як «форму без сутності» чи «замкнене коло, центр якого – ніде», визнаючи водночас, що – на зло чи на добре – він дуже відчутно позначився на розвитку американської передовсім юриспруденції упродовж останнього століття й набуває нової сили й ваги на сучасному етапі. Дещо парадоксально, але слабкі сторони прагматизму як теорії мало не краще за своїх критиків бачать самі прагматисти (Р. Познер, Р. Рорті, С. Фіш, Д. Дворкін та ін.), у зв'язку з чим не можуть дійти згоди між собою й чимдалі розгалужують розмаїту мозаїку прагматистської ідеології, все більше відкриваючи її для нових інтерпретацій. Утім, основною проблемою теорії та практики правового прагматизму і донині є неузгодженість між теоретичною експансією прагматистського дискурсу у сферу правової реальності і намаганнями юристів-практиків адаптувати філософію прагматизму в нондискурсивному режимі, імпліцитно спираючись на абсолютизм, апріоризм та імперативізм кантіанського зразку – при тому, що і філософський прагматизм не у всьому розходиться з кантіанською традицією в аспектах функціонального універсалізму, критицизму, консенсусного характеру істини, просвітницького пафосу.

На противагу кантіанській парадигмі, правові прагматисти заперечують спекулятивний підхід і наполягають, передовсім, на соціально-історичному характері категорій мислення і практик освоєння будь-якої реальності, а тому не сприймають правову реальність як продукт інтелектуального конструктивізму. Річшце цього релятивістського підходу зрештою сформувало «філософсько-концептуальну дельту», представлену кількома потоками: філософським антифундаменталізмом, епістемологічним консеквенціалізмом, емерджентним детермінізмом, утіленим (матеріалізованим) раціоналізмом, соціологічним перспективізмом і нейтральним політичним прогресизмом.

Розмаїтість і розмитість прагматистської парадигми, внутрішньовидова конкуренція ідей філософського прагматизму майже неминуче зумовлює вибіркове ставлення до філософського надбання прагматизму загалом, чим одразу почали користатися представники правового прагматизму, починаючи з першопрохідців на кшталт О.В. Холмса та Б. Кардозо і закінчуючи сучасними авторами – інструменталістом Р. Познером, радикальним супротивником теоретизування С. Фішем, прихильниками ідей теоретико-практичного компромісу О. Паттерсоном, К. Санстіном та ін.

Принципова засаднича невизначеність, послаблення традиційної лінійно-логічної дисципліни мислення, балансування між логікою та інтуїцією, постійне коригування теоретичних побудов (навіть тих, що заперечують теорію як таку) рефлексіями практикуючих юристів найвищого рівня, селективність у застосуванні елементів прагматистської парадигми дійсно перетворює прагматизм на певного кшталту «препостмодернізм», причому основне розходження між прагматизмом і постмодернізмом полягає, здається, у «політичному аполітизмі» прагматистів як політичних прогресистів, на противагу «лівому ухилу» або принциповій аполітичності постмодерністів. У будь-якому разі «препостмодерністська» установка прагматизму корелюється з сучасною надскладною соціокультурною ситуацією в глобалізованому, децентрованому й хаотизованому світі, який

поки що дуже далекий від моменту зародження «порядку з хаосу» [101], але в якому вже складаються «постпостмодерністські» парадигми з потугами на теоретичну ін'єкцію ідеї порядку в суспільний хаос, аби забезпечити людську спільноту від скочування до ентропії соціального буття. За таких обставин втручання у філософсько-правовий дискурс такого автора, як С. Хаак, філософа високої кваліфікації та дисципліни мислення, добре знайомого з класичними та постмодерністськими трендами у філософській думці, та її намагання внести порядок у хаос, не пориваючи повністю з прагматистською традицією, відкриває нову перспективу в цій досить довгій історії боротьби ідей і методологічних підходів. Але для того, щоб зрозуміти, як С. Хаак пропонує забезпечити тяглість філософсько-правової прагматистської традиції, слід передовсім з'ясувати, що вона сама вкладає в поняття філософського прагматизму і як вона оцінює розвиток прагматистської традиції, що буде розглянуто далі.

1.3. Рецепція філософсько-правового прагматизму в інтерпретації С. Хаак

Як уже зазначалося, феномен філософського прагматизму має неоднозначну природу і складну структуру, що неминує породжує вибірковість щодо його теоретико-методологічних надбань з боку авторів, котрі сприяли розвиткові наряду в науці та юридичній практиці під назвою «правовий прагматизм». Ці складні стосунки створюють широке інтерпретаційне поле, і втручання кожного нового, оригінального та самостійного мислителя засіває це поле новими ідеями і спонукає оглянути його під новим кутом зору. Саме тому для оцінки внеску С. Хаак у розвиток філософії права необхідно звернутися до проблеми рецепції філософсько-прагматистської установки пізнішими поколіннями з урахуванням того, який зміст вона, власне, вкладає в неоднозначні поняття прагматизму філософського і прагматизму правового.

Як зазначає Хаак, Чарльз Пірс уперше сформулював свою класичну «прагматистську максиму», або ж «кредо» прагматизму, ще 1878 року в знаменитій праці «Як зробити наші ідеї ясними» і після цього не ревізував її: «Правило досягнення третього [найвищого] ступеня ясності полягає в наступному: розгляньмо, які наслідки, що гіпотетично могли б мати практичне значення, має об'єкт нашого поняття; у такому разі наше поняття щодо цих наслідків складає всю повноту нашого поняття щодо об'єкта» [96, с. 278]. Але минуло більше 20 років до того моменту, коли саме поняття прагматизму з'явилося нарешті в друкованих текстах, а не лише в приватних бесідах членів «Метафізичного клубу». Лише 1898 року у праці «Філософські поняття та практичні результати» Вільям Джеймс уперше вжив це слово поряд із терміном «практикалізм» [182, р. 11], а сам Пірс випустив слово «прагматизм» у друк наступного року, і не у власній оригінальній праці, а в рецензії на книгу Д. Фіске «Через природу до Бога», а визнати себе батьком-засновником прагматизму дозволив собі ще пізніше, 1903 року. Пояснити це можна, по-перше, намаганнями (насправді марними) упередити вульгаризовані й меркантилізовані інтерпретації прагматистської установки, а, по-друге, і, можливо, головне – тим, що і Ч. Пірс, і В. Джеймс не вважали прагматизм новою філософською системою, категоріальні межі якої можна було б більш-менш чітко окреслити, натомість пропонували його як новий підхід, здатний оновити й гальванізувати філософію загалом. Крізь усі праці Ч. Пірса, В. Джеймса, Д. Дьюї, Д.Г. Міда, О.В. Холмса проходять теми відмови від догматизму та фальшивих дихотомій, емпірико-натуралістичні упередження щодо апріоризму і прихильне ставлення до еволюціоністської парадигми, бажання зазирнути в майбутнє на основі наявного досвіду, – але ніким із них, ніде й ніколи не було сформовано корпусу «прагматистських заповідей» (згадане вище «кредо», так само як і пізніше «кредо» Д. Дьюї – скоріше надбання історико-філософського дискурсу, ніж власне прагматистсько-філософського, неминучий наслідок спроби класифікації того, що, на думку самих прагматистів, класифікації підлягати не має). Як

відомо, класики філософського прагматизму різнилися один від одного в напрямках своїх інтересів: Ч. Пірс цікавився переважно логікою, семіотикою, теорією наукового дослідження, філософією науки та метафізикою; В. Джеймс – головним чином філософією релігії, психологією, моральною філософією; широкі філософські вподобання Д. Дьюї включали також філософію освіти, соціальну та політичну філософію; Дж.Г. Мід займався соціальною антропологією, історичною лінгвістикою, палеопсихологією. Понад те, доволі часто між класиками існували суттєві розходження в поглядах: так, Ч. Пірс завжди прагнув зробити філософію більш схожою на спеціальні, конкретні науки, а В. Джеймс шукав золоту середину між точними та гуманітарними сферами знання. С. Хаак наводить численні приклади, які свідчать про жорсткий контраст між «схоластичним реалізмом» Ч. Пірса і довічною прихильністю В. Джеймса до номіналізму, про різні погляди цих двох на проблематику істини, про «волю вірити» В. Джеймса і «волю вивчати» Ч. Пірса, про розходження між В. Джеймсом і Д. Дьюї щодо категорії бажаного, про прагматистський контр-апріоризм Ч. Пірса і праксеологічну спрямованість прагматизму В. Джеймса тощо [182, р. 11]. Тож не дивно, що з плином часу все важче й важче стає визначити будь-кого як прагматиста, і справа не просто в класично-реалістських, пірсівських, і номіналістських, джеймсівських, тенденціях у сучасному неопрагматизмі [231, pp. 355–365]..

С. Хаак зауважує, що під ярликом прагматизму надто часто фігурують філософські, а іноді й антифілософські ідеї, дуже далекі від будь-чого, що можна знайти в класичній прагматистській традиції, і наводить довгу низку сумних, на її думку, прикладів таких аберацій. Так, уже на початку двадцятого століття Ф.К.С. Шіллер запропонував вочевидь релятивістську концепцію «гуманізму» (хоча сам В. Джеймс, почасти спираючись на постулати Ф.К.С. Шіллера, писав про зв'язки між прагматизмом та гуманізмом [43, с. 299–311].), а в наші часи, за висловом С. Хаак, Р. Рорті «перешіллерив Шіллера», вихолостивши яскраво виражений реформістський

дух класичного прагматизму у своєму квазіпостмодерністському нео-«прагматизмі», який цілковито відмовляється від епістемології та метафізики – ключових розробок філософії з часів Платона [182, р. 11]. Ще один автор, П. Черчленд, стверджує, начебто в ім'я прагматизму, що нейропсихологія деактуалізує традиційні епістемологічні проекти, а тому пошук істини як мети дослідження можна вважати застарілим викликом (що повністю суперечить прагненням Ч. Пірса надати філософії наукового характеру, тобто відкласти убік всі форми догматизму й зайнятися справжньою справою виявлення істини, яка існує незалежно від того, віримо ми в неї чи ні) [138]. Якщо В. Джеймс наполягав на тому, що в основі віри чи переконань лежить істина, то С. Стіч запевняє читачів, в ім'я прагматизму, що немає ніякої цінності чи користі в істиннісних переконаннях [247, р. 101]. Дж.Г. Мід і Д. Дьюї підкреслювали, що природа мови і свідомості є результатом комбінування біогенетичних факторів і соціальних взаємодій, а Р. Брендом, в ім'я «аналітичного прагматизму», висуває концепцію прагматики мови, яку краще було б охарактеризувати як «нео-пізнєвітгенштейніанську», а не прагматистську. «Інші вважають само собою зрозумілим», – пише С. Хаак, – «що будь-який підхід до будь-якого філософського питання, що провокує «прагматистські» міркування – тобто практичні міркування практичної доцільності або вигоди – може бути адекватно класифікований як «прагматизм». І, певна річ, існують – і завжди існували – ті, хто просто ідентифікують прагматизм з тією чи іншою ідеєю того чи іншого класичного прагматиста... безвідносно того, чи поділялися ці ідеї всіма ними; а також інші, котрі асоціюють філософський прагматизм із «прагматизмом» у його сучасному контексті повсякденного вжитку» [182, р. 11].

Унаслідок такого розмивання не лише критеріїв визначення того, що є, а що не є прагматизмом або що відповідає, а що не відповідає хоча б духу філософського прагматизму, та принципових положень, сформульованих при зародженні цього напряму філософування, досить важко, на думку С. Хаак, оцінити вагомість і важливість прагматистського тренду в сучасній філософії

права. Власне, сам термін «прагматизм» достатньо часто з'являється в заголовках монографічних видань чи окремих розділів, в численних статтях з філософії права, тож легко може скластися враження, нібито зараз відбувається щось на зразок ренесансу прагматистського підходу у філософії права у формі «правового прагматизму». Проте доволі важко на тлі цих ренесансних процесів з'ясувати, що насправді являє собою так званий «правовий прагматизм»: надто багато різноманітних поглядів на його природу та зміст. Бракує не те що чітких визначень поняття правового прагматизму (сама орієнтація на пошук таких чітких визначень не зовсім відповідала б прагматистській установці), а достатньо широких, інклюзивно-позитивних дефініцій цього напрямку [182, р. 13].

Можна навести цілу низку прикладів такого побіжного і поверхневого теоретизування, яке, зрештою, не допомагає наблизитися до розуміння сутності явища. Так, Д. Фарбер пропонує вважати, що правовий прагматизм розв'язує правові проблеми за допомогою будь-яких наявних засобів, зокрема прецеденту, традиції, юридичних текстів, соціальної політики, відмовляючись при цьому від будь-яких спроб забезпечити теоретичні підстави для конституційного права [144, р.1332.]. К.В. Ханціс стверджує, що прагматизм – це насамперед усвідомлення того, що будь-що цілковито залежить від нашої точки зору, тож наше розуміння позиції інших часто є не більше ніж спробою реконструкції точки зору, з якої ці інші сприймають речі та події [187, р. 595], а Д. Паттерсон – що це реалістичне визнання того, що метатеоретичні пошуки істини не можуть бути обґрунтовані з філософських позицій [214, р. 996]; С.Д. Сміт пише, що це вихолощене теоретизування не про те, чого адвокати та судді не знають, хоча мали б знати, а про речі, у які вони вже готові вірити, однак не здатні застосувати на практиці [245, р. 411], а Р. Познер – що це конкретний, ідеографічний погляд на проблеми, без ілюзій загального теоретизування, з усвідомленням обмеженості пізнавальних можливостей людини, труднощів спілкування між культурами, недосяжності «істини» [223, р. 465]; С. Фіш дотримується позиції, згідно з

якою юридична практика не базується на певному комплексі непорушних принципів або ж на тому чи іншому непогрішимому чи імперсональному методі [146, р. 1464]. Р. Уорнер називає прагматизм суто американським філософським напрямом, започаткованим Ч. Пірсом та В. Джеймсом, розвинутим Д. Дьюї й нещодавно гальванізованим Р. Рорті, який ґрунтується передовсім на застосуванні принципу релятивізму щодо категорій істини та справедливості [260, р. 537]; Д. Лубан – еклектичним протестом проти есенціалістського або концептуалістського формалізму, спрямованим на досягнення реального результату в реальному історичному контексті без надмірного теоретизування чи абстрагування [205, р. 44]. Р. Познер акцентує увагу на схильності прагматистів будувати свої діяльнісні стратегії на фактах і наслідках на противагу концептуалізації, узагальненням, авторитетам або пласким гаслам, що відображають ту чи іншу моральну, правову і політичну теорію, коли пропонуються для прийняття рішень у правовому процесі [223, р. 3]; М.Дж. Ліф – на їх генетичних зв'язках із традицією філософського скептицизму, що сягає коріннями аж у давньогрецьку софістику [201, р. 73]. Прагматизм, на думку В.Дж. Уївера, є філософським застереженням, згідно з яким надмірна відданість теорії може бути не менш руйнівною й безплідною, ніж відданість традиційному правовому формалізмові [265, р. 4], а протиставити цьому можна принципово еклектичну й самокритичну позицію як щодо теоретичної системи, так і до методологічних підходів, побудовану на визнанні множинності стохастичних «істин» та «значень», що зростають на ґрунті конкретного досвіду, а не на вірі в абсолютні або фундаментальні істини, а також намагається уникати різких дихотомій та одновимірних оцінок завдяки експліцитній інкорпорації демократичних цінностей як у безпосередні наслідки політичної та правової діяльності, так і в методи, якими ця діяльність керується [241, р.157].

Як легко пересвідчитися, більшість наведених вище визначень є ексклюзивними, негативістськими у своїй основі (за винятком хіба що плюралізму думок та демократизації процедури прийняття рішень), у них

підкреслюються як «методологічні чесноти» такі характеристики як «принципова безпринципність», антифундаменталізм, відмова від теоретизування, антиконцептуалізм, антиформалізм, еkleктизм, релятивізм, скептицизм, гносеологічний суб'єктивізм, ідеографізм, контекстуалізм, інструменталізм і водночас об'єктивістський аморалізм, аполітизм, а зрештою – «антиюридизм», що саме собою ставить під велике сумнів правомірність існування філософії права у межах прагматистського підходу, трактованого у такий спосіб. За оцінкою С. Хаак, і у філософії права зокрема, і в провідних загальнофілософських дискурсах у західній літературі останнім часом здебільшого спостерігається, на жаль, або вульгаризація, або суто інструментальне використання окремих аспектів прагматистської методології, а головний пафос «прагматистського ренесансу», як це не прикро, полягає в тому, що, попри всю різноманітність, більшість (навіть і відносно свіжих) праць, присвячених проблематиці правового прагматизму, відзначаються яскраво вираженою недовірою, якщо не відвертою ворожістю до правової теорії [174, р. 7]: так, П. Атійя писав, що прагматизм є «загальним вираженням відрази до теоретизування» [133]; Т. Грей стверджував, що прагматизм є виявом «свободи від гріха теоретизування» [154, р. 1569]; згідно ж з експлікацією Р. Познера (котрий продовжує лінію Р. Рорті), прагматизм фундується на засновках, що «моральні, політичні і правові теорії мають цінність лише риторичних вправ, а не філософії» [223, р. 12] (щоправда, це було написано в контексті характеристики «побутового прагматизму», але у працях Познера не проводиться спеціального розрізнення між поняттями прагматизму «побутового» й «філософського»).

С. Хаак вважає, що таке ставлення до поняття прагматизму виявляє щонайменше дві слабини: по-перше, правовий значеннєвий контекст терміна відокремлюється від його філософських конотацій, що ускладнює комунікацію між філософією і правом як когнітивними сферами соціального буття, а, по-друге, відсутність системного сприйняття феномена прагматизму

у філософії породжує велику плутанину, що зводить нанівець дискурсивну цінність таких дефініцій. Такі автори як П. Атія, С. Шнідер та Д. Інграм вочевидь використовують слово «прагматизм» у його ординарно-побутовому, а не у філософському сенсі; Ч. Літер надто своєрідно інтерпретує сенс характеристики, наданої О.В. Холмсом праву, – як такої собі скарбниці одкровень або протетичних висловлювань щодо того, які рішення мають приймати судді, що певною мірою нагадує принципово абстрагований від соціально-практичного та лінгвістично-прагматичного контекстів підхід до мовних феноменів у межах семіології Ф. де Соссюра та його послідовників; Т. Грей, Р. Познер та Б. Таманаха роблять висновок, що правовий прагматизм повинен носити антитеоретичний характер тільки на тій підставі, що він начебто спрямований передовсім проти есенціалістської установки тощо [174, р. 9].

У такій стійкій установці на відмову від теоретизування вбачається певна іронія, якщо зважити на впевненість О.В. Холмса в тому, що ми маємо скоріше гострий дефіцит теорії у сфері права, ніж її надлишок. Це схоже з досить легковажним твердженням Р. Рорті, згідно з яким прагматисти думають, що «істина – це не зовсім те, чого слід було б очікувати як предмет привабливої теорії» [233, р. хііі], на тлі зусиль Ч. Пірса, В. Джеймса і Д. Дьюї щодо розробки тематики значення істини. Тут Рорті в черговий раз доводить, що не лише жартома називав себе ліберальним постмодерністом, а тому має дещо опосередковане відношення до прагматизму як такого.

На тверде переконання С. Хаак, наявність такого широкого спектра інтерпретацій прагматистських максим до їх майже повної невпізнанності криє в собі мало практичного (тобто власне прагматистського) зиску, і не так через банальну неповагу до історії філософської думки, що легко виявляється в таких реінтерпретаціях, як – і це набагато важливіше – через те, що класична прагматистська традиція залишається дуже багатим джерелом філософського натхнення. До таких здобутків Хаак відносить, зокрема, запропоноване Ч. Пірсом розрізнення між псевдо-дослідженням, або

фальшивим аргументуванням, і реальністю [175, pp. 188–208], його концепції критичного здорового глузду [160; 165, pp. 123–126; 166, pp. 9–33] і «наукової метафізики» [181, pp. 29–43], а також регулятивний принцип «синехізму» [170, pp. 79–94] тощо.

Але найголовніше, можливо, полягає в намаганнях Ч. Пірса підкреслити спеціальний характер його методологічної установки, про що свідчить ретельність, із якою він підбирав термінологічні варіанти для його позначення, і взагалі його прискіплива увага до питань термінології. 1905 року він запропонував термін «прагматизм», використавши достатньо осоружну, на його думку, словесну конструкцію, аби запобігти спокусі її запозичення іншими авторами, маючи своєю методологічною метою продемонструвати, що його прагматизм є специфічним напрямом або окремим варіантом у більш загальній течії під назвою «прагматизм». Водночас Ч. Пірс характеризував прагматизм як певну форму «пропе-позитивізму» [182, p. 27] (від лат. *prope* – «близько», «поряд», або ж паразитивізму, якщо вжити грецький аналог цього слова), зазначивши, що розглядаючи прагматизм у ширшому контексті, можна виявити його схожість у засадничих положеннях до первинного позитивізму О. Конта із його поєднанням «здорового теоретичного скептицизму» (передовсім, щодо метафізики) із пафосом об'єктивізму, емпіричної достовірності й практичної корисності знань, здобутих у будь-яких сферах буття – від природної до соціальної (така повага та увага до мало не першого філософа з базовою політехнічною освітою виглядає цілком органічно, враховуючи, що сам Пірс отримав блискучу підготовку в таких галузях знання, як математика, хімія, геодезія, астрономія та ін.); це влиття нового напрямку в річище філософського позитивізму надавало йому ще більш спеціального значення й мало б обмежити популістські спекулювання на тему поверхневого прагматизму. Нарешті, це давало Ч. Пірсу змогу акцентувати одну з ключових тем своєї філософії – сцієнтизм, а сам метод – як засіб надання філософському дискурсу наукового характеру. При цьому важливо

враховувати, що процес сцієнтизації філософії не означав для Ч. Пірса, що філософи мають перекладати дослідницьку рутину й відповідальність за її результати на «спеціальні» науки або ж мавпувати методи спеціальних, математично-природничих дисциплін і запроваджувати експерименти як базову форму дослідницької діяльності. Як відомо, старій, метафізичній, або «семінарській», філософії або літературно-ігровим формам осмислення дійсності (на кшталт «гуманізму» вищезгаданого Ф.К.С. Шиллера) Ч. Пірс протиставляв «лабораторну філософію», тобто особливу модальність емпіричного пізнавального процесу, основою якого є не поверхневі й відносно прості факти натуралістичних спостережень та експериментів, а більш глибока й неочевидна життєва реальність у тому вигляді, в якому вона пропонує себе будь-якій дорослій психічно здоровій, розважливій людині [182, р. 28]. Відмінність же від повсякденної розважливості має полягати найперше в «етиці термінології», у використанні спеціального формального лексикону як технічного засобу знакової комунікації. За Пірсом, будь-який дослідницький процес є символічною діяльністю й тому репрезентує себе в знаковій формі, а з розвитком дослідницького процесу зростає потреба в точності (нагадаємо, що точність «пропе-попередник» Пірса О. Конт вважав одним із опорних критеріїв позитивного знання): загальна, артикульована в приблизних контурах ідея може бути доброю відправною точкою, але лише на самому початку, а з розгортанням дослідницького процесу вона потребує все більшого прояснення й специфікації, а це, своєю чергою, навряд чи можливо без співпраці, без комунікації між дослідниками, можливість же комунікації як такої забезпечується завдяки спільній термінологічній базі (у цих зауваженнях можна побачити засади «символічного інтеракціонізму» ще одного видатного представника класичного прагматизму – Дж.Г. Міда). Водночас наукове дослідження передбачає найбільш мислиму свободу мислення, що зумовлює посилення на примат раціонального в контексті вироблення конвенційної термінологічної бази, тобто визнання переваги принципів

раціоналізму над людською поведінкою [182, р. 28]. Однак вимога раціоналізації значення слова взагалі і специфічного терміна зокрема не означає присвоєння їм якогось усталеного абстрактного «сенсу» у дусі вчення Фреге про «сенси і значення» [119, с. 220–246]. Для Ч. Пірса мова, лексикон, зокрема лексикон науки, є певною органічною сутністю, що адаптується до нових потреб і нового знання; він завжди тонко відчував, що значення – це не щось статичне, що будь-яка мова постійно змінюється й розвивається, а слова поступово набувають нових значеннєвих відтінків і випромінюють нові конотації, внаслідок чого люди й слова «взаємно навчають одне одного», а відтак найбільш універсальні й збагачені змістом поняття поступово набувають все більш широкого сенсу, уточнення якого потребує набагато глибшої кооперації зусиль порівняно з поверхнево простими й нон-дискурсивними поняттями або навіть міфологічними поняттями-образами [179, р. 19.]. Але складнощі, пов'язані зі зростанням значення, ніколи не спонукали Ч. Пірса до висловлення ідеї, яка стала дуже популярною наприкінці двадцятого століття: що варіабельність значень перетворилася на камінь спотикання для наукової діяльності, яка теоретично ґрунтується на раціоналізмі; навпаки, Пірс вбачає у зростанні значення чинник, що сприяє прогресу науки, необхідним компонентом якої є розробка категорій і понять, що дозволили б адекватно описувати феноменологічну структуру буття. С. Хаак переконана, що таке бачення проблематики значення, визнання того, що наукове дослідження може мати раціональну основу навіть якщо воно ззовні зовсім мало схоже на вправу з формальної логіки, є ключовим для адекватного розуміння процесів пояснення та передбачення, значення яких важко переоцінити не лише в науково-дослідницькій діяльності, але й у правовому процесі під час оцінки суті тієї чи іншої юридичної справи і винесення судового рішення як механізму, що передбачає наслідки своєї дії й у певний спосіб конструє майбутню реальність через механізми юридичного попередження чи покарання [182, р. 23].

Однак далеко не всі зміни й зміщення значення є бажаними, зазначає С. Хаак, багато з них виконують деструктивну роль: наприклад, у випадках, що демонструють збіднення, а не збагачення значення, через хибне або надмірне (в обох випадках неадекватне) використання – аж доки слова перестають взагалі бодай щось виражати (таке знецінення понять і стирання їхніх значень чи не найчастіше спостерігається в політичній площині, наприклад, щодо слів «прогресивний», «демократичний», «ліберальний», «правовий» та ін.). С. Хаак із жалем констатує, що і в сучасному філософському дискурсі можна знайти приклади як збагачення й розвитку, про які йшлося у Ч. Пірса, так і збіднення й деградації значень, причому останні знайти значно легше: «мова філософії нині, здається, значно більше схожа на мову політики, реклами або PR-технологій, ніж на мову природничих наук» [182, р. 27]. Найяскравішим прикладом у негативному сенсі є доля слововжитку самого терміна «прагматизм», який набув стільки різноманітних і несумісних конотацій, що його значення розпорошилося майже без перспектив на відновлення, особливо через те, що прагматизм являє собою єдину філософську традицію, що зародилася безпосередньо у Сполучених Штатах і постійно спокушає популістів, зокрема й від філософії, а не лише від політики, використовувати його як певний синонім американської ідентичності, а це, своєю чергою, викликає заперечення, досить часто емотивні й мало обґрунтовані, з боку тих, хто не є запеклим прихильником американського способу життя й відповідно американського способу мислення. Так само, з точки зору С. Хаак, стерті контури розрізнення між такими фундаментальними поняттями як «об’єктивне» і «суб’єктивне» (це авторка демонструє у своїй критиці концепції «об’єктивного знання» К. Поппера [163]); пройшли через високу фрагментацію значення, селективність трактування й туманність інтерпретації такі поняття як «релятивізм» і «реалізм» (про критику й спробу відновлення змісту понять [177, pp. 34–49; 178, pp. 149–166; 94, с. 14–23]) та ін. Здається, що філософи наполегливо роблять саме те, проти чого застерігав

їх Ч. Пірс: замість розробки формальної термінології, яка б позбавила «широко мислячих» авторів спокуси запозичити їх у своїх текстах, енергійний пошук привабливих термінологічних ярликів заради залучення до лав своїх adeptів більшої кількості людей; замість використання слів, значення яких важко буде неправильно зрозуміти, обирання термінів доволі багатозначних для того, аби скласти враження філософської глибини. Зрештою це призводить до складання нової традиції, що є наступницею «семінарської філософії» або філософії в літературному дусі, охарактеризованої Ч. Пірсом, традиції «дослідження в академічному дусі» [182, р. 29], яку С. Хаак називає «псевдоакадемічною» – через її перевантаженість термінами, запозиченими з технічних і природничих дисциплін і доволіно інтерпретованих, через надмірне захоплення індексами цитування та іншими методами внутрішньокорпоративного оцінювання, через розвинуту «культуру дослідницьких грантів», через самодостатню систему посилок на імена, дати й сторінки наукових праць, серед яких перевага віддається найбільш свіжим виданням перед оригінальними текстами тощо.

Отже, С. Хаак відверто висловлює щонайменше скептицизм, якщо не повну зневагу, до новітніх спроб переосмислення філософсько-прагматистської спадщини і закликає до її «очищення» від ідеологічних, а точніше – безідейних, на її думку, нашарувань сучасності, а після цього – до використання того евристичного та методологічного потенціалу, що міститься у працях класиків, надто швидко переведених в архів історії філософської думки. Однак філософський доробок титанів прагматизму на кшталт Ч. Пірса недостатньо був пристосований ним самим до правової проблематики, оскільки, попри всі намагання декларувати прагматизм як метод, а не як теорію, вони зберігають здебільшого загальнометодологічний характер, прикладом чого є теза Ч. Пірса, згідно з якою постійно змінюване значення слід формулювати так, аби не викривити його сутність, не супроводжувана жодними практичними порадами, як саме зберігати цю

сутність невикривленою.

Щоб сполучити «практичну теорію» прагматистів із практикою правової реальності й перевести філософію у площину правового дискурсу Хаак пропонує звернутися ще до одного імені, з яким пов'язані перші й найяскравіші сторінки історії прагматизму – О.В. Холмса, котрий усією своєю професійною кар'єрою видатного правника неначе долею був призначений для виконання цього завдання.

Стосунки О.В. Холмса з прагматизмом були непрості й неоднозначні, але так чи інакше виступали ідейно-методологічним тлом усього його життя. Так, О.В. Холмс був членом Метафізичного клубу, колиски класичної прагматистської традиції у філософії. Він відвідував декілька лекцій Ч. Пірса в Інституті Лаяелла (Lowell Institute) 1866 року з курсу «Логіка науки та індукція», а після повернення В. Джеймса з Європи брав участь у перших зборах Метафізичного клубу. Багато років потому, згадуючи про витoki прагматизму, Ч. Пірс писав, що пану судді О.В. Холмсу не буде неприємно почути, що члени клубу пишалися його присутністю в ньому [171, р. 72].

Після зими 1871–1872 років О.В. Холмс начебто випав із колективу батьків-засновників прагматизму і ніколи офіційно не ідентифікував себе як прагматиста. Дійсно, коли В. Джеймс упровадив принципи прагматизму у філософську сферу, О.В. Холмс, як і багато інших читачів, не без труднощів відрізняв прагматистський підхід від «бажання вірити» (*Will to Believe*) – концепції, до якої він ставився настільки негативно, що 1908 року в листі до сера Фредеріка Поллока відкинув її як «курйозний приклад шахрайства» [171, р. 73]. І все ж таки О.В. Холмса прийнято вважати одним із засновників і чільним представником прагматистського напрямку у філософії права, і для цього дійсно є достатньо підстав, адже осмислення сфери права, викладене ним у праці «Загальне право» (*Common Law*), у його найбільш відомій книзі «Шлях права» (*The Path of Law*) 1896 року, а також – і, можливо, передовсім – у його експертних судових висновках, які він виносив спочатку на посаді судді штату Массачусетс, а згодом і на посаді

судді Верховного Суду Сполучених Штатів Америки, – всюди він безумовно, за оцінкою С. Хаак, виступає як прагматист і за стилем, і за змістом мислення. Джон Дьюї опублікував «кредо» філософії права, писав на теми логіки права, правової ідеї «корпоративної особистості», схвально відгукувався про правовий емпіризм О.В. Холмса; В. Джеймс посилався на дискусії із знайомим йому «компетентним суддею» щодо судових рішень, які доводилося виносити на підставі неналежних доказів (*inadequate evidence* – «як сказав мені один досвідчений суддя, деякі справи варті того, аби витратити на них більше часу: великим досягненням є розв’язання таких справ на підставі *будь-якого* прийнятного принципу» [171, р. 75]; Ч. Пірс використовував методи змагальних правових процедур як контрастне тло власного епістемологічного дискурсу. Але у розмаїтому просторі прагматистської методології лише О.В. Холмс замислювався над найглибшими й найскладнішими питаннями щодо природи права та його місця в суспільному житті, тому саме його тексти стають основою «автентичного ренесансу» класичної прагматистської традиції, який намагається здійснити С. Хаак: досліджувати й розвивати сферу правового прагматизму і взагалі повертати його в річище справді наукових підходів найбільш доцільно на основі нового прочитання концепції права, розробленої О.В. Холмсом й доповненої ідеями класичного філософського прагматизму, що дозволить розробити інтерпретаційну стратегію, у якій Холмсів «Шлях права» та інші тексти здатні будуть вивести теоретиків права на рівень бачення правової сфери як грандіозного комплексу правових систем, кожна з яких має свій конкретний просторово-часовий контекст, а всі вони разом – з більшою або меншою мірою успіху – можуть задовольняти різноманітні людські потреби й розв’язувати конфлікти, що неминуче виникають у будь-якому суспільстві [171, р. 76].

На підставі цього синтезу класичної прагматистської методології та стихійно еклектичної правової теорії О.В. Холмса, котрий черпав із прагматизму лише те, що безпосередньо стосувалося правової проблематики,

С. Хаак і розробляє свій «неокласичний правовий прагматизм» як *теоретичне* осмислення права (і цим зумовлюється її різко критичне ставлення до філософської позиції Р. Рорті та решти сучасних авторів з їх уже традиційним нехтуванням теоретичною установкою), але з одним застереженням: таке теоретичне осмислення має бути «розмаїтим і гнучким» (загалом плюралістичним і відкритим) дискурсом щодо правових феноменів – відповідно до ідеї В. Джеймса про прагматизм як підхід, спрямований на лібералізацію («пом'якшення») теоретичних побудов [43, с. 212]. С. Хаак ґрунтується передовсім на концептуальних засадах, запропонованих О.В. Холмсом як вдумливим практиком з юриспруденції високого рівня, що спирався, окрім фундаментальних кантівсько-гегельянських засновків, на реальний досвід і здоровий глузд – можливо, дещо приземлений, але тим самим ближчий до життєвих і соціальних запитів у сфері правової думки. У зв'язку з цим виникає необхідність у певному очищенні усталених стереотипів щодо особистості й творчої спадщини цього співзасновника правового прагматизму, так само як і позицій інших авторів, що ґрунтуються на цих надто приблизних, а подеколи й не відповідних дійсності стереотипах. Тому вона залишає на периферії такі аспекти прагматизму О.В. Холмса, як «теорія передбачення» (prediction theory) або «теорія поганої людини» (bad man theory), оскільки вважає їх не зовсім справедливо приписуваними цьому авторові [171, pp. 86–87], де погляди О.В. Холмса щодо теорії передбачення й теорії поганої людини подаються як евристичний інструмент проведення розрізнення між правом і мораллю, що виводить проблематику за межі суто правового підходу), а також більш сучасний синкретичний економіко-правовий підхід, першопрохідцем чи «духовним попередником» якого знов-таки не зовсім коректно вважається О.В. Холмс (С. Хаак зауважує, що О.В. Холмс вочевидь не мав сумнівів у тому, що розуміння економіки й решти соціальних наук відіграє важливу роль у правовому дискурсі, але в його працях неможливо знайти слідів того амбітно-зверхнього, «імперіалістичного» ставлення до права на тлі здобутків економічної науки,

що набуває значного поширення в сучасній літературі [171, pp. 83–84]. Натомість С Хаак пропонує «поновлену» теорію права – поновлену в тому сенсі, що вона позбавлена жорсткого теоретичного детермінізму й есенціалістського традиціоналізму. Такий «лібералізований» підхід з необхідністю передбачає меншу формалізованість дефініцій і категоріального апарату, що може спочатку викликати ефект певного «культурного шоку» (чи то «теоретичного шоку») у читачів, що звикли до стрункої структурності й чіткої методологічної впорядкованості.

У баченні С. Хаак *основним напрямом теоретичного осмислення* має бути, по-перше, розмаїта множинність правових систем, включених у величезний масив соціальних взаємодій, які прийнято вважати такими, що належать до правової сфери суспільного буття; по-друге, еволюція та адаптація до-правових («прелегальних»), правових, «субправових» і «постправових» систем; по-третє, динаміка змістовного наповнення правових концептів; по-четверте, роль логіки у сфері права; по-п'яте, складні взаємостосунки між правом, мораллю й суспільством. Для реалізації своєї дискурсивної стратегії С. Хаак спирається на кілька ключових ідей О.В. Холмса, залишаючи за собою право «контекстуальної необхідності» звертання до тих чи інших ідей класиків прагматизму – Ч. Пірса, В. Джеймса та Д. Дьюї.

Слід зауважити, що, з одного боку, підхід, запропонований С. Хаак, принципово не відрізняється від позицій тих авторів, котрих вона, іноді нещадно, критикує за те, що вони не змогли опиратися «ідейному щепленню» постмодерністських і постструктуралістських авторів на кшталт М. Фуко або Ж. Дерріда й піддалися спокусі постмодерністського бачення реальності як чогось позбавленого структури та внутрішньої логіки. Вона й справді використовує методологію «вписування» власних інтерпретацій у «першотексти» класиків прагматизму, яким надається значення мало не «архиписьма» у стилі Дерріда, а її вимога щодо «очищення» класичної прагматистської традиції в дусі ренесансного звернення *ad fontes*

реалізовується начебто в руслі деконструктивістської стратегії мислення того ж Дерріда. А з іншого боку, існує небезпека впадіння у протилежну крайність занадто шанобливого ставлення до авторитетів і першоджерел прагматизму як до своєрідного *ratio scripta* й перетворення на тлі ренесансної мотивації на сучасний аналог глосаторів доби Середньовіччя з їх священним писанням – кодексом Юстиніана. Але багата ерудиція й власні філософські здобутки (чималою мірою в галузях епістемології та логіки) дозволяють С. Хаак застосувати дещо постмодерністське «оригінальне цитування» не для навернення в схоластичну екзегетику, а для розробки повноцінного авторського підходу, орієнтованого на вироблення методології осмислення права начебто в дусі класичного прагматизму, але не в його «букві»: своє завдання авторка вбачає не в тому, щоб запропонувати чергову прагматистську теорію, а теорію адекватну, цілісну й істинну, наскільки це можливо. Позиція С. Хаак і загалом фігура цього автора дає підстави для її ідентифікації не як філософа чи філософа права, а скоріше як «мудреця» в тому сенсі, який надає цьому поняттю О. Кожев, тобто знакової фігури доби «кінця історії», «хранителя знання» [47, с. 397–401] – з тією відмінністю, що для неогегельянця Кожева «кінець історії» ознаменувався «кінцем філософії» з оформленням класичної філософської системи Гегеля, а для С. Хаак він означає, як можна впевнитися, «кінець американської філософії» з оформленням класичної прагматистської традиції.

Висновки до розділу 1

1. Притаманні пострадянському філософсько-правовому дискурсу здебільшого класична й посткласична (незважаючи на спроби врахувати й навіть асимілювати постмодерністські стратегії мислення) теоретичні установки, що так чи інакше кореняться в універсалістсько-нормативній кантіансько-гегелівській традиції розуміння права, не сприяють активній комунікації з прагматистською в основі своїй англо-американською традицією як у праві та правознавстві, так і у філософії, зокрема філософії права, у зв'язку з чим необхідно поглиблювати вивчення прагматистського філософсько-правового стилю мислення у його власному контексті, долаючи у такий спосіб принципову несумісність класичної універсалістської і прагматистської парадигм.

2. Узагальнюючі теоретичні дослідження правових систем, регіоналізованих з урахуванням і націокультурної специфіки, і на топології (розмежування загального та цивільного права), недостатньо враховують нагальні потреби у вивченні різноманітних форм «інтерлегальності» і феноменологічного рівня правового і нормативного плюралізму («плюралізму в дії»). Філософсько-теоретичні обґрунтування ідеї права і правових ідей, спеціально-юридичні дослідження топоніміки й топології правового поля у їх конкретно-просторовому, семіотично-культурологічному і соціологічному аспектах, а також своєрідне «суспільно-професійне» обговорення правових проблем практиками в галузі права відбуваються в концептуальному, фактологічному, формально-технічному і нормативному (етичному та аксіологічному) вимірах, що зумовлює існування достатньо розгалуженої системи широких методологічних підходів аналітичної, емпіричної та особливо нормативної юриспруденції.

3. Ці основні підходи мають менше зв'язків із філософсько-правовими засадами прагматистської парадигми, ніж це зазвичай вважається, і розвиваються загалом у руслі внутрішньо-корпоративної перебудови в

напрямах від Г. Харта до Б. Таманахи, від Д. Ролза до Т. Погге, від Є. Бентама до П. Сінгера та ін., але вони неспроможні забезпечити ефективного діалогу з іншими методологічними напрямами, а головне – з правовою реальністю, що стає все більш і більш складною. Ідея плюралізму думок, що перегукується з імперативом методологічного плюралізму в пострадянській філософії права, як засвідчує досвід, зокрема, нормативної юриспруденції в США, виявляє певні ризики або методологічного розпорошення та впадіння в спрощений еклектизм замість комплексної систематизації, або ж методологічного скепсису з боку авторів на кшталт Р. Рорті.

4. На тлі протистояння універсалізму і культурного релятивізму в історії західної суспільно-правової думки поступово зароджується розуміння необхідності вироблення екуменічно-інтегрального підходу, але глобально-гуманістичний вимір філософування з новою гостротою викриває колізію між теорією і практикою, або ж між «раціональним виправданням» і «практичним висновком» (Ж. Марітен) і засвідчує дефіцит теорії в галузі права, викликаного передовсім юридичною та юридично-позитивістською приземленістю більшості теорій, а також певну схожість методологічних ситуацій у західній і вітчизняній традиціях, незважаючи на розбіжності в ідейних витоках, обсязі та тривалості досвіду. У проекції на англо-американський ґрунт це означає необхідність переосмислення ефективності використання прагматистської філософсько-правової парадигми і активного застосування філософського інструментарію для розв'язання правових проблем у новому прагматистському (неопрагматистському) модусі, запропонованому Сьюзан Хаак.

5. Усе вищесказане майже повністю стосується й прагматизму правового, що сформувався майже водночас з класичним філософським напрямом. Навіть серед серйозних авторів, що асоціюють себе так чи інакше з прагматизмом (Р. Рорті, Р. Познер, Р. Дворкін, С. Фіш та ін., за винятком нечисленних послідовників соціологізму Ю. Габермаса), оцінки його

евристичного і практичного потенціалу нерідко виявляються зовсім не оптимістичними. У підсумку спостерігається нестійкий баланс між нондискурсивною адаптацією засад філософського прагматизму правниками і теоретичною експансією прагматистського дискурсу у сферу правової реальності під знаком конфлікту між переважно кантіанськими концепціями права, що закріпилися в юридичній практиці, і прагматизмом як теоретичною альтернативою кантівському абсолютизму, раціоналізму, апіорізму та імперативізму.

6. Концептуально-теоретичні розбіжності між кантіанською традицією і прагматизмом почасти згладжуються спільними моментами обох філософських парадигм, які виявляються, зокрема, у принципі універсалізму знання в аспекті публічності його визнання (Ч. Пірс), критичного пафосу мислення як запоруки наукового та суспільного прогресу та необхідності широкого суспільно-політичного діалогу та активної просвітницької діяльності для його забезпечення (Д. Дьюї), але при цьому існує набагато більше розходжень загальнофілософського, методологічного та політичного характеру, які в прагматизмі проявилися в тенденціях філософського антифундаменталізму та антидогматизму (В. Джеймс), епістемологічного консеквенціалізму (В. Джеймс, особливо Ч. Пірс), емерджентного еволюціонізму (В. Джеймс, Д. Дьюї), матеріалізованого раціоналізму (Ч. Пірс, Р. Рорті, Ю. Рочберг-Холтон), соціологічного перспективізму (Ч. Пірс, Дж. Г. Мід), політичного прогресизму (пізній В. Джеймс, Д. Дьюї, Р. Познер, Р. Рорті, К. Вест). Так ідейна розмаїтість як наслідок плюралізму думок розмиває критерії «сімейної схожості» прагматистських концепцій та породжує багато напрямів з притаманними їм селективним ставленням до філософського надбання прагматизму загалом, що неминуче позначається на спробах поєднати правовий прагматизм з філософським.

7. Фактичні засновники правового прагматизму (хоча сам термін з'явився лише у 80-х роках минулого століття) О.В. Холмс та Б. Кардозо, на противагу теоретикам філософії прагматизму, мали своїм завданням саму

філософсько-теоретичну прагматистську парадигму використати на практиці у прагматичній парадигмі й відповідно до логіки епістемологічного консеквенціалізму переглянути зміст таких фундаментальних понять як «право», «свобода», «договір», «власність» тощо, звільнивши їх від метафізичного ореолу й акцентувавши практичні можливості їх застосування (О.В. Холмс), а також розробити адекватну гносеологічно-інтерпретаційну систему (Б. Кардозо).

8. Однак захопленість справедливою боротьбою із засиллям усталених догм, критика надто самовдоволеної й самодостатньої, «замармуровілої» (за Р. Познером) американської правової системи та вибір на користь прагматистської парадигми як гносеологічної установки, а не гносеологічного порядку, загального настрою, а не комплекту чітких інструкцій до дії (Р. Познер, С. Фіш, О. Паттерсон, К. Санстін та ін.), доволі слабо підкріплюються позитивними розробками теоретичних моделей більш-менш чітких розв'язань проблем, що є перешкодою для реалізації ідеалів правосуддя та справедливості в конкретній юридичній практиці. Тому пошук принципів, інтерпретованих у прагматистській парадигмі, та логічного апарату, що узгоджувався б з вимогами емерджентного детермінізму, залишається одним із основних питань у порядку денному правового прагматизму. Основною проблемою теорії та практики правового прагматизму і донині є неузгодженість між теоретичною експансією прагматистського дискурсу у сферу правової реальності і намаганнями юристів-практиків адаптувати філософію прагматизму, імпліцитно спираючись на філософські засади монізму та універсалізму кантіанського в основі своїй кшталту.

9. Принципова засаднича невизначеність, послаблення традиційної лінійно-логічної дисципліни мислення, балансування між логікою та інтуїцією, селективність у застосуванні елементів прагматистської парадигми зближує сучасний правовий прагматизм з постмодерністською світоглядною установкою, що загалом відповідає характеру сучасної надскладної

соціокультурної ситуації, але не демонструє того практичного значення, на якому наполягали засновники прагматистського дискурсу, що не могло не підштовхнути філософів з чіткою дисципліною мислення до критичного перегляду цієї усталеної теоретичної традиції й повернення до первинних джерел прагматизму. Почасти така критика лунала з боку Р. Дворкіна, а нині головним представником цієї тенденції виступає Сьюзан Хаак.

10. Здійснений С. Хаак аналіз поняття прагматизму як традиції філософської думки загалом й правового прагматизму як спеціального відгалуження прагматистської теоретизації чи продукту теоретичних розробок спеціалістів-правників зокрема доводить, що воно є складним і неоднозначним, про що свідчить історія народження самого терміна й упровадження його у філософський дискурс з усіма застереженнями й термінологічними варіаціями («практикалізм», «прагматицизм», «пропе-позитивізм» тощо) засновників прагматизму. Попри розмаїтість інтересів Ч. Пірса, В. Джеймса, Д. Дьюї, Дж.Г. Міда, їхні погляди загалом характеризуються відмовою від догматизму та фальшивих дихотомій, антиапріоризмом, «експериментальним еволюціонізмом», але презентація прагматизму не як замкненої й довершеної теоретичної системи із «корпусом прагматистських заповідей», а як методу осмислення нової ситуації в культурній та соціальній реальності мала наслідком чимало розбіжностей між видатними представниками цього напрямку філософування.

11. Невизначеність таксономічних критеріїв через відсутність єдиного санкціонованого комплексу ідей призвела до надто широких інтерпретацій самого поняття прагматизму, його завдань, методології тощо – від релятивістського «гуманізму» Ф.К.С. Шиллера до квазіпостмодерністського «неопрагматизму» Р. Рорті. Більшість новітніх інтерпретацій прагматистського підходу такими авторами як Р. Познер, С. Фіш, П. Черчленд, Р. Брендом, Д. Фарбер, К.В. Ханціс, Д. Паттерсон, С.Д. Сміт, Р. Уорнер, Д. Лубан, М.Дж. Ліф, В.Дж. Уївер, ґрунтується на ексклюзивних, негативних критеріях прагматистської ідентифікації – антифундаменталізмі,

антиесенціалізму, антиконцептуалізму, антиформалізму, антиабсолютизму, антиоб'єктивізму й зрештою антиюридизму з особливим наголосом на упередженості, якщо не відвертій ворожості щодо теоретизування та орієнтацією на зняття фундаментальної філософської проблеми істини.

12. Сьюзан Хаак переконана, що наявність широкого спектра інтерпретацій прагматистських максим до їх майже повної невпізнанності, по-перше, свідчить про неадекватне розуміння значення, яке надавали класики прагматизму питанням теорії (О.В. Холмс) та істини (Ч. Пірс, В. Джеймс, Д. Дьюї), криє у собі мало практичного, тобто власне прагматистського, змісту, а тому більшість авторських інтерпретацій, по суті, є не неопрагматистськими, а постпрагматистськими (тобто великою мірою антипрагматистськими), не кажучи про відверті випадки вульгаризації спадщини прагматизму.

13. Класичний прагматизм залишається, за оцінкою Сьюзан Хаак, з одного боку, джерелом ідей та натхнення для осмислення сучасної соціокультурної реальності, а, з іншого, характеризується досить чіткою установкою на сцієнтизм та раціоналізм, особливо в поглядах Ч. Пірса. Його протиставлення нової «лабораторної» філософії старій, так званій «семінарській», зберігає свою актуальність і донині з поправкою на те, що схоластичні підходи набули форм псевдоакадемізму, в горнилі якого знищуються сенси більшості понять, зокрема й тих, що були закладені у фундамент прагматизму.

14. Скептицизм і критичне ставлення С. Хаак до новітніх спроб переосмислення філософсько-прагматистської спадщини має заклик до очищення «первісного прагматизму» й творчого використання ідей класиків. Досягнути цієї мети можливо завдяки розробленому Ч. Пірсом вченню про значення, а точніше – про постійне зростання та накопичення значення. Зміст ідей прагматизму об'єктивно збагачується через нові соціокультурні контексти, що постійно формуються й потребують раціональних і науково обґрунтованих стратегій осмислення.

15. Оскільки ідеї визнаних і знаних «батьків-засновників» прагматизму мають загальнометодологічний характер, С. Хаак вважає за необхідне звернутися до творчої спадщини «тіньової фігури» в історії прагматизму – О.В. Холмса, котрий у своїй особі поєднав знайомство з ідейним базисом прагматистів із юридичною практикою та професійною кар’єрою в судах США аж до найвищої судової інстанції – Верховного Суду. Синтез класичної прагматистської методології та стихійно-еклектичної правової теорії О.В. Холмса, котрий черпав із прагматизму лише те, що безпосередньо стосувалося правової проблематики, стає основою «неокласичного правового прагматизму» С. Хаак, основні методологічні позиції якого будуть досліджені далі.

РОЗДІЛ 2. ВЗАЄМОДІЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ РЕАЛЬНОСТІ ТА ПРАВОВОЇ ПРАКТИКИ У ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДАХ С. ХААК

2.1. Семіотично-прагматичний аспект ідеї розвитку в американській філософії права

Як уже зазначалося, серед характеристичних рис філософського прагматизму можна виокремити прихильність прагматистів до еволюціоністського підходу в науці і філософії. У філософії права еволюціоністській тренд у прагматизмі найзмістовніше виявляє себе щодо еволюції ідей і засобів, за допомогою яких ці ідеї артикулюються на семантичному рівні. Відмова від апріоризму та абсолютизму мислення компенсувалася вченням про знакові системи, значення семіотичних одиниць і динаміку зростання цих значень (як відомо, саме Ч. Пірс був одним із засновників семіології або ж семіотики в американському, пірсівському, варіанті терміна, і дуже впливовим – такі видатні семіологи, як Р. Якобсон, шкодували, що наукова спільнота ознайомила з вченням Ч. Пірса лише через кількадесят років після його смерті). З урахуванням цього цілком логічно С. Хаак звертається до досвіду Ч. Пірса в галузі інтерпретації знакових систем, і передовсім найбільш очевидної й доступної спостереженню та аналізу – мови, розуміння природи якої допомагає розкрити сутність решти культурних систем, зокрема й правових. Головне ж, на що звертає увагу дослідниця – це те, як процес зростання значення впливає на характер «етики термінології» [182, pp. 15–18; 97, с. 40–45], наскільки його динаміка дозволяє формалізувати категоріальний апарат філософії права й зафіксувати структуру теоретизування для відповідності критеріям науковості, інакше кажучи – наскільки характер наукового та філософсько-правового дискурсу здатен розширити межі формалізації,

водночас не позбавляючись потенціалу раціоналізації та формалізації.

Хаак розглядає мову як органічну, живу сутність, яка переживає періоди зародження, зрілості й смерті й водночас може породжувати інші мови, як це сталося з «мертвою» наразі латиною та західноєвропейськими мовами, які дуже сильно відчують на собі вплив античної мовно-лексикологічної спадщини. Усі природні мовні системи змінюються під впливом як внутрішньої динаміки розвитку в суто структурно-лінгвістичному («технічному») аспекті, так і соціокультурних процесів, адаптацій, запозичень з інших мов або спеціальних, професійних підсистем мови науковців, військовиків, правників, бюрократів та ін., причому швидкість таких процесів може бути як відносно повільною, «еволюційною», так і стрімкою, «революційною» – наприклад, після «вотергейтського скандалу» за президенства Р. Ніксона англійське слово *gate* стало складовою частиною цілої низки нових термінів, передовсім газетно-публіцистичних, а потім і загального вжитку: *travelgate* – як позначення скандалу навколо транспортного департаменту Білого дому; *Hillarygate* – як позначення скандалу навколо біржових спекуляцій Хілларі Клінтон; *zippergate* – як позначення скандалу навколо ширінки президента Білла Клінтона та Моніки Левінські [179, р. 6]; і в україномовній літературі зустрічаються посилання на такі парадигми слів у політичному дискурсі США, як *Westlandgate*, *Irangate*, *Chickengate*, *filegate* та інші загальні назви, що також стали новоутвореннями [49, с. 62–63; 32, с. 157].

Подібних прикладів неважко назбирати і серед лексичних одиниць, що стосуються філософського дискурсу. Хаак нагадує історію зміни слова *pragmatist*, яке у вісімнадцятому столітті означало просто сильно зайняту людину, наприкінці дев'ятнадцятого – людину, котра полюбляє нав'язливо опікуватися справами інших людей, і лише відносно нещодавно воно стало позначати людину, що діє більше на підставі практичної доцільності, ніж моральних засад, не кажучи вже про філософські конотації цього слова [180, pp. 103–128].

Сучасні дослідження природних мов, за спостереженнями С. Хаак, спонукають полишити логіко-математичні підходи до вивчення проблематики мов, значень та істини у стилі А. Тарського, оскільки природні мови є надзвичайно багаті та гнучкі й не підлягають інтерпретації в рамках семантичної концепції істини, розробленої А. Тарським для високо формалізованих мов [114, с. 91] (спроби доповнити концепцію А. Тарського й адаптувати її до динамічної семантики природних мов знаходяться поки що на ембріональному етапі [85, с. 82]), через що деякі сучасні авторитетні автори (рівня Д. Девідсона) вважають можливим говорити про неіснування такого явища, як мова, принаймні в тому сенсі, який вкладають у це поняття багато філософів – прихильників формально-логічного підходу [161, pp. 69–89.]. Дещо раніше такі автори як Дж. Остін, П. Стросон чи В. Роузбум так чи інакше говорили про несумісність природної мови і мови філософсько-теоретичної і необхідність або проникати в «центральный масив» людського мислення, що не має історії (П. Стросон), або виходити за межі спрощених посилок і некритичних, невідшліфованих категорій повсякденного мовлення (В. Роузбум). Зрештою, «значеннєва варіабельність» теоретичної мови підштовхнула П. Фейєрабенда до висновку про неможливість раціонального обґрунтування наукових тверджень, а Р. Рорті – про «пост-філософську культуру» з її відмовою від приписування словам точних значень [179, р. 7–8].

С. Хаак, яка майже завжди і за власним зізнанням, випадає за межі сучасних постнекласичних і постмодерністських тенденцій у філософській думці, гадає, що проблематика зростання значення може слугувати не тільки для нагнітання епістемологічного песимізму і визнання того, що семантична флективність мови перетворюється в непереборну перешкоду на шляху до раціонального освоєння світу. Тема концептуальних зміщень і значеннєвої динаміки посідала чільне місце у філософських текстах Ч. Пірса стосовно семіотики, а також, хоч і менш експліцитно, у правовій теорії О.В. Холмса, а найцікавіше те, що жоден з цих авторів не розглядав ці концептуальні

зміщення та значеннєву динаміку як будь-яку загрозу раціональності: навпаки, Ч. Пірс убачав у зростанні значення наукових концептів одну з суттєвих рис і критеріїв наукового дослідження, а О.В. Холмс розглядав зростання значення правових понять як частину процесу, завдяки якому звичаєве право вийшло далеко за межі своїх первісно-варварських культурних витоків.

У міру накопичення знань наукові концепти набувають нових значень і позбавляються старих конотацій: за сто років після Б. Франкліна термін «електрика» семантично зріс на декілька порядків, а з часів Гіппарха поняття планети змінилося ще радикальніше, але такі самі процеси відбуваються не лише у сфері природничо-наукової термінології, а й у семіосфері з її підкреслено лабільною, рухливою структурою [77, с. 250–256]: Ч. Пірс зауважував, що символи, з'явившись на світ, поширюються серед людей і обростають значеннєвими гранями у процесі користування ними та накопичення досвіду їх засвоєння: такі поняття, як сила, право, багатство, шлюб тощо мають у сучасному світі значення, що дуже відрізняється від значень, які вкладали в ці поняття наші «варварські», якщо говорити мовою XIX століття, попередники (не кажучи вже про тенденції останніх років у цивільному законодавстві низки західних країн, яке вирівнює статус традиційних моногамних шлюбів і шлюбів одностатевих, офіційно оформлених шлюбів і шлюбів громадянських, не визнаючи водночас рівноправності полігамних форм шлюбного життя).

Сьюзан Хаак зауважує, що для Ч. Пірса акцент на зростанні значення тісно асоціюється із його ж прагматистською максимою зі знаменитої статті «Як зробити наші ідеї ясними» [96, с. 266–295]: оскільки у цій максимі прагматичне значення, тобто значення, що відповідає найвищому, третьому (за Ч. Пірсом) ступеневі ясності, пов'язане з досвідними наслідками коректного застосування понять до того чи іншого фрагмента реальності. Пізніше Пірс дав більш реалістичне формулювання своєї максими, за якою прагматичне значення слова забезпечується низкою умовних обставин: якби

хтось збирався зробити A_1 , це спричинило б досвідний наслідок E_1 ; якби хтось збирався зробити A_2 , це спричинило б досвідний наслідок E_2 – і так далі, оскільки список цих умовних обставин залишається відкритим, а це і означає постійно існуючу можливість додання все нових і нових обставин розширення або змінювання змісту слова [179, р. 10]. С. Хаак звертає увагу, що прагматистська максима Ч. Пірса містить у собі дві функції – критичну та конструктивну: першу – для того, щоб продемонструвати, що деякі дискурси в традиційній (або, за словами самого Ч. Пірса, «онтологічній») метафізиці є беззмістовними, а другу – аби розтлумачити, що таке (прагматичне) значення «інтелектуальних» понять взагалі [181, р. 32]. Класичним прикладом такого прагматично беззмістовного диспуту (беззмістовність якого розкривається через застосування прагматистської максими) для Ч. Пірса є полеміка між католиками та протестантами щодо концепції перетворення («пресуществління») в теології, а також філософські спори навколо категорій істини та реальності або ж конкретизація значення слова «літій» залежно від контекстів використання цього хімічного елемента (що дуже нагадує модернізовану та сцієнтизовану стару притчу про трьох сліпців і слона). С. Хаак доповнює цей еволюціоністський сюжет власним прикладом із історії кліткової біології, що пройшла за півтора останніх сторіччя шлях від вивчення протеїнів до виходу на рівень мітохондріальної ДНК з відповідними змінами у спеціальній термінології мікробіологічної науки [179, р. 14–16] на підтвердження тези про те, що будь-яке пояснення стає можливим не виключно й далеко не лише завдяки наявності формально-логічної структури в мові, а за умови існування реальних об'єктів і законів, з якими й необхідно постійно корелювати номотетичний лексикон науки [160, pp. 66–67, 84–86, 129–135]. Зміни в термінологічній базі природничих наук сприяють розвитку цих наук у міру того, як термінологія на своєму значеннєвому рівні наближається до адекватного відображення об'єктів дослідження; спочатку ж вони тяжіють до семантичного ядра, притаманного словам-прототермінам у контексті їх повсякденного мовленнєвого вжитку,

але складність полягає в тому, що слова повсякденної мови (або повсякденні тлумачно-узуальні контексти цих слів) зовсім не обов'язково відображають предметну реальність, тож далеко не кожне розширення значення вихідного прототерміна може збагатити наші уявлення про світ підняттям на вищий рівень ясності ідеї за Ч. Пірсом.

Це спостереження має особливе значення при переході від природничих або точних наук до таких сфер культури як право, оскільки його розуміння набагато більше залежить від повсякденних сенсів у душі сквородинської здоровоглуздої максими «всякому городу нрав і права, всяка імієт свой ум голова». Будь-яка правова система, на противагу природничо-науковим дисциплінам, не опікується дослідженням того чи іншого аспекту більш-менш стабільного світу (дослідницький процес тут набуває характеру слідчих дій і правової інтерпретації); головне завдання правової системи – пошук шляхів розв'язання непорозумінь, що неминуче виникають у будь-якій людській спільноті, а це знов-таки унеобхіднює звертання до семіотичного аспекту суспільного буття.

Правові поняття також зазнають великої кількості змін: вони набувають нових відтінків змісту або зберігають свою «конотативну історію», адаптуючись до змінюваних обставин. Це відповідає висловленій Ч. Пірсом ідеї наростання, накопичення змісту, яку він спочатку застосував до історії формування вищезгаданих наукових понять на кшталт «планета» або «електрика», а пізніше й до складніших понять із соціально-гуманітарної сфери, наприклад «сила», «багатство», «шлюб».

Так само правові поняття «сфери особистого життя», «свободи», «особистих прав» тощо не формуються за логікою Платона, тобто не являються в готовому вигляді й бездоганній повноті: вони спочатку характеризуються схематичністю й слабкістю змістовного наповнення, а тому криють у собі іманентну відкритість до інтерпретацій, специфікацій, екстраполяцій і консенсусів між конкурентними соціальними інтересами. Зрештою, стверджує С. Хаак, саме поняття права є не лише кластер-

концептом, воно має відкриту структуру, що поступово й непомітно змінюється з плином часу [183, р. 464].

Але правові категорії «зростають» в інший спосіб порівняно з науковими поняттями, тобто у процесі адаптації мови в напрямі відповідності лексичних значень елементам предметно-матеріальної реальності: вони змінюються під час пошуку соціально прийнятних варіантів розв'язання спорів у постійно змінюваних соціальних обставинах, і першим, хто не просто усвідомив цю відмінність, а й намагався запропонувати методологію цього пошуку компромісів у сфері права, був, на думку С. Хаак, О.В. Холмс, і передовсім у своїй головній теоретичній праці «Шлях права» [179, р. 18]. При цьому, однак, слід враховувати, що алюзії О.В. Холмса щодо концепції зростання значення у правовому контексті мають значно більш імпліцитний характер, ніж рефлексії Ч. Пірса стосовно зростання значення наукових понять.

На самому початку своєї праці «Загальне право» О.В. Холмс зауважує, що заради задоволення своєї амбіції презентувати узагальнюючу концепцію загального права йому доводилося застосовувати не лише логіку, а більш широкий інструментарій. Функціонування права, за О.В. Холмсом, забезпечується не так логікою, як досвідом. Відчуття нагальних запитів соціального часу, панування моральних та політичних переконань, інтуїтивні тактики публічної політики, артикульовані або підсвідомі, навіть упередження, які судді поділяють із громадою, є більш адекватними чинниками правових процесів, ніж суворі правила побудови силогізмів. Із розвитком права «старі форми набувають нового змісту, а з часом навіть сама форма модифікується, аби узгодитись зі значенням, яке вона отримала» [192, р. 119].

В іншій праці – «Шлях права» (можливо, найголовнішій у теоретичному сенсі) О.В. Холмс 1897 року формулює філософсько-правовий відповідник прагматистської максими Ч. Пірса: «Якщо ви хочете знати право і нічого, крім права, вам слід думати про те, які рішення приймають суди в

разі, якщо те чи інше питання потрапить на їхній розгляд» [193, р. 391]. Є навіть версії, згідно з якими саме О.В. Холмс надихнув Ч. Пірса на формулювання своєї максими, а не навпаки [145, р. 6–18], і хоча С. Хаак не поділяє думку М. Фіша повною мірою, сама можливість впливу поглядів професійного правника на теоретика прагматизму підкреслює родинний зв'язок між загальною філософією та філософією права в рамках класичного прагматизму.

Хаак вважає, що зосередження уваги на тому, що право великою мірою конститується суддівськими рішеннями, дозволяє О.В. Холмсу з розробленою ним концепцією передбачення глибше зрозуміти процес еволюції правових понять (щоправда, слід пам'ятати, що ця ідея закону як передбачення виглядає виправданою в ситуації, коли адвокат консультує свого клієнта щодо можливого розвитку подій у разі застосування тих чи інших норм закону і відповідної тактики захисту від обвинувачення [171, рр. 86–87]). Ключовий момент тут полягає в тому, що судді не просто стрімко випрацьовують алгоритми прийняття судових рішень: усі правові процедури, так само як і правові ситуації, залишають певний простір для інтерпретації, а жодний формально-логічний апарат, яким би потужним він не був, не здатен забезпечити нас методами найоптимальнішої інтерпретації або екстраполяції правових положень, процедур і ситуацій у нові площини судових диспутів, що розгортаються в нових, незнайомих і, можливо, непередбачуваних обставинах.

Коли судам доводиться розв'язувати питання про відповідність законоположень, розроблених в одних предметно-матеріальних контекстах, новим інфраструктурним, технологічним або соціальним умовам (як питання про застосування американської конституційної норми щодо гарантування права на недоторканність особистого життя у випадку телефонного спілкування через вуличні таксофони; про порядок укладання угод за допомогою електронних засобів комунікації; про збереження авторського права та інтелектуальної власності в умовах користування Інтернетом тощо),

вони не просто формулюють логічні наслідки чинних законоположень, а екстраполюють їх зміст на емерджентні спалахи життя. Відтак у процесі пристосування правових систем до мінливих обставин, зміни моральної чутливості, уявлень про світ та наше місце в ньому схематичні правові поняття набувають нового значення й позбуваються застарілих конотацій, тож у правовій сфері, як і в науці, люди і поняття взаємно збагачують одне одного. Певна річ, немає жодної гарантії, що це поступове пристосування та еволюція правових концептів будуть завжди і неодмінно успішними, але ж історія науки так само сповнена або майже до невпізнанності модифікованих термінів, або таких, що втратили свою практичну цінність і вийшли з ужитку [179, pp. 11–16, 19].

Але ще більше значення для теорії правових систем має не просто констатація наявності адаптивних механізмів у семіосфері, а необхідність існування таких механізмів, якщо семіотичний простір розглядається як такий, що має характеристики системності. Правовий контекст суспільного буття являє собою чи не найбільш яскравий приклад маніфестації механізмів, необхідних для органічної, відкритої, не абсолютно детермінованої системи, яка вимушена змінюватися, щоб забезпечувати стабільність свого функціонування в умовах мінливого зовнішнього середовища. Слідом за Дж. Дьюї та Дж.Г. Мідом можна твердити, що категорії, використовувані в правовому процесі, не просто можуть бути або є неоднозначними, а повинні зберігати певну долю невизначеності для того, щоб дозволяти проникненню в них нових ідей та змістів відповідно до нових ситуацій і суспільних потреб, із чого випливає, що якщо правові рішення не завжди є чіткими та недвозначними формальними виведеннями з законодавчих кодексів або прецедентів, то це не обов'язково передбачає їх довільний і примхливий, однобічно суб'єктивний характер.

Ілюструючи свою думку, О.В. Холмс посилається на зміни в трактуванні суб'єктів, що можуть нести правову відповідальність за заподіяння поранень або смерті. Були часи, коли за такі наслідки могли

каратися тварини або навіть неживі предмети: біблійна книга Виходу передбачає, що бик, який забив на смерть чоловіка або жінку, має бути забитий каменями; у Плутарха можна прочитати, що собака, який покусав людину, має бути прив'язаний до колоди завдовжки в чотири лікті; Платон у «Законах» пише, що раба, який вбив людину, слід віддати на розсуд родичам загиблого», а якщо людину вбив звір, його потрібно забити й викинути за межі міста, так само як і неживий предмет, що спричинив людську загибель; в часи Едуарда I (роки правління 1272–1307) дерево, з якого впала людина, мало бути зрубане та конфісковане, а якщо людина втопилася в колодязі, колодязь засипався; за правління Генріха VIII (1509–1547) меч, яким було вбито людину, підлягав конфіскації тощо (вичерпний перелік таких квазіправових трактувань подає Е.Б. Тайлор у розділах IV–V своєї «Первісної культури» [113]. Правове поняття причинної зумовленості також, як відзначає С. Хаак, формувалося не лише на основі вибудовування довгих причинно-наслідкових ланцюжків, а як складний комплекс взаємодіючих і взаємодоповнюючих чинників і навіть додаткових обставин на кшталт особливостей поведінки обвинувачуваного, які не можуть бути доказами в більш спеціальному, суто юридичному сенсі.

У лекції «Ранні форми правової відповідальності» [191] О.В. Холмс також нагадує читачеві, як змінилося правове поняття відповідальності з тих часів, коли за заподіяну комусь шкоду всерйоз осуджували тварин або навіть неживі предмети. А вже в нинішній час, додає С. Хаак, високотехнологічної цивілізації судові установи, в яких розглядалися позови з приводу шкоди, вчиненої препаратом DES (диетилstilбестролом, потужним синтетичним естрогеном контрацептивної групи, який через двадцять років після запуску в широке виробництво призвів до погіршення стану здоров'я кількох користувачок), змушені були, за умов неможливості виявити безпосередньо відповідального виробника, розподілити відповідальність згідно з долею всіх причетних виробників на ринку фармацевтичної продукції, що принципово не відрізняється від доісторичних методів визначення провини. Якщо

оцінити практику судочинства ширше, ми впевнимосся в існуванні великої кількості правових концептів, що зазнали повільних процесів доопрацювань, адаптацій, деталізацій, обмежень, заперечень і ревізій [183, р. 466].

Проте не обов'язково заглиблюватися в доісторію, щоб проілюструвати механізм зміщення значень понять та уявлень відповідно до змін у соціокультурному контексті. О.В. Холмс звертається до прикладу менших історичних масштабів, а саме до історії північноамериканського конституційного права. Підготовлена «батьком конституції» Дж. Медісоном Перша поправка до Конституції Сполучених Штатів Америки, згідно з якою, зокрема, передбачається, що «Конгрес не має права видавати закони щодо впровадження будь-якої релігії», була ратифікована в 1791 році, майже одразу після скасування англіканської церкви у штаті Вірджинія, ініційованого передовсім самим Дж. Медісоном і Т. Джефферсоном через те, що ця церква начебто діяла прямо протилежно своєму призначенню – підтримувати чистоту й міць релігійних почуттів [131]. Це законоположення було розроблене для нової нації, більшість якої складалася з християн, але таких, що належали до конкуруючих сект і деномінацій, до того ж немиролюбно налаштованих до англіканської церкви. Крім того, багато хто з цих мешканців Нового Світу прибули з Англії саме заради уникнення релігійних переслідувань з боку державної церкви; отже, поправку було внесено з метою щонайменше запобігти заснуванню в колишніх англійських колоніях державної релігії, тобто за конкретних історичних обставин – церковної організації, що була б по суті рукою англіканської церкви в колишній метрополії. Джефферсон згодом писав: «Я аж ніяк не виступаю на захист частих і неперевіраних змін у законах та конституції... Але я знаю також, що закони та інституції мають іти руч-об-руч з прогресом людського розуму. З... новими відкриттями, з розкриттям нових істин, зі змінами поведінки й думок відповідно до змінених обставин інституції також повинні змінюватися й не відставати від часу» [197] замість відігравати роль дитячого одягу, з якого давно вже виросла зріла людина.

Однак, як зауважує О.В. Холмс понад сто років потому в одному з судових рішень, до двадцятих років двадцятого століття це положення американської конституції «породило явище, яке не здатні були передбачити її найобдарованіші батьки-засновники», і нині американське суспільство змінилося майже до невпізнанності. Нині питання взаємин церкви та держави в США перетворилося на багатоголову гідру, а значення Першої поправки трактується дуже широко, аби пристосувати її до проблематики, що формується за нових соціально-історичних обставин. «Оригіналісти» (течія в конституційно-правовому полі США) розцінюють ці спроби адаптації негативно, наполягаючи на тому, що вони порушують принцип, згідно з яким у положеннях Конституції США слід читати лише той зміст, який вкладали в нього автори конституційного тексту, але, як бачимо з цитованих слів Т. Джефферсона, він був достатньо далекоглядним для того, щоб передчувати необхідність гнучкішого ставлення до конституційних принципів, аби конституція зберігала здатність регулювати суспільно-політичне життя держави в непередбачуваних обставинах. Практика довела, наскільки ці обставини можуть бути непередбачуваними.

Перше звертання до поправки про встановлення нової релігії на рівні штату відбулося аж 1947 року, і за півтора століття, що минули з моменту ратифікації, стан суспільства змінився кардинально: наприкінці XVIII століття більшість дітей у країні якщо й отримували якусь освіту, то в родині або в церковних школах, а в середині XX століття упродовж кількох десятиліть функціонувала система державних шкіл і шкільних автобусів, що займалися доставкою дітей до навчальних закладів. Один із громадян на прізвище Еверсон поставив під сумнів конституційність законодавства штату Нью-Джерсі, яким передбачалося відшкодування школам плати за перевезення дітей на шкільних автобусах незалежно від того, відвідували вони державну або парафіяльну школу; це, на думку позивача, порушувало положення Першої поправки, оскільки фактично примушувало платників податків фінансово підтримувати школи, у яких Закон Божий викладався

згідно з католицькими поглядами. У цій справі Верховний Суд США більшістю голосів прийняв формулювання, відповідно до якого зміст Першої поправки слід трактувати так, що ані влада штату, ані федеральний уряд не може засновувати церковну організацію, ухвалювати закони на користь однієї окремої релігії на противагу іншим релігіям або на користь усіх релігій на противагу атеїстам чи агностикам; вони не можуть примушувати громадян ходити до церкви або не відвідувати її проти їх волі, карати фізичних осіб за дотримання тих чи інших релігійних поглядів і накладати на них будь-які податки на підтримку будь-яких релігійних акцій або інституцій. Мотивуючи тим, що в цьому випадку влада штату просто поширювала державні пільги на всіх громадян незалежно від їхніх релігійних переконань, а тому законодавство штату Нью-Джерсі відповідало конституційним вимогам [179, р. 22].

Однак минуло ще близько шістдесяти років, і картина життя в Сполучених Штатах знов суттєво змінилася порівняно з 1947 роком, а за минулий період зміст словосполучення «впровадження релігії» вбирає в себе все більше й більше значень. С. Хаак наводить цілу низку судових справ, у яких положення Першої поправки застосовується для того, «щоб запобігти вимогам до державних шкіл починати кожен навчальний день з читання Біблії; виплаті недержавним школам компенсацій на заробітну платню, книги та інші витрати, що стосуються світських аспектів навчання; вимогам, за якими в будь-якому підручнику для державних шкіл необхідно було б чітко роз'яснити, що еволюція людини як біологічного виду є не фактом, а теорією, або щоб текст десяти заповідей був розміщений на стінах класних кімнат державних шкіл, або щоб у державних школах на уроках біології відводився однаковий час для викладання еволюційної теорії та креаціонізму; наданню школам та церковним організаціям права вирішувати питання про дозвіл торгувати спиртними напоями в радіусі 50 ярдів від їхніх будівель; змінам законодавства з метою впровадження обов'язкової хвилини мовчання для «медитації або молитви» упродовж учбового дня в державних школах;

заборонам викладати теорію еволюції в державних школах за умови, якщо креаціонізм не включений до програми навчання; різдвяні інсталяції ясел в оточенні рослин пойнсеттій на сходах будівлі суду; проведенню «нейтральної» молитви під час церемонії вручення дипломів; організації нового шкільного району спеціально для того, щоб його кордони збігалися з територією того чи іншого релігійного анклаву; сповіщення про заперечення теорії еволюції при вході в класи біології в державних шкільних закладах; однохвилинна заява перед проведенням занять у дев'ятому класі з біології про наявність «відсутніх ланок» у теорії еволюції; провадженню за рахунок держави додаткових занять з математики або читання з дітьми, що навчаються в парафіяльних школах...» [179, р. 23].

Наскільки далеко можна зайти з трактуваннями конституційних норм щодо впровадження нових релігій особливо чітко продемонструвала суддя Верховного Суду О'Коннорс, запропонувавши 1984 року так званий «критерій підтримки» під час розгляду справи щодо різдвяної інсталяції в публічному парку, що знаходився в державній власності, коли поряд із яслами були виставлені пластикові Санта Клаус, олень, гігантські цукерки під супровід звукозапису з побажаннями добра. Суд ухвалив, що ця інсталяція не порушувала положення Першої поправки, але О'Коннорс у своїй окремій думці відзначила, що, розглядаючи питання про можливість конституційних порушень державними установами, суди мають поставити собі питання, чи не подають такі дії з боку держави знак громадянам, що вона підтримує одну релігію на противагу іншим, або ж підтримує релігію загалом на противагу нерелігійним формам світобачення і тим самим ставить громадянсько-політичний статус людини в залежність від тієї, а не іншої, релігії чи від релігії взагалі попри її власну релігійну нейтральність [179, р. 24].

Незалежно від того, чи є критерій підтримки достатньо раціоналістично обґрунтованим або в принципі здійсненим, він сам собою яскраво демонструє спробу визнати факт, що Сполучені Штати Америки,

хоча й залишаються країною з сильною релігійною складовою ідентичності, перестали бути суто християнською нацією, оскільки з-поміж американських громадян є представники майже всіх мислимих конфесій, представлених близько півтора тисячами релігійних організацій, не кажучи вже про великий прошарок євангелічних атеїстів. Вірогідність того, що англіканська або методистська чи будь-яка інша церква зможуть колись юридично закріпитися в ролі державної церкви (або навіть що мормонство отримає юридичні права бути державною релігією штату Юта), не є дуже високою, але загроза, якої треба було б уникнути нині, полягає скоріше в тому, що атеїсти, або католики, або іудеї, або унітарії, або анабаптисти, або свідки Ієгови, або адвентисти Сьомого Дня, або мусульмани, або індуїсти, або прихильники індіанських вірувань та культів можуть вважати себе ущемленими у своїх громадянських правах, якщо держава – хай навіть неумисно – виявлятиме прихильність до однієї зі світоглядних моделей з-поміж великої кількості інших. Отже, «критерій підтримки» фактично розширює значення поняття «впровадження релігії» настільки, що воно починає охоплювати будь-які дії з боку державних інституцій на підтримку будь-якої релігії.

Усі ці та безліч інших, на перший погляд, схоластичних питань (м'яко кажучи) демонструють свою віддаленість від будь-якого, а не лише філософсько-правового, дискурсу не тільки самі собою, а й окремими думками членів Верховного Суду, незгодних з ухвалами більшості щодо тієї чи іншої справи; у цих зауваженнях важко знайти формалістичний підхід, логіку чи юридичні обґрунтування, оскільки вони здебільшого сповнені сарказму: так, у справі щодо проведення «нейтральних» молитов на випускній шкільній церемонії, яке було визнане неконституційним на тій підставі, що випускники могли б відчувати себе «примушеними до присутності», тобто до мовчазної участі в молитві, один із суддів нарікав на те, що більшість його колег зі складу Верховного Суду вочевидь переінакшили традиційне розуміння слова «примушення» (*coercion*), яке означає примус силою закону або загрозою покарання, в об'єкт аматорського

психологізування; у справі про узгодження кордонів шкільного району з територією релігійного анклаву (фундаменталістської іудейської секти) інший суддя жалівся, що більшість членів Суду, мабуть, перейнялася ідеєю, що вища влада, «встановлена від Бога» в Олбані, зговорилося впровадити церкву Сатмар Хасидім, а те, що вони назвали «впровадженням», варто було б схарактеризувати як толерантність [179, р. 23].

Так чи інакше, стиль розв'язання цих конституційних питань свідчить про те, що, по-перше, правове значення поняття «впровадження релігії» розширилось дуже суттєво; по-друге, тлумачення справ по суті відбувалося на рівні повсякденної, розмовної мови, оскільки формальні терміни втратили будь-яку релевантність; по-третє, виникла потреба в розробці нового дискурсивного апарату, що задовольняв би нові потреби позивачів; по-четверте, через відсутність такого нового дискурсивного апарату рішення по різних справах могли мало не повністю суперечити одне одному, а окремі думки представників меншості складу Верховного Суду набували особливого гострої форми й мотивувалися скоріше емоційними оцінками, ніж аргументацією на основі силогізмів чи тим більше посилянь на норми права. Але водночас цілком очевидно, що ці вправи з термінології відображують складну соціально-культурну реальність і неодмінно набувають великої суспільної ваги, інакше вони навряд чи стали б предметом розгляду найвищої судової інстанції в одній з найдемократичніших країн світу.

Наприклад, у рішенні по справі про різдвяну інсталяцію в публічному парку суспільство неминуче ділитиметься на тих, кому до вподоби більша лояльність з боку держави до релігійних питань (і такі люди вважатимуть, що суди у своїй практиці зайшли надто далеко), і на прихильників подальшої секуляризації держави, на думку котрих суди недостатньо роблять для впровадження принципу релігійної нейтральності. Варто згадати у цьому контексті, що 1802 року тодішній президент Сполучених Штатів Т. Джефферсон пояснив у своєму листі до общини баптистів із містечка

Денбері, що присвячені релігійному питанню положення першої поправки до конституції – положення про заснування нової релігії й положення про свободу віросповідання – створили «стіну роз'єднання» між церквою та державою, чого, власне, й домогалися батьки-засновники провідної західної демократії; тепер же деякі автори стверджують, що «стіна роз'єднання», призначення якої спочатку вбачалося в запобіганні втручанням з боку уряду в релігійні справи, на жаль, перетворилася на засіб запобігання будь-яким втручанням релігії в справи державного управління [137], а інші, навпаки, нарікають, що ця стіна виявилася недостатньо високою для того, щоб уберегти суспільство від того, що вони сприймають як теократичну загрозу.

Але головне, зауважує С. Хаак, полягає не в оцінці адекватності чи неадекватності нинішнього юридично-правового значення поняття «впровадження релігії» соціальній реальності або переконливості чи непереконливості правових аргументів, застосованих під час розгляду того чи іншого позову, а, по-перше, у визнанні самого факту еволюції значення положення про впровадження релігії як одного з засобів, у який американська правова система пристосовується до нових потреб постійно змінюваного суспільства; по-друге, в усвідомленні того, що цей еволюційний процес є поступовим, часто конвульсивним і хаотичним – то в бік ширшої акомодатії держави до релігійних чинників, то в бік меншого втручання держави в релігійні справи, – іноді навіть безглуздим, але, по-третє, попри всю рвучкість, нелогічність і судомність, цей процес безперервної адаптації неовов'язково являє собою перешкоду на шляху до подальшої раціоналізації правової сфери, навпаки – він може сприяти побудови раціональної структури правових систем, якщо розуміння цих фундаментальних засновків покласти в основу філософсько-правових теорій [179, р. 24].

Конституційне право США надає додаткові численні й різноманітні приклади, коли судові установи змушені розв'язувати питання про те, чи поширюється право на недоторканність приватної сфери життя на примірочні кабінки в магазинах або вуличних телефонних будках, або ж чи

може право на свободу віросповідання бути застосоване до випадків використання мескаліну (речовини, що міститься в певних видах кактусів і занесена до категорії наркотичних засобів) учасниками традиційних індіанських релігійних ритуалів [183, р. 466] та ін., і всі ці аспекти за логікою трансформації проблеми практично не відрізняються від історії з трактуванням змісту Першої поправки.

У будь-якому разі, коли йдеться про застосування С. Хаак семіотичних підходів прагматичної філософії Ч. Пірса, слід враховувати, що річ не в абстрактних роздумах про теоретичну життєздатність та ефективність прагматистської максими, а в різниці між суто вербальним тлумаченням певного наукового чи правового поняття і підкріпленням інформацією та досвідом розумінням того, що те чи інше поняття несе в собі в практичному сенсі, для чого Пірс звертав увагу читачів на три рівні ясності. Як природничо-наукові, так і правові поняття розвиваються, хоча доволі різними способами і через різні причини, і наведені вище приклади пояснюють, чому виключно формальні, синтаксичні підходи у філософії науки та філософії права не є адекватними [182, р. 14]. Концепція ж зростання значення аж ніяк не підриває основ прагнення наук з'ясувати картину світу, навпаки, може суттєво сприяти успіхам у цій справі; так само вона дуже далека від того, аби тлумачити правові рішення як неминуче довільні й примхливі, натомість може допомогти праву в раціоналістичній парадигмі адаптуватися до змінюваних соціальних обставин [179, р. 11].

2.2. Історико-еволюційний підхід до розуміння філософії права і питання типології правових систем у неокласичній прагматистській парадигмі С. Хаак

У попередньому підрозділі ми наводили цитування С. Хаак слів Ч.С. Пірса про те, що поняття і люди взаємно навчають одне одного. Ці взаємини між поняттями та людьми можна перенести з семіотичної в суспільно-історичну площину й розглянути процес зростання значення крізь

призму діяльнісних наслідків зростаючих людських потреб і прагматики не в спеціально-семіотичному сенсі, а в широкому розумінні – як складного комплексу практичних вчинків та їх досвідних наслідків. Класики прагматизму, зокрема правового, одними з перших всерйоз і прихильно оцінили новітню на той час теорію дарвінізму, що, до речі, підтверджує цитата зі «Шляху закону» О.В. Холмса: «Розвиток нашої правової системи відбувався упродовж майже тисячі років подібно до розвитку рослини, причому кожне нове покоління неминуче робило в цей розвиток свій внесок... просто підкоряючись закону спонтанного зростання» [193, р. 398]. Цей еволюціоністський посил підхоплює і розвиває С. Хаак, адаптуючи його до сучасного стану правової сфери й використовуючи для розробки принципів класифікації правових систем.

Дослідниця зауважує, що правові системи, звичайно, є не біологічними організмами або видами, а культурними феноменами, і припускає, що, коли О.В. Холмс говорить про еволюцію американської правової системи, його слова, ймовірно, слід сприймати не більше ніж метафору, колоритний вираз, зміст якого полягає передовсім у тому, що право постійно змінюється й адаптується, «спонтанно» реагуючи на зміни обставин, у яких воно існує та функціонує. Але цей принцип можна застосувати для формування більш продуктивної ідеї еволюції правових систем як специфічного вияву процесу еволюції всієї сукупності культурних феноменів. Людям (і не тільки людям [160, р. 154–157]) притаманно виробляти знаряддя для реалізації своїх бажань і потреб, розробляти нові способи комунікації з реальністю, створювати соціальні інституції, формувати ролі та правила і ретранслювати все це іншим людям; ці культурні практики, хоча й зумовлені почасти нашою генетикою, частково також формуються процесами природного відбору самих культурних феноменів й у такий спосіб можуть впливати на збереження тих чи інших генетично зумовлених здібностей.

Навіть якщо інтерпретувати ідею права як продукту культурного розвинення в її «мінімальній», метафоричній версії, вона може бути

корисною для теоретичної оцінки історичної логіки й форм розвитку правових систем. Трапляється, що правові системи розвиваються настільки інтенсивно і швидко, що з'являється можливість простежити значущі зрушення упродовж доволі короткого проміжку часу. Яскравим прикладом наших часів є швидкий розвиток європейського законодавства. У відносно недавні історичні часи не менш показовими є індійська та пакистанська правові системи: після від'єднання Пакистану від Індії законодавства обох країн, сформоване на основі англійської правової системи, спочатку були майже ідентичними, але нині вони суттєво відрізняються. Індійську правову систему є майже всі підстави відносити до систем, що ґрунтуються на засадах цивільного права, а правову систему Пакистану – до систем загального права з надбудовою у вигляді ісламського права; в Індії первинними джерелами права є закони, затверджені парламентом і законодавчими органами штатів, а одним із найважливіших вторинних джерел є рішення Вищого Верховного Суду і деяких спеціалізованих трибуналів, у Пакистані стаття 1 Конституції 1973 року фіксує офіційну назву «Ісламська Республіка Пакистан», стаття 2 проголошує іслам державною релігією країни, а в додатку до цієї статті вимагається всі закони привести у відповідність до норм Корану та Сунни [183, р. 461].

Проте частіше правові системи розвиваються повільно і зміни у цих системах відбуваються різномасштабно. Прикладом «широкої шкали змін» може бути поступове й нерівномірне зрушення в європейських правових системах від судочинства на основі різного роду випробувань («божого суду» чи ордалій) до інших методів доказу винуватості у скоєнні злочину, внаслідок чого континентальне право рухалося до адаптації та інкорпорації канонічного церковного права та впровадження суду інквізиції; англійська судова система ще з 1220 року почала розвивати інституцію суду присяжних [199, р. 69–70], і, врешті-решт, після багатовікового шляху, результатом цього процесу стала змагальна система судочинства і ексклюзивного принципу розгляду доказів [168, pp. 1–24]. Можна навіть виявити певні

аналогії з варіантом еволюції в замкненій екологічній ніші на кшталт дванадцяти професійних «джуратів» (*jurats*), тобто «присяжних засідателів», що призначаються здебільшого у віці не старше 70 років і є відповідальними за визначення питань факту в королівському суді маленького острова Гернсі в протоці Ла-Манш. Цей релікт набагато давнішої французької правосудної практики (острів Гернсі був раніше володінням нормандських герцогів, а в 13-му столітті перейшов під управління англійської корони, але й досі зберігає за французькою мовою статус офіційної мови законодавства) С. Хаак не без іронії порівнює з рідкісним видом галапагоської черепахи, що зберігся на острові Пінта в кількості однієї особини, знаменитого «Джорджа-одинака» [183, р. 464].

Другий приклад еволюції права в межах малих масштабів надає так зване «правило поштової скриньки», згідно з яким угода вважається ухваленою щойно після того, як адресат оферти надсилає листа про свою згоду, тобто до того, як адресант оферти отримає інформацію про прийняття пропозиції. В Англії це правило було впроваджено 1818 року; 1822 року в Північній Америці суд штату Массачусетс відкинув цей принцип, а 1830 року суд штату Нью-Йорк погодився з ним. Нарешті, 1850 року на підтримку цього правила висловився Верховний Суд США. Поступово правило охоплювало все більше й більше юрисдикцій, і 1897 року його прийняв, зрештою, і штат Массачусетс. Однак нині, з появою електронного листування, ситуація часто-густо змінюється на протилежне: наприклад, у частині 203 Закону про єдину процедуру провадження операцій з комп'ютерною інформацією (*Uniform Computer Information Transactions Act*) перевага надається правилу про набуття чинності угодою з часу отримання поштового повідомлення [213, р. 415–450.]. Проте цей історичний кульбіт судочинства свідчить не про повернення до нормоустановчого прецеденту, а про лінійну в принципі еволюцію комунікаційних технологій, яка, накладаючись на правову практику, починає резонувати з юридично-процедурними структурами, вже апробованими в минулому на іншій

технологічній основі.

Ще один «дрібномасштабний», але показовий приклад стосується також суто технологічних змін, пов'язаних з методикою здобування доказів за допомогою детектора брехні та оцінкою припустимості застосування такої методики при винесенні судових рішень: уперше можливість технічної об'єктизації доказової бази була підтверджена 1923 року, але потім довгий час на цей прецедент не посилялися, аж доки на початку 1980-х років завдяки підвищенню доступності новітніх технологій у сфері здобуття доказів це правило стало фактично загальноприйнятим у всіх штатах [152, р. 196].

Тут слід зауважити, що коли О.В. Холмс пише про «нашу» правову систему, то при цьому йдеться вочевидь про англосаксонське у витоках і традиціях та англо-американське право Нового часу, тож може скластися враження, нібито еволюційний підхід є застосовним тільки до європейського культурно-історичного контексту, а не в більш широкому плані. Прихильники такої інтерпретації можуть погодитися з тим, що певні правові системи з'являються та визрівають природним способом, а інші свідомо вибудовуються під впливом комплексу філософських поглядів на справедливість, право, державу, суспільство тощо. Можна навіть послатися на слова того ж О.В. Холмса про те, що достатньо нам прочитати праці визначних німецьких юристів, аби впевнитися, наскільки сильно більша частина світу керується нині скоріше ідеями Канта, ніж кодексом Наполеона [193, р. 405].

Але будь-який чіткий розподіл правових систем на, так би мовити, доморощені, спонтанні, що розвиваються під впливом ситуативних змін, тимчасових принципів, прецедентів та їхніх екстраполяцій і реінтерпретацій унаслідок реагування на змінені обставини життя, і ті, що свідомо формуються й реформуються на основі чітко визначених філософських або політичних ідей, буде великим спрощенням, що має дуже слабкий евристичний потенціал, оскільки в усіх правових системах ми безсумнівно

знайдемо вияви обох напрямів – спонтанно-еволюційного й конструктивістсько-концептуального. Ілюстративним прикладом може слугувати включена в Першу поправку до американської конституції концепція свободи віросповідання, що, з одного боку, великою мірою завдячує «Листам про толерантність» Дж. Локка [76, с. 91–134], а, з іншого – значно більш радикальній концепції релігійної свободи Р. Вільямса, котрий ідею толерантності загалом розцінював як вияв поблажливості пануючої релігії до менш популярної [183, р. 463].

Іще важливіше те, що більш чітка інтерпретація, згідно з якою еволюція правових систем розглядається як окремий випадок еволюції культурних феноменів, загалом виявляється цілком сумісною з твердженням, що культурні практики не завжди мають «спонтанний» характер, а досить часто свідомо формуються й впроваджуються в життя. Біологічний підхід до оцінки нашої здатності творити культуру можна обґрунтувати без необхідності звертання до телеологічної парадигми, але, сам собою дуже далекий від твердження, що люди не схильні до обмірковування, планування й далекоглядного прогнозування своєї діяльності, цей підхід забезпечує основу розуміння процесів, завдяки яким ми набуваємо цієї здатності до культуротворення.

Певна річ, цей еволюціоністський підхід, так само як ідеї щодо наростання змісту правових понять (докладніше про це у підрозділі **2.1. Семіотично-прагматичний аспект ідеї розвитку в американській філософії права** дисертаційної роботи), не зовсім відповідають логічним моделям і формалістичним концепціям правової практики прийняття рішень, яка донині домінує у великій кількості теорій права європейського (континентального) походження. Так само логічні моделі та формалістичні концепції не відповідають висунутим О.В. Холмсом прагматистським, ситуативно-еволюціоністським критеріям типології та класифікації правових систем і взагалі адекватному осмисленню того, що являє собою та чи інша правова система, оскільки вони будуються, так би мовити, на «квантовому»

принципі, тобто, будучи сформованими на певному історичному етапі на основі «науково» визначених філософсько-правових та формально-юридичних постулатів, правові системи перетворюються, по-перше, на черговий кодекс як модель змістовного наповнення законодавчої бази, а по-друге – на механізм імплементації цього кодексу як модель соціальної реалізації правових принципів. Такі підходи (достатньо поширені й зараз [68, с. 72–78], де позитивне право трактується як «соціальна форма» природного права, а також [30, с. 83–85; 103, с. 64–72] зі схожими ідеями), з одного боку, вказують на те, що європейське континентальне право сформувалося багато в чому на основі канонічного права і закладених у нього теократичних світоглядних альянсів, а, з іншого – самі собою нагадують потуги пошуку «філософського каменя» або «квінтесенції» середньовічними алхіміками.

У книзі «Шлях права» О.В. Холмс прямо й не без сарказму критикує сера Дж. Стівена за «прагнення пошуку непотребної квінтесенції в усіх правових системах замість того, щоб здійснити точний аналіз бодай однієї з них» [193, р. 403]. Набагато пізніше, 1917 року, у своїй окремій думці з приводу однієї з судових справ (*Southern Pacific v. Jensen*) він робить своє знамените зауваження: «загальне право – це не якась самоспоглядальна всюдисуща абстракція в небі»; воно завжди залишається правом тієї чи іншої держави. Але, крім національних чи державних правових систем сучасного типу, є величезний складний масив правових систем – як тих, що вже пішли в історію, так і сучасних, – котрі О.В. Холмс характеризує як багатий кольорами й відтінками барвистий килим, що й досі плететься в законодавчих органах і судових установах. З притаманною йому високою метафоричністю він пише: «Коли я розмірковую... про право, мені вбачається образ майстрині вправнішої, ніж та, що виткала гобелен із Байо (знаменитий історичний гобелен, що був вироблений для єпископа нормандського міста Байо і розповідав про події, що мали наслідком норманське завоювання Англії 1066 року); вона нескінченно вплітає у своє полотно потьмарені фігури незапам'ятної минувшини – фігури надто

розпливчасті, аби бути поміченими ледачим оком, надто насичені символікою, аби бути розтлумаченими кимось, окрім учнів самої майстрині, але здатні розкрити допитливому спостерігачеві кожен болючий крок і кожен епізод боротьби, що потрясала основи світобудови й через яку людство торувало та виборювало собі шлях від дикунської ізоляції до органічного суспільного життя» [183, р. 456].

Перекладаючи цю метафорику більш сучасною й звичною мовою філософсько-правового дискурсу, С. Хаак підкреслює, що кожна правова система локалізована в певному просторово-часовому континуумі, але весь величезний конгломерат систем права – від найдавніших історичних попередників сучасних правових систем до найновітніших тенденцій розвитку, що зaledве вдається розрізнити в сьогоденні соціально-правовій сфері, – являє собою поле боротьби, що розпочалася в невизначеній давнині й триває донині, боротьби, спрямованої на те, аби викорінювати прояви свавілля, брутальності, грубої сили за допомогою інтелектуальних, мирних засобів розв'язання конфліктів, що неминуче виникають у будь-якій людській спільноті.

Таке розуміння континууму правових систем дозволяє з цілковитою ясністю сприйняти майже оксюморонну, але все ж не доконечно, назву книги В. Джеймса «Плюралістичний Всесвіт» [195, р. 121–284]. Сам В. Джеймс визнавав «мозаїчну» метафізику, закладену в основу його радикального емпіризму [195; 196], що докладно й неодноразово обґрунтовує С. Хаак [160, ch. 5; 176, р. 34–49; 184, р. 87–110], говорячи про можливість інтерпретації (щоправда, не оригінальної Джеймсової), у межах якої метафізична теза В. Джеймса виявляється правдивою в тому сенсі, що існує єдиний реальний світ, але цей єдиний реальний світ має багато аспектів буття і явлення. С. Хаак переносить цю фундаментальну тезу в площину філософсько-правового дискурсу, наголошуючи на її релевантності як методологічного нагадування про багатство форм і розмаїтість структур універсуму правових систем у минулому і сьогоденні, про їх украй ускладнені взаємостосунки і

про їх укоріненість у спільних характеристиках людської природи як в індивідуальному плані, так і в суспільному контексті. Водночас поняття «правового плюралізму» не висувається як нормативне, як це робиться останнім часом, а пропонується як суто дескриптивне (сказати б, аналітично-робоче).

Принцип плюральності світу видається нині очевидною істиною, оскільки ми перебуваємо в усталеному контексті глобалізаційних процесів сьогодення. Проте якщо обмежитися навіть однією державою (наприклад, США), тобто спуститися на нижчу таксономічну сходинку ієрархії правових систем, множинність правової реальності аж ніяк не зникне. Закони окремих американських штатів відрізняються один від одного значною мірою, тим паче що сукупна кількість федеральних законів і законів окремих штатів вимірюється мільйонами, і нерідко дуже значною мірою.

У деяких штатах, наприклад, смертну кару нормою закону заборонено, а в деяких – ні, і там, де смертна кара ще не скасована, законодавство певних штатів передбачає прерогативу суду присяжних у винесенні смертного вироку (як у штатах Техас та Орегон); у деяких штатах журі присяжних може лише визначити, чи буде підсудний суспільно небезпечним у майбутньому (Вайомінг, Вірджинія), а в інших – питання про можливу небезпечність підсудного у майбутньому взагалі не вважається вартим уваги при винесенні рішення про міру покарання (Джорджія, Делавер, Нью-Мехіко); судова практика деяких штатів і донині допускає проведення наукової експертизи з цього питання, спираючись на висновок по одній справі 1925 року, в інших прийнято застосовувати судові рішення по іншій справі 1993 року, на підставі якого свідчення експертів можуть бути піддані сумніву з урахуванням їх надійності і безпосереднього відношення до суті справи; водночас є й такі штати, де питання щоразу вирішується у свій власний спосіб [206, р. 1–139].

Федеральне законодавство має свою сферу застосування, свій зміст і власну розвинуту структуру, а Верховний Суд Сполучених Штатів розглядає

апеляції не лише від федеральних апеляційних судів, але й від судів окремих штатів. Індіанські резервації офіційно визнані окремими суверенними територіями в межах США з власними прокурорським наглядом, судовими установами та ін., але повноваження цих судів щодо винесення вироків дуже обмежені, а прокурори на території своєї юрисдикції не можуть переслідувати за законом (за злочини зловмисного чи незловмисного вбивства, зґвалтування, замаху на вбивство, підпалу, крадіжки зі зломом, простої крадіжки) осіб неіндіанського походження, навіть якщо ті мешкають безпосередньо на території резервації, оскільки були позбавлені прав юрисдикції над такими злочинами згідно з Законом про тяжкі злочини (*Major Crimes Act*) 1885 року [183, р. 455].

У підручниках з питань права викладається заплутана й мало впорядкована система мета-правил стосовно визначення сфер юрисдикції, але питання юрисдикції часто-густо стають предметом маніпулювання правовими нормами – насправді настільки часто, що іноді експерти, коментуючи чинну правову ситуацію, скаржаться на те, що вони сприймають як тривожні тенденції до зростання своєрідного правового «судового шопінгу», при цьому найчастіше, хоча й не завжди (як у справі про права спадкоємства Анни Ніколь Сміт), приводами для таких скарг стають намагання адвокатів позивачів перевести розгляд справи в ту зону юрисдикції, яка буде найбільш сприятливою з огляду на можливість залучення експертної оцінки щодо суті справи [134, р. 286–326].

Інші коментатори почуваються ніяково, коли суди Сполучених Штатів звертаються до прецедентів із закордонних правових систем і висловлюють занепокоєння з приводу поширення явища, яке віднедавна пресою було влучно схарактеризоване як «судово-правовий туризм» ([259, р. 120–147], де розглядається справа, у якій суддя посилався на думку міжнародного співтовариства, згідно з якою неприпустимо виносити смертні вирoki неповнолітнім). Це зайвий раз нагадує про те, що складна, розгалужена й багаторівнева правова система Сполучених Штатів, своєю чергою, є лише

частиною значно більшого плюралістичного універсуму правових систем, що існують у світі. Деякі з цих правових систем походять з інших й/або стають їх історичними наступниками; деякі є підсистемами тієї чи іншої системи взаємодіють чи конфліктують одна з одною.

Правова система США виявляє близьку спорідненість з системами, що ґрунтуються на загальному праві і менш тісно пов'язана з системами, побудованими на цивільному праві, однак має з ними давні спільні історичні корені, а з деякими з них дуже близький родич американського права – англійське право (яке саме собою з точки зору таксономії знаходиться поряд із специфічною шотландською правовою традицією) – нині разом із французькою, німецькою, польською та іншими правовими системами поділяє зону юрисдикції з правовою системою Європейського Союзу. Американська правова система має більш віддалені зв'язки з численними й різноманітними іншими, екзотичнішими правовими системами, з якими, однак, їй доводиться так чи інакше взаємодіяти (одним із яскравих прикладів є допомога США при розробці нової конституції Іраку після скинення режиму Саддама Хусейна, в якій положення щодо розв'язання сімейних конфліктів контрастують із нормами традиційного права шаріату, але насправді список подібних прикладів може бути дуже довгим і розмаїтим) [183, р. 457].

Однак уся ця грандіозна побудова є лише частиною ще більш грандіозного плюралістичного універсуму міжнародного права, що складається з системи договорів про контроль над озброєннями, торгівельних угод на кшталт Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (*GATT*), Угоди про північноамериканську зону вільної торгівлі (*NAFTA*), багатосторонніх угод щодо розв'язання екологічних проблем – наприклад, Угоди про збереження малих китоподібних у басейнах Балтійського та Північного морів (*Agreement on the Conservation of Small Cetaceans of the Baltic and North Seas – ASCOBANS*); у межах міжнародного права діють такі організації та установи, як Світова Організація Торгівлі (COT) або Міжнародна Організація

Цивільної Авіації (*International Civil Aviation Organization – ICAO*), міжнародні трибунали, що розглядали злочини німців і японців у Другій світовій війні, й сучасні аналогічні трибунали, що судили осіб, обвинувачуваних у скоєнні воєнних злочинів у колишній Югославії й Руанді, а тепер Міжнародний кримінальний суд (повний список міжнародних угод, організацій та ін. налічує сотні позицій – [143, р. xxxiii–xxxviii]).

Взаємостосунки між національними правовими системами й міжнародним правом дуже багатогранні: до прикладу, законодавство Сполучених Штатів щодо цивільної авіації просто інкорпорує «стандарти» і «рекомендовані практики» Міжнародної Організації Цивільної Авіації. У той час як двоє лівійських громадян, обвинувачених у терористичному акті, наслідком якого став вибух пасажирського лайнера авіакомпанії «Pan American» над шотландським селищем Локербі, опинилися в дуже заплутаній правовій ситуації й були видані лівійськими властями після впровадження проти Лівії санкцій і предстали перед шотландським судом, що дислокувався в Нідерландах. Сам характер цих взаємодій подеколи провокував юридичні диспути: наприклад, 2008 року Верховний Суд США постановив, що рішення Міжнародного суду ООН, у якому було констатовано порушення Сполученими Штатами положень Віденської конвенції, оскільки 51 громадянин Мексики не був заздалегідь попереджений про свої права, передбачені цією конвенцією, насправді не належить до сфери безпосередньо застосовного в судовій практиці внутрішньодержавного права і що Меморандум президента Буша, згідно з яким суди штатів США мали б виносити рішення по цій справі, не вимагав від штатів перегляду позовів мексиканських громадян незалежно від їх власних процедурних правил [183, р. 458].

Отже, іноді може скластися враження, що правові системи перебувають скоріше не так у зоні порядку, скільки в якомусь первинному хаосі, а тому неминуче постає питання: що, крім цих численних, складних і багатогранних взаємодій і взаємозв'язків, об'єднує це плюралістичне розмаїття правових

систем? Найпростіша відповідь полягає в тому, що, попри все розмаїття, всі ці системи є правовими. Але простота такої відповіді є оманливою, позаяк одразу ж виникає додаткове й набагато складніше питання: завдяки чому певний комплекс соціальних норм перетворюється на правову систему, що саме відрізняє закони від правил етикету?

С. Хаак вважає, що відповідь на ці питання ліпше шукати, керуючись духом твердження О.В. Холмса про те, що більшість розбіжностей, якщо їх ретельно проаналізувати, насправді є розбіжностями ступеня. Це зауваження відповідає духу регулятивного принципу, який Ч. Пірс назвав «сінехізмом» (*synechism*) [170, р. 79–94]: згідно з цим принципом, перевагу слід віддавати тим гіпотезам, які ґрунтуються на засадах цілісності й континуальності, перед гіпотезами, що містять у собі гострі суперечності.

Ч. Пірс, власне, мав на увазі передовсім гіпотези метафізичного характеру, але С. Хаак упевнена, що принцип сінехізму є не менш ефективним при розв'язанні проблем теоретично-правового дискурсу. Цей принцип не потребує від дослідника визначення «сутнісної природи права», натомість спонукає до прояснення питання про те, чому і в чому нормативні системи, які ми без коливань ідентифікуємо як правові системи, виявляють схожість із тими, які ми готові визначити як *начебто* чи квазіправові системи, і чим вони відрізняються одна від одної [184, р. 105].

Завдання класифікації правових систем видається дослідниці далеко не простою справою, адже, крім безперечних прикладів із чіткими контурами атрибуції, які без зайвих сумнівів ідентифікуються як правові системи і які формують таксономічний скелет класифікації, існує широкий і доволі різноманітний спектр феноменів із неявними характеристиками та виявами ознак приналежності до сфери правового буття, феноменів, перехідних між правом та іншими соціокультурними підсистемами врегулювання стосунків між людьми, що породжує труднощі при спробі вкласти їх у певну класифікаційну схему, причому ці труднощі збільшуються через те, що в кожному окремому випадку виникають принципово різні підстави для

сумнівів щодо приналежності того чи іншого феномена до того чи іншого таксономічного рівня чи ряду [183, р. 460].

С. Хаак зрештою пропонує попередній класифікаційний список «першого наближення» й апіорно «сирий» (така апіоризація одразу будь-кого позбавляє необхідності висловлювати критичні зауваження й натомість запрошує можливих критиків до участі в дискурсі). Цей список складається з трьох великих груп феноменів:

1) очевидні правові системи, що складають ядро класифікаційної схеми;

2) велика група систем, чиї ознаки можуть спонукати дослідників до того, щоб схарактеризувати їх принаймні як:

2.1) квазіправові;

2.2) такі, що виявляють лише окремі ознаки правових систем;

2.3) *так звані* правові (правові в лапках), тобто такі, що набули ознак правових систем не у сприйнятті спеціалістів, а скоріше на побутовому рівні соціальної комунікації;

3) група явищ, які вочевидь виходять за межі правового поля й тому не можуть категоризуватися як правові системи.

У більш конкретизованому вигляді список виглядає так:

1) національне (державне) право, основна форма розширеної «правової системи». Навряд чи ця позиція потребує будь-яких додаткових коментарів, принаймні С. Хаак приймає його як систему за умовчанням;

2) міжнародне право як декларована система, однак із важливим застереженням щодо поширених випадків, коли механізмів імплементації норм міжнародного права або не вистачає, або вони мають дуже неформальний характер, що створює підстави для обмеження таких правових систем. Останнім часом коментатори висловлюють сумніви в тому, чи є міжнародне право власне правом у точному сенсі цього слова або ж воно являє собою лише «право в лапках». Наприклад, коли трапляються випадки неспроможності тієї чи іншої держави – договірної сторони виконувати свої

зобов'язання згідно зі Статтею 8 Монреальського Протоколу ООН від 29 червня 1990 року про речовини, що руйнують озоновий шар, і коли цю державу «заохочують» до надсилання звітів комітету з питань імплементації положень Протоколу, після чого цей комітет розпочинає співпрацю з цією неспроможною або небажаючою виконувати вимоги Протоколу державою з метою домогтися виконання цих вимог [210, pp. 153, 162] – питання про умовність міжнародно-правових документів видається зовсім не таким поверхневим і наївним, як це виглядає на перший погляд. Можна навести приклади чітких міркувань про те, що практика впровадження норм міжнародного права може варіюватися від формальних до дуже неформальних контекстів: так, Європейський Суд однозначно здійснює формальну імплементацію правових норм Євросоюзу, а пакт Молотова–Ріббентропа від 23 серпня 1939 року цілковито спирався на ресурсну спроможність обох сторін договірному процесу виконати домовленості, передбачені цим документом. Принагідно зауважимо, що історія узгодження, парафування й ратифікації угоди між Україною чи будь-якою іншою країною про асоційоване членство в ЄС є чи не більш яскравим прикладом невизначеності як у змістовному плані, так і в часовому вимірі спроб задокументувати міжнародні й міждержавні інтеграційні процеси, наслідком чого стає безмірне розростання обсягів документообігу й ускладнення їх формально-правового трактування;

3) «пре-легальні» («протоправові») системи – наприклад, первісно-племінне звичаєве право, у якому право як таке не має чітких критеріїв відмежовування від практики табу, етичних установок або норм соціальної поведінки;

4) «субправові» системи – наприклад, системи арбітражу або «альтернативних методів розв'язання конфліктів» [149, p. 1–47], що функціонують у тіні правових систем з метою розв'язання суперечок такими способами, які дозволяють уникнути фінансових витрат і зволікань у часі, неминучих у випадку проведення офіційних правових процедур;

5) «неправові правові порядки або традиції» на кшталт так званих «законів» (що відповідають скоріше «поняттям» кримінального світу) мешканців *фавел*, сильно криміналізованих міських хрущоб Бразилії [240, р. 158–249] (ці неформальні системи «законів» дещо нагадують родоплемінне право, хоча норми такого «права» здебільшого встановлюються й упроваджуються наркодилерами), а також систем «права», що нав'язуються суспільству нелегітимною владою внаслідок узурпації, фальшування тощо, коли закони не можуть вважатися в строгому сенсі слова легітимними, оскільки нелегітимною є сама влада, яка їх впроваджує (при цьому С. Хаак зауважує, що чимдалі в історії простягається існування таких режимів, тим менше політичної волі й «моральних підстав» у зовнішнього світу стає для того, аби декларувати нелегітимність влади й упроваджуваного нею законодавства; так само легше позбавляти атрибутів легітимності політичні режими й інспіровані ними системи «права», якщо вони вже пішли в небуття, про що свідчать спроби кримінального переслідування А. Піночета після того, як він «відійшов від справ»; але в будь-якому разі ці підстави неможливо вважати формально-правовими, тож невизначеність самої природи «права» такого кшталту неминуче призводить до невизначеності критеріїв для його класифікації);

б) шкільні статuti, правила етикету, моральні кодекси, правила літературного редагування, різноманітні «кодекси етики» журналістів, адвокатів, антропологів тощо; у всьому цьому дуже важко знаходити будь-які формальні ознаки правових систем навіть за умови дуже широкого трактування поняття кодексу й кодифікації, оскільки в таких випадках ці форми регулювання поведінки наближуються майже впритул до кодування в контексті семіотично-лінгвістичного дискурсу.

Незважаючи на дуже приблизний, прелімінарний характер і певну побіжність у складанні цього списку, С. Хаак пропонує «взяти його за основу» для загальнометодологічного висновку, згідно з яким поняття права може розглядатися як свого роду багаторівневий і розгалужений «кластер-

концепт», що містить у собі велику кількість елементів, щонайменше такі: джерела формування правових норм, їх функції, зміст, а також механізми їх імплементації, тобто приблизно все те, що О.В. Холмс включав у ще більш туманну сферу дії так званої «публічної потуги» на противагу поняттю «волі суверена» у, зокрема, «правового позитивіста» Дж. Остіна [193, р. 399]. За наявності всіх цих елементів виникають підстави для характеристики певного набору норм як «права» чи «правової системи», але якщо вони виявляються в цьому наборі лише фрагментарно, сукупність класифікаційних критеріїв розпадається й створює різноманітні варіанти «декласифікації» явищ, що начебто мають стосунок до правової сфери.

Як написав Г. Харт майже півстоліття тому, «ніяка чітка й точна дефініція не може бути задовільною відповіддю» на питання «що таке право?» [121, с. 9]. С. Хаак приєднується до цієї максими, але уточнює, що однією з вагомих підстав правоти такого твердження може бути той факт, що поняття права набуло такого складного характеру почасти завдяки способам, якими розвивалися впродовж усієї історії людства нормативні системи, що набували різноманітних форм, так чи інакше виявляли схожість із правом і які ми могли б назвати доправовими або протоправовими («прелегальними»), квазіправовими, правовими, постправовими і субправовими [183, р. 458]. Саме наголос на культурно-історичному контексті розуміння концептуальної генеалогії права відрізняє переважно аналітичний та аісторичний підхід Г. Харта від запропонованого С. Хаак синтетичного та безперечно історичного підходу.

Ідея безперервного розвитку, покладена С. Хаак слідом за класиками філософського та правового прагматизму в основу розуміння філософсько-правових категорій та формально-юридичних понять, а головне – правової реальності, яку правознавство як наука змушене структурувати й класифікувати, передбачає, що дослідник (історії) права ніколи не здатен буде повторити за Фаустом: «Спинися, мить!» через неможливість зафіксувати момент еволюції, з якого можна було б адекватно оцінити весь її

грандіозний плин; розв'язати цей «парадокс спостерігача» за цією мінливою, протейною реальністю права можна за допомогою також мінливих, оперативних філософських *підходів*, а не філософських *систем*, навіть найвеличніших, підходів, орієнтованих скоріше на пошук особливого в загальному, а не єдиного первенця в мозаїці всесвіту; однак складність застосування таких підходів полягає в тому, що вони не пропонують простих рішень і призначені не для того, щоб продукувати доконечні рішення, а навпаки – щоб позбавляти правознавців та правників спокуси керуватися одвічними принципами і вчитися бачити передовсім проблеми загальнометодологічного характеру там, де більшість схильна мати справу з правовою проблемою чи правовою процедурою. Понятійно-категоріальний апарат права, так само як і історія правових систем, ніколи не буде сформований остаточно, що диктує особливу відповідальність щодо винесення оцінок сучасного стану правової культури як у національних правових системах, так і на глобальному рівні.

Слід зауважити, що еволюціоністський пафос неокласичного прагматизму С. Хаак іманентно містить у собі протиріччя: з одного боку, він підкреслює традиційний сцієнтизм, неодноразово декларований в рамках цих підходів [160], а, з іншого – виявляє об'єктивну схильність до «впадіння в гріх постмодернізму», який дослідниця оцінює різко негативно. Але так само як її «вписування» в класичну прагматистську традицію нагадує деконструктивістські стратегії Ж. Дерріда (деконструкція виноситься навіть у заголовки деяких її текстів [164, р. 394–436]), наведена на початку цього розділу теза Холмса про «закон *спонтанного* зростання», особливо після її корекції щодо необов'язково лінійного та висхідного процесу еволюції, може засвідчити певну спорідненість підходу С. Хаак із хаософічною концепцією ризоми [42; 83]: можна досить легко продемонструвати, що такі ознаки ризоматичності як зв'язок, гетерогенність, множинність, незначущий розрив притаманні і спонтанно-еволюційним процесам у їх прагматистській інтерпретації. Це знову порушує питання про адекватність претензій С. Хаак

на науковість і теоретичну обґрунтованість її позиції за умови категоричного несприйняття дослідницею постмодерністських новацій у філософії при певній подібності цих позицій до тих самих постмодерністських новацій, а відтак – і про здатність права в неопрагматистсько-правовій інтерпретації С. Хаак бути предметом правознавства як дисципліни, що відповідає критеріям науковості. Розгляд цього питання і стане головною темою наступного підрозділу дисертаційної роботи.

2.3. Проблема інкорпорації принципу сцієнтизму правовими системами у прагматистській інтерпретації С. Хаак

Сфера права в західній традиції суспільної думки завжди була й залишається на межі між філософією права, правовою теорією й емпіричною юриспруденцією, тому питання про статус юриспруденції як науки досі залишається відкритим і проблематичним [140, р. 15–32; 208, р. 367–411], хоча дискусія в цьому напрямі точиться здебільшого в межах вузько спеціалізованої правової теорії. С. Хаак намагається розглянути проблему конвергенції правових підходів і загальнофілософського фундаменту права в ширшому контексті, не відриваючись при цьому від практичного аспекту діяльності правових інституцій. Однією з вузлових проблем філософії права С. Хаак є інтерпретативна імплементація правових норм з урахуванням їх змістової прецедентної динаміки у взаємодії з динамікою соціальних систем і соціально-антропологічним виміром права й інституціонально-прикладним аспектом правової реальності. У зв'язку з цим авторка в притаманному їй (як, власне, і майже всій американській філософсько-правовій традиції) стилі завжди намагається конституювати кореляції між загальнофілософськими (методологічними) принципами та підходами свого неопрагматизму і конкретними прикладами застосування цих принципів та підходів у поточній та актуальній судочинній практиці.

Така дискурсивна стилістика загалом відповідає генеральній установці

некласичного типу науково-методологічної раціональності, в парадигмі якої враховуються не лише можливості пізнання об'єкта та знання про нього, а й суб'єктно-суб'єктивний бік процесу встановлення істини. С. Хаак не сприймає позицій раціоналізму постнекласичного штибу з його тяжінням до певної абсолютизації ціннісно-цільових структур діяльності (що є цілком природним для представника прагматизму, який бере в дужки телеологічну складову загальнофілософського й філософсько-правового дискурсу) і виходить із презумпції «логічного об'єктивізму суб'єкта» передовсім у ролі інституціонально структурованого та деонтологічно незалежного суду.

При цьому С. Хаак часто виступає прихильником загальної концепції «природного права» в його логоцентричному варіанті, коли природне право трактується як «розумне ядро» права нормативно-позитивного. Звичайно, це скоріше не гегелівський логоцентризм, а лог(ік)оцентризм Ч. Пірса, у межах якого розв'язання будь-якої ситуації, зокрема правової, в контексті конкретної судової справи, потребує організації логічного мислення в руслі дослідницького процесу, що дозволяє встановлювати зв'язки між слідством, розслідуванням та розглядом справ юридичного характеру, і науковим дослідженням (як відомо, у англomовних авторів немає термінологічного вибору для описання дослідження в обох контекстах як процесу, а не широкої сфери діяльності або ж *research*, окрім слів *investigation* або *inquiry*).

Отже, функціональна гомологія процесів судового розгляду (інтегральної по суті сфери правозастосування) і науково-дослідної діяльності дозволяє порушувати питання про методологічну близькість науки та права як двох галузей знань або ж сумісність їхніх методологій, а відтак – і про «позитивно-науковий», сциєнтичний статус права та правознавства. Якщо у пострадянській літературі здійснюються пов'язані передовсім із потребою інституціалізації спроби окреслити лінії демаркації загальної філософії і спеціальних наук [39, с. 22–29] або філософії права і теорії права [83, с. 6–13, 94, с. 56–60; 120, с. 31–43] (при тому, що науковий статус філософії права викликає все менше сумнівів [66, с. 27–32; 104, с. 22–26; 105, с. 36–46], то

С. Хаак пропонує починати тест на методологічну сумісність науки та права з розгляду питання про їх функціональну сумісність, тобто спроможність правових систем абсорбувати й інкорпоровати дані вузькоспеціальних наукових дисциплін як експертні свідчення й завдяки цьому встановлювати істину шляхом її констатації, а не декларування.

Як принциповий «реалістичний прагматик» і неопрагматист, С. Хаак виходить із первинної даності ситуації в сучасній американській системі права та судочинній практиці, у якій вже давно прийнято спиратися у своїх висновках на наукові дані, внаслідок чого наукові консультанти та експерти отримують об'єктивну можливість суттєво впливати на процедуру та результати прийняття рішень у судових установах. Але при цьому виникає колізія «правової істини» як категорії, тісно пов'язаної з морально-соціальними критеріями й інтерсуб'єктивністю у стосунках між зацікавленими сторонами правових спорів, і «наукової істини» як поняття, так чи інакше санкціонованого «позитивними науками» й пов'язаного з вимогами об'єктивності й інтерсуб'єктивності вздовж векторів спілкування в межах «республіки науковців». Ця колізія, зауважує Хаак, породжує чимало контекстів, у яких право і наука взаємодіють одне з одним, але так, що в результаті цієї взаємодії виникає ціла низка глибоких суперечностей між цілями та цінностями наукових досліджень і культурою права, особливо в США або ж, ширше, в межах англосаксонської правової традиції [168, р. 2]. Це такі суперечності:

по-перше, між об'єктивно-дослідницьким характером науки і ерудитно-змагальним принципом правової культури;

по-друге, між номотетичною орієнтованістю науки на пошуки загальних закономірностей і фокусуванням правових процедур на конкретних (ідеографічних) випадках;

по-третє, між всюдисущим і всепроникливим фаллібілізмом наук, їх відкритістю до ревізії висновків у світлі нових фактів («фаллібілізм – це доктрина про те, що наше знання ніколи не є абсолютним, а завжди начебто

плаває в континуумі непевності та невизначеності» [168, р. 2]), і турботою правників про формулювання належних і остаточних рішень;

по-четверте, між устремлінням науки до інновацій і продукування нового знання і, навпаки, прив'язаністю правових систем до прецедентів;

по-четверте, між неформальним, проблемно-орієнтованим прагматизмом наукового дослідження і тяжінням правових систем до формальних правил та процедур, без яких неможливе ухвалення правових рішень;

по-п'яте, між суттєвою мірою теоретичною спрямованістю науки, її націленістю на абстрагування від впливу соціально-психологічних чинників і неминучою залежністю правової системи від політики й ситуативних потреб суспільства.

Понад те, система права – якраз через свої близькість до сфери вироблення та застосування політичних стратегій і контрольно-регулятивні функції – намагається стати «парасолькою» для всіх сфер культури, зокрема й «чистої науки» (*science per se*): так, законодавство Сполучених Штатів регулює потенційно небезпечні наукові дослідження ([160, р. 322–324], де йдеться про правове регулювання діяльності Національного інституту здоров'я в галузі початкових досліджень рекомбінантної ДНК); правозастосування може мати місце при підозрі шахрайства під час виконання наукових досліджень, фінансованих державними грантами; нормативно регулюються складні взаємини між суто науковими інтересами та іншими інтересами – наприклад, у питанні збереження культурно-історичної спадщини, пам'ятки якої можуть зазнавати ушкоджень під впливом різноманітних техногенних чинників або навіть знищуватися під час археологічних розкопок тощо. У цьому контексті наука як суспільна інституція розглядається як своєрідний «колективний громадянин», складний суб'єкт правовідносин і суб'єкт щонайменше цивільного права, тож звертання до наукових консультантів як представників тієї чи іншої науки або технологічної сфери набуває характеру допиту свідка – дещо

специфічного, але все ж таки свідка, від якого очікують надання правдивих свідчень як це розуміють правники, а не як це може розуміти сам свідок у межах власної компетенції, що може бути набагато глибшою в певних питаннях за компетенцію фахових юристів. Складність і епістемологічна невизначеність щоразу виникає, коли представнику науки («експерту», «свідку-експерту») доводиться виступати від імені цілої галузі знань щодо питань, які можуть зберігати проблемний характер, цілком очевидний для фахових науковців, але при цьому задовольнити потреби суду або слідства в «правдивих свідченнях».

С. Хаак цю паралель і генетичний зв'язок між експертними свідченнями й показаннями звичайних (цивільних) свідків простежує на основі тривалої історії західного судочинства, нагадуючи, що факти, які можна було б назвати науковими, існували не завжди, а за їх відсутності (тобто за відсутності науки в сучасному розумінні слова) в дійсності роль фактів (свідчень) майже завжди виконували окремі свідки. У часи раннього середньовіччя суди покладалися на клятви, ордалії, на судові поєдинки, поручительство тощо, хоча й цього принципу судові установи дотримувалися далеко не завжди. Навіть після 1220 року, коли відбувся перший судовий процес за участю журі присяжних, ця нова форма організації судочинства не вдавалася до показань свідків, члени журі самі проводили розслідування або ж виступали експертами (наприклад, при звинуваченні когось у продажу гнилого м'яса до складу журі запрошувалися м'ясники, що виключало можливість об'єктивності у прямому сенсі слова). А після того, як до суду стали запрошувати свідків, система зовсім не стала автоматично змагальною, оскільки свідки фактично були частиною судового органу і виступали на боці звинувачення. Однак поступово, упродовж XVII–XVIII століть, сформувалася сучасна змагальна система судочинства, що допускає ознайомлення з показаннями свідків, підготовлених і представлених однією з сторін, з перехресними допитами з протилежної сторони і формальними правилами, що визначали припустимість або неприпустимість тих чи інших

свідчень, і з фігурою експерта (наукового або зі спеціальною освітою), що міг виступати на користь будь-якої зі сторін, а не за запитом судового органу, як це було упродовж століть перед тим [168, р. 5].

Але щойно правова система США запровадила консультації із науковими експертами, як почалися скарги з обох боків: експерти, спочатку представлені здебільшого лікарями, скаржилися на те, як з ними поводяться під час перехресних допитів, а правознавці і представники «позитивних наук» висловлювали занепокоєння з приводу розквіту явища, яке вони сприймали як новий різновид залучення тенденційних свідчень. Незважаючи на спроби врегулювання процедури залучення свідчень експертів, що почалися в американській системі судочинства з 1975 року, потік обопільних скарг на, з одного боку, недостатньо кваліфікованих, корумпованих, тенденційних експертів та, з іншого, неосвічених, марновірних адвокатів, членів журі і суддів аж ніяк не зменшується, навпаки – до них додаються скарги на змішування критеріїв процедурної допустимості свідчень та їх наукової або експертної обґрунтованості [206]. Неважко помітити при цьому, що з боку правових установ закиди щодо наукових експертів мають деонтологічний характер, а претензії науковців до представників правових інституцій по суті своїй сциєнтичні: перші виходять із презумпції, що науковці знають істину, але можуть приховувати або викривляти її на догоду своїм замовникам-змовникам, а інші розглядають юристів, присяжних і публіку як профанів, нездатних адекватно осягнути проблемний характер жаданої істини. Отже, *в основі непорозумінь між юриспруденцією і наукою, між правовою системою і експертними свідками лежить **конфлікт між природою наукового пізнання і правовою культурою***, а питання про потенційну вичерпність цього конфлікту й досі залишається відкритим [168, р. 6].

Прийнято вважати, що завдання науки полягає в пошуках істини, і це певною мірою справедливо за умови адекватного розуміння цієї максими. Стрижнем наукової діяльності є дослідження (*inquiry*), що водночас позначає

й кримінальне або судове розслідування; метою наукового дослідження є пошук відповідей на питання щодо сутності світобудови й механізмів розвитку світу. Само собою зрозуміло, що коли ми дошукуємося відповідей на ці питання, ми прагнемо знайти істинні відповіді, але це не означає, що науковці домагаються *істини* в певному квазірелігійному сенсі; із цього також не випливає, що наукові істини є єдиними й незаперечними істинами або що наукові істини будь-коли були пізнані з абсолютною впевненістю [173, р. 563–585]. Як свідчить історія наукових відкриттів, що розгортається за логікою «зростання значення», щойно науковці формулюють відповідь на певне питання, майже неминуче постають нові питання, а нерідко цілі каскади питань, а це, своєю чергою, передбачає закономірність прогресу наукового пізнання завдяки розв'язанню нових проблем через застосування відповідей на старі питання навіть за відсутності впевненості в тому, що кожен крок дослідження здійснюється у вірному напрямі. Тому серйозний та вдумливий науковець не має морального права заявляти про доконечність і довершену істинність своїх висновків, водночас маючи правове зобов'язання «достовірно свідчити» від імені цієї непевної істини.

Але, крім непевності й умовності актуальної наукової істини, С. Хаак у неопрагматистській парадигмі вважає за необхідне враховувати ще й майбутню непевність наукових висновків, тобто фаллібілізм знання, помилковість або неточність якого може виявитися лише з часом, а також ситуативний характер дослідницького процесу й неможливість його повного передбачення й планування [168, р. 7].

Хоча процес наукового дослідження фокусується передовсім на конкретних об'єктах чи подіях, у ньому завжди виявляється зацікавленість дослідників більш загальними речами – законами, методологією інтерпретації, прогнозування тощо. Як історики, журналісти або детективи, що здійснюють самостійні розслідування, так само як кожен, хто має своєю метою всерйоз у чомусь розібратися, науковці формулюють обґрунтовані

припущення щодо відповідей на порушені питання, відстежують наслідки спостережень чи експериментів для перевірки власних припущень, перевіряють факти, щоб упевнитися в системності отриманих результатів, на підставі чого роблять висновки щодо стратегії подальших кроків. Але при цьому С. Хаак не визнає жодного «наукового методу» з чітким алгоритмом, жодної формальної, навіть гіпотетично формальної, процедури, доступної представникам усіх наук і при цьому виключно науковцям, – процедури, ретельне дотримання якої дозволило б гарантувати успіх і навіть прогрес у дослідницькій діяльності. Навпаки, упродовж багатьох століть науковці поступово розробляли величезний масив спеціальних інструментів і технік дослідження: все більш потужні інструментарії спостереження, все більш технологічні (й іноді надточні з формальної точки зору) засоби експериментування, все витонченіші статистико-математичні методики, комп'ютерні програми тощо. Усі ці «помічники» науковців розробляються зазвичай за принципом *ad hoc*, унаслідок реакції на необхідність розв'язання певної поточної проблеми, і майже завжди їх розробка спирається на ті чи інші наукові інновації теоретичного або практичного характеру, що увійшли у повсякденність науки раніше. Еволюція таких «технічних» допоміжних засобів дослідження завжди була й залишається хаотичним, прагматичним, сповненим помилок, плутаним процесом, що поступово уможлиблював отримання більш чітко виокремлених фактів і точніше розуміння висновків, які можна зробити на підставі цих фактів, тобто дозволяв розширити й зміцнити неозброєні когнітивні потужності суб'єкта пізнання. Отже, оцінка пізнавальних можливостей науки С. Хаак загалом відповідає некласичній парадигмі, згідно з якою основоположні цінності науки належать до сфери епістемології, трактованої як сфери взаємин між об'єктом пізнання і структурою знання й пізнавального процесу, набагато ширшої й складнішої, ніж можливості певного індивідуального «неозброєного суб'єкта пізнання», а правове дослідження (тобто дослідження як розслідування) завжди залишається в параметрах, і то за умов досягнення максимуму об'єктивності

й інтерсуб'єктивності, гносеології як сфери взаємин між суб'єктом пізнавального процесу й об'єктом пізнання, й інакшу ситуацію уявити собі неможливо, адже це виведе право за межі філософсько-антропологічного дискурсу або призведе до некоректного погляду на правову систему як на феномен, позбавлений будь-яких ознак соціальності і культурно-психологічних мотивів. Цей «епістемологічно-гносеологічний розрив» закладає фундамент протиріч між науковим пізнанням і правовою культурою й зменшує можливості рецепції результатів наукового дослідження в правовій діяльності [168, р. 13].

Але, незважаючи на те, що історія взаємних стосунків між правом та наукою складна й заплутана, сама наявність напруження, що існує в цих стосунках, так чи інакше стимулює активну взаємодію й зміцнює методологічний каркас обох сфер суспільної культури. Діалектика взаємин загострюється суперечностями між необхідністю вироблення остаточного (судового) рішення і фаллібілізмом, природною схильністю припускатися ненавмисних помилок; між пафосом правового захисту, який не завжди утримується в рамках неупередженості, і принципом об'єктивності наукового дослідження; між тенденціями «інерційного тяжіння», присутніми в будь-якій правовій практиці, і інноваційною зарядженістю процесу наукового пізнання тощо. Для плідного використання цієї динаміки напруження Хаак пропонує найперше чіткіше сформулювати основні проблемні зони практики судочинства, пов'язані із залученням досягнень науки в ролі свідчень експертів, й оцінити можливості їх принципового усунення. До основних проблемних зон вона зараховує:

- 1) комерціалізацію проблематики правової сфери;
- 2) протиріччя між принципом своєчасності правозастосування й об'єктивними темпами наукового прогресу;
- 3) випереджаючий тиск потреби правових систем у наукових свідченнях в ситуації неспроможності науки дати більш-менш чітку відповідь на запит правових інституцій;

- 4) розмивання критеріїв наукової об'єктивності експертів через нагальність запитів правової системи;
- 5) редукціонізм правової системи щодо інформації наукового характеру;
- 6) ретардація правової системи порівняно з прогресом наукової сфери [168, р. 13].

Розглянемо кожну проблему докладніше.

1. Оскільки завдання права полягає в розв'язанні спірних питань, воно дуже часто звертається до галузей наукового знання, у яких вплив комерційних інтересів має найбільш драматичний характер. Наприклад, у цивільному праві велика кількість наукових досліджень та експертиз здійснюється фармацевтичними компаніями або хімічними виробниками або заради міркувань маркетингового характеру, або, частіше, з метою попередити можливі обвинувачення. Це саме той різновид наукового дослідження, у якому комерційні інтереси якнайбільше обмежують можливість застосування неформальних наукових принципів чесності та моральної відстороненості від сфери матеріальної зацікавленості.

2. Правова система намагається розв'язувати спори й непорозуміння в межах соціально прийнятних термінів, питання наукового характеру, на які може потребуватися відповідь «тут і зараз», насправді часто не можуть отримати більш-менш адекватної відповіді через брак релевантної фактологічної основи. Тому судові справи, сутність яких потребує прояснення за допомогою наукових експертів, як правило, з фактичного боку не можуть бути остаточно розв'язані через відсутність, неповноту або неоднозначний характер наукових даних, через це в одному випадку позивачі мусять ініціювати судовий розгляд, допоки можливість морального й/або матеріального відшкодування вважається прийнятною з точки зору права, а в іншому, коли факти про шкідливість тих чи інших ліків або хімічних речовин є майже незаперечними, претензії позивачів можуть задовольнятися в позасудовому порядку.

3. *Через свою прив'язаність до конкретних юридичних випадків правова система часто потребує відповідей, для надання яких наука на момент розгляду справи ще недостатньо дозріла; з цих причин правова система конституює величезне поле для діяльності представників певних галузей судової медицини (або квазі-медицини) і низки напрямів психіатрії.* Так, на час розгляду резонансної справи, пов'язаної з позовом пана Джойнера, токсичність і канцерогенність поліхлорованих біфенілів не викликала сумнівів, але, враховуючи стаж курця, який мав Джойнер, а також спадкову схильність до ракових захворювань, визначити міру впливу інтоксикації його організму у зв'язку з виконанням ним своїх професійних обов'язків було практично неможливо. Залишаються сумнівними такі методи психіатричної експертизи як відновлення витиснутих у підсвідомість спогадів за допомогою гіпнозу або прогностичні оцінки можливої небезпечної поведінки людини в майбутньому, від яких може залежати навіть питання життя або смерті підсудного, якщо законодавство допускає застосування смертної кари [168, р. 14].

4. *Через свій змагальний та конфліктний характер правова система схильна залучати в ролі свідків експертів-науковців, що є в певному сенсі маргінальними, тобто такими, що більше, ніж решта колег, готові формулювати експертну оцінку на основі не вкрай переконливих даних; понад те, якщо науковець часто виступає як свідок-експерт і захоплюється цим видом своєї діяльності, його впевненість у власній правоті може зростати незалежно від того, наскільки обґрунтованими є його експертні висновки.* Адвокат, зобов'язаний робити все можливе для захисту інтересів свого клієнта, вдаватиметься до послуг тих експертів, які презентують свої відповіді на спеціальні питання як незаперечні, бо їх істинність підтверджена останніми досягненнями в тій чи іншій галузі науки, а не висококваліфікованих, але більш самокритичних спеціалістів, котрі через свою професійну чесність розглядатимуть проблему з позицій агностика; трапляється, що вибір падає на експертів, так чи інакше причетних до суті

судової справи, що спонукає їх до рішучішої поведінки в суді порівняно зі ставленням до проблеми як суто академічної, а не правової. С. Хаак посилається, зокрема, на відомого психіатра Джеймса, котрий у кожній справі стосовно винесення смертного вироку в штаті Техас з наполегливістю Катона стверджував, що клінічно-психіатрична оцінка особистості підсудних свідчить про їх потенційну небезпечність для суспільства в майбутньому [168, р. 15].

Конфліктно-змагальний характер судових процесів може спричинити пересмикування фактів та хибні інтерпретації навіть з боку відносно надійних наукових дисциплін – подеколи аж до штучного генерування ситуації невизначеності результатів досліджень і неможливості їх однозначного трактування або ж навпаки – створення ілюзії наукової надійності отриманих даних, унаслідок чого формується, наприклад, ставлення до певного продукту як однозначно небезпечного або не менш однозначно безпечного, а насправді наукові дані щодо таких характеристик продукту є непереконаливими, неоднозначними або взагалі відсутніми: так, можливо, поширена (насправді ж невідомо, надійно підтверджена чи ні) в суспільстві думка про те, що силіконові грудні імпланти спричиняють системну дифузну хворобу з'єднувальної тканини, є результатом ставлення, яке сформувалося до цієї проблеми в правовій системі [168, р. 15]. Конфліктно-змагальний характер судочинства може також призвести до викривлень у показаннях судових медичних експертів, і не лише у випадках приголомшливого догматизму, з яким експерти з трасології зі стовідсотковою достовірністю ідентифікують на основі мікроскопічного дослідження поранень знаряддя вбивства, але й у ситуаціях, коли помилки трапляються навіть при залученні високотехнологічних наукових методик ідентифікації особистості на кшталт аналізу ДНК, який вважається абсолютною панацеєю, а результати його – незаперечним доказом.

5. Правові норми можуть унеможливити залучення потенційно корисної інформації наукового характеру, а схильність правовиків до

дотримання цих норм іноді спотворює тонкощі наукових висновків до рівня шаблонних забобонних правових формулювань. Обов'язок судових установ відфільтровувати ненадійні наукові дані розширює епістемологічний атомізм норм доказового права, оскільки судді роблять свої висновки не лише на підставі того, що можуть засвідчити високопрофесійні експерти, але й виходячи з того, яке відношення їхні свідчення можуть мати до конкретного питання. Це може породити проблеми, адже перехресне використання різних свідчень (наприклад, щодо токсикологічної експертизи, епідеміологічних даних, екологічних аналізів та ін.), із яких жодне саме собою не є достатньою й повноцінною підставою, в сукупності здатні слугувати адекватним підтвердженням причинно-наслідкового зв'язку між інтоксикацією певними хімікатами й конкретно визначеною шкодою здоров'ю позивача [176, р. 253–289]; але якщо жоден із цих окремих аргументів наукової експертизи не визнається як прийнятний для розгляду, журі присяжних може взагалі не дізнатися про існування таких свідчень. Понад те, правова система часто оперує короткими вербальними формулами, за допомогою яких презентуються ключові поняття або принципи, керівні вказівки для майбутніх судових справ, робляться зауваження й застереження тощо, внаслідок чого право нерідко надмірно схематизує ідеї, котрі науковці у своєму середовищі трактують набагато гнучкіше та ширше. Наприклад, хоча незалежні експертні оцінки й рецензування публікацій іншими спеціалістами нині є узвичаєною практикою в редакційній роботі наукових журналів, навряд чи будь-хто з науковців всерйоз уявлятиме собі, що завдяки самому факту прийняття до публікації після незалежної експертної оцінки його стаття автоматично набуває високої наукової цінності, так само як і факт відмови від її публікації деактуалізує науковий доробок автора.

Правова ж система, навпаки, виявляє тенденцію до приписування особливої епістемологічної вагомості науковим публікаціям, що успішно пройшли зовнішню експертну оцінку – можливо, як іронічно зауважує С. Хаак, саме тому, що коментування судової практики не проходить через

цю процедуру незалежної експертизи; звичка гуманітарного та соціального знання усвідомлювати себе як сферу, що розвивається у фарватері розвитку систем «позитивного знання», «точної науки», якій апріорно надається якісно вищий статус, призводить до зміщення конвенційного характеру категорії істини до прямої «змови з авторитетами», кваліфікація котрих визначається мірою визнання в професійному середовищі науковців [168, р. 17]. Такий механістично-статистичний підхід до оцінки змісту наукових праць може виявлятися й в іншій формі: наприклад, вимога статистичного підтвердження результатів наукових спостережень або експериментів давно вже стала рутинною й водночас нормативною рисою будь-якого серйозного дослідження, але більшість науковців, як правило, мають уявлення про певний елемент довільності й суб'єктивності, що так чи інакше вкрадається в стандартні процедури статистичної оцінки, але правовики нерідко ставляться з надмірною довірою до статистичної ваги наукових даних.

Крім того, право подеколи забарвлює наукові поняття міркуваннями політичного характеру, що, можливо, пояснює, чому правові та наукові концепції каузальності досить непросто стикуються: правова концепція наповнюється міркуваннями щодо присутності або відсутності мотивів з приводу того, хто має компенсувати шкоду від потенційно ризикованих ініціатив, а іноді з приводу визначення відповідальних за відсутність або неналежний характер доказів, – усі ці міркування аж ніяк не притаманні системі мотивацій наукового дослідження.

Нарешті, короткі вербальні формули, прийняті в практиці судочинства, можуть бути неоднозначними за своїм змістом. Вимогу, згідно з якою слід брати до уваги лише ті свідчення науковців-експертів, що ґрунтуються на працях, які успішно пройшли незалежну експертизу перед публікацією в наукових журналах, досить легко формально задовольнити, але сам факт проходження експертизи й публікації є недосконалим індикатором якості й надійності свідчень. Дещо кращим (хоча все одно не довершеним) способом розв'язання питання про надійність науково-експертних свідчень було б

визначення історії рецепції тієї чи іншої публікації в середовищі спеціалістів у певній галузі, але це практично неможливо реалізувати технічно в межах судового процесу. Крім того, ефективним тестом на надійність було б визначення часу початку наукового дослідження з проблеми, що має безпосереднє відношення до судової справи, і якщо таке дослідження було ініційоване вже після подання позову, існує ризик його упередженості або замовного характеру, але однозначного результату таке тестування також дати не зможе.

6. *Правова система страждає вадю інерційності – як через схильність спиратися на правові прецеденти, так і через прагнення сформулювати остаточне рішення, – а тому нерідко відстає від досягнень науки і не може адекватно оцінити найновітніші результати наукової діяльності.* Так, упровадження у слідчу та судову практику тестування ДНК наприкінці 1980-х років зустріло серйозний спротив і викликало так звані «війни навколо ДНК-тестування», і навіть після того, як надійність результатів аналізу ДНК і потужний потенціал цього методу при застосуванні в галузі права були широко визнані, прокурори чинили опір проведенню на вимогу сторони захисту аналізів ДНК після винесення вердикту про винність підсудного [200]. Може скластися враження, що деякі з нормоустановчих справ, *Daubert* і особливо *Joiner*, пригальмують тенденцію судів слідувати рішенням інших судів щодо надійності таких наукових свідчень, але коментатори неодноразово стверджували, що наслідки розгляду справи *Joiner* спонукають суддів, котрі стикаються з можливістю, що одне й те саме свідчення може бути визнане надійним в одному суді й ненадійним в іншому в межах однієї й тієї самої юрисдикції, тлумачити таку інформацію доказового характеру як прецедентну [173, р. 563–585].

Проте, незважаючи на всі наведені вище суперечності й особливо враховуючи, що право дедалі більше залежатиме саме від свідчень наукового характеру й що саме право та система судочинства зокрема гарантуватиме

об'єктивність розгляду правових проблем і в цьому наближатися до статусу «позитивної науки» переважно завдяки іншим, точним, наукам, цілком очевидно є необхідність розв'язання проблеми взаємостосунків між правовою сферою та її фактологічним середовищем, структуру й характер якого встановлюють допоміжні дисципліни, тим паче, що це проблема не лише філософії та методології права, а всіх гуманітарних дисциплін, що потребують залучення досягнень наук математично-природознавчого циклу (археологія – аналізів датування або палеоботанічної, палеозоологічної, палеонтологічної інформації; археографія та мистецтвознавство – спектрографічного, рентгенографічного, томографічного аналізів; навіть лінгвістика – опори на статистико-математичні методи аналізу лінгвістичних одиниць).

У своєму прагненні розв'язати цю проблему взаємного стикування обидві сторони, як констатує С. Хаак, намагаються рухатися назустріч одна одній. У процедурно-правовому контексті, наприклад, відбуваються зміни: це й розширення поняття позовної давності у разі, коли правопорушника можна ідентифікувати за допомогою аналізу ДНК, чи дозволу на тестування зразків ДНК, що могло б виправдати вже засуджених (помилково) осіб (такі варіанти залучення інноваційних технологій до процесу судового розгляду справ, ініційованих у часи до впровадження й апробації цих технологій – враховуючи темпи зростання науково-технічного прогресу, – являють собою приклади розумного компромісу між двома установками правової системи щодо вчасності покарання й остаточним характером присуду); крім того, поступово, хоча й повільно, розширюється практика використання судами своїх повноважень щодо призначення власних експертів як вияв певного компромісу з принципом змагальності права [168, р. 18]. По-перше, можна вказати на початок процесу проходження своєрідних курсів підвищення науково-технічної кваліфікації щодо інноваційних технологій, перспективних з точки зору розв'язання юридичних питань; по-друге, здійснюються спроби інституціоналізації практики залучення наукових даних у судово-слідчі

процеси – наприклад, у вигляді Реєстру незалежних науково-технічних консультантів (*Registry of Independent Scientific and Technical Advisors*), започаткованого школою права всесвітньо відомого Університету Дюка, що входить до двадцяти найбільш рейтингових науково-освітніх закладів світу, або проекту з характерною аббревіатурою *CASE* (*Court Appointed Scientific Expert*, тобто призначений судом науковий експерт), ініційований Американською Асоціацією за Науковий Прогрес (*AAAS – American Association for the Advancement of Science*) 1999 року з метою забезпечення співпраці судових установ з незалежними науковцями, котрі могли б здійснювати роз'яснювально-просвітницьку роботу для суддів, членів журі присяжних, преси та публіки, виступати свідками під час судового процесу, давати експертну оцінку позиціям та аргументації сторін у суді та всіляко сприяти виконанню завдання виявлення правової істини. Подеколи вплив експертного середовища набуває неформального й на перший погляд морального характеру, як в історії з виключенням Американською психіатричною асоціацією зі своїх лав сумнозвісного доктора Грігсона, котрий за свої безвідповідальні свідчення в низці справ стосовно застосування смертного вироку в штаті Техас отримав прізвисько «доктор Смерть», але зрештою такі рішення спонукають саму правову систему обачніше й з більшою вдумливістю ставитися до питання про обрання експертних свідків та оцінки їхніх заяв [168, р. 18]. Тим самим конвенційний характер правової істини втрачає ознаки конвенційності як банальної «корпоративної змови» й перетворюється на конвенцію щонайменше двох професійних корпорацій – правників (дезінтегрованих на основі виконання судових, прокурорських і адвокатських функцій) і широкого наукового середовища, представленого розмаїттям професійних асоціацій зі своїми етичними та професійними кодексами, що в сукупності формує ситуацію «розпорошеної об'єктивності» та «істиннісного балансу».

Однак ці тенденції взаємної адаптації реалізуються на практиці зі значними труднощами. Представники *AAAS* дізналися, що дуже часто суддя,

роблячи заяву, що він бажає звернутися до них за консультацією щодо визначення кандидатур на роль незалежного експерта, мотивує таке рішення не прагненням отримати експерта з боку *CASE*, а бажанням вирішити справу в належні терміни. Судді ж дізнаються, що не існує жодних гарантій того, що призначені судом експерти зійдуться у своїх висновках. З огляду на це С. Хаак у монографії, спеціально присвяченій розгляду проблеми стосунків між правовою сферою та «справжніми науками», пропонує замість того, щоб спрямовувати всю свою винахідливість та енергію на спроби вдосконалити правові норми щодо експертних показів, розглянути інші способи зменшення напруженості між сциєнтизмом і правовою практикою [160, р. 322–324], але крім цього – враховуючи, що в більш-менш прогнозованому майбутньому не очікується остаточного розв’язання цієї проблеми, – слід принаймні визначити найбільш значущі зони інтересів і методологічні можливості задоволення цих інтересів.

Одна з принципових проблем полягає в тому, що навіть «нормоустановчі» судові справи на кшталт *Daubert* або *Joiner* дуже мало впливають на характер розв’язання питань, пов’язаних із експертно-науковими показами під час розгляду кримінальних (а не цивільних) справ, про що свідчать десятки випадків, коли намагання застосувати найновітніші технології ідентифікації невидимих відбитків пальців не мали жодного успіху. Джерело труднощів і непорозумінь криється у відсутності саме методологічного консенсусу й необхідності щоразу приймати рішення не просто на рівні конкретної юрисдикції й конкретної судової установи, а й під час розгляду конкретної (й за умовчанням позбавленої статусу юридичного прецеденту) справи; перекрити це джерело неадекватного застосування даних експертно-наукових свідчень можна шляхом встановлення засобів контролю й проведення реформ на рівнях, що передуватимуть стадії судового розгляду [212].

При застосуванні результатів аналізу ДНК, які мають під собою фундаментальне наукове підґрунтя, найважливішою справою буде належне

забезпечення всіх процедур, аби результати не викривлялися через такі чинники як квапливість, неухважність, недотримання технологічної дисципліни, недбальство або свідоме спотворення даних; однак при ідентифікації невидимих відбитків пальців або трасологічній експертизі ножових поранень тощо, за відсутності або недостатності чіткого наукового фундаменту, найперше слід визначити, наскільки взагалі можуть бути прийнятними такі методи ідентифікації.

Друга проблема, що набуває поширення через втручання техногенних чинників як у природні процеси, так і в життя і здоров'я людей, полягає в забезпеченні ефективної дії потужного механізму деліктного права, спрямованого на захист інтересів передовсім масових споживачів, тобто застосування його норм не проти безпечних і корисних продуктів, а проти шкідливих речовин. Соціальний інтерес потребує запобігання потраплянню на споживчий ринок шкідливих і небезпечних речовин, а ринок виробництва зацікавлений у запобіганні необґрунтованому гальмуванню або забороні продукування корисних і безпечних речовин, а зіткнення цих різноспрямованих інтересів породжує ситуацію, в якій необхідно, по-перше, захистити права й відшкодувати втрати жертвам нововиявлених небезпечних речовин і запобігти, передовсім правовими засобами, подальшому поширенню цих речовин на ринку. На практиці ж, за оцінкою С. Хаак, система деліктного права нагадує скоріше лотерею (так, в американській судовій практиці й досі не без успіху для виробників розглядаються справи, що стосуються шкідливого впливу вже згадуваних поліхлорованих біфенілів – речовин настільки токсичних, що вони офіційно заборонені для виробництва упродовж декількох десятиліть), то ж її механізми можна використовувати лише в крайньому разі [168, р. 20].

Висновки до розділу 2

1. Завдання філософсько-правового дискурсу у баченні С. Хаак полягає передовсім у тому, щоб сприяти ефективній, тобто достатньо лабільній ідейно-теоретичній та організаційній інституціоналізації права як сфери адекватного знання про суспільно-громадянські та юридично-правові контексти життєвого простору і про засоби розв'язання суперечок і конфліктів, що безперервно виникають у цьому просторі на різних рівнях людських стосунків. Таку інституціоналізацію неможливо забезпечити без підтримки правових процедур та рішень належною теоретичною базою і збагачення їх ознаками науковості у формі формально-логічних та раціоналізованих алгоритмів розв'язання правових проблем і прийняття правових рішень, але водночас уникнути пастки надмірної формалізації й непродуктивної консервації як фундаментальних ідей та принципів, так і дискурсивних механізмів підтримки цих ідей та принципів у стані, адекватному актуальним реаліям сьогодення. Питання термінологічної бази та її відповідності запитам часу вирішується за допомогою звертання до семіотичної теорії Ч. Пірса як основи процесу сцієнтизації комплексу ідей, що мають потенціал перетворення на правову теорію.

2. Ядром прагматистської семіотики є концепція постійного зростання значення як відображення еволюціоністських поглядів класичних теоретиків прагматизму, які загалом поділяє й сама С. Хаак. При цьому семіотичний підхід Ч. Пірса має не лише загальнотеоретичне значення, а може бути застосований до правової сфери, що почав демонструвати фактичний засновник правового прагматизму О.В. Холмс, котрий розглядав зростання значення правових понять як частину процесу, завдяки якому звичаєве право вийшло далеко за межі своїх первісно-варварських культурних витоків, і алюзії котрого щодо концепції зростання значення у правовому контексті мають значно більш імпліцитний характер, ніж рефлексії Ч. Пірса стосовно зростання значення наукових понять. Правові категорії «зростають» в інший

спосіб порівняно з науковими поняттями, вони змінюються під час пошуку соціально прийнятних варіантів розв'язання спорів у постійно змінюваних соціальних обставинах, що О.В. Холмс у своїй праці «Шлях права» підтверджує численними прикладами, а це унеможлиблює чітку фіксацію значень термінів та категорій.

3. Концепція зростання значення тісно пов'язана з прагматистською максимою, оскільки прагматичне значення зумовлюється досвідними наслідками коректного застосування понять до того чи іншого фрагмента реальності, інакше будь-які диспути навколо понять, навіть фундаментальних, постнекласичних і постмодерністських авторів на кшталт П. Фейєрабенда, Р. Рорті, а також Д. Девідсона, Дж. Остіна, П. Стросона чи В. Роузбума, втрачають сенс та зміст. Особливої ваги ця теза набуває при переході від природничих або точних наук до таких сфер культури як право, ґрунтоване на повсякденних тлумачно-узуальних контекстах слів, що містять у собі науково-термінологічний потенціал. Правовий дискурс значеннєво корелюється не з більш-менш сталою фізичною реальністю природи, а з мінливістю суспільного буття, що зумовлює більш виражений ухил до семіотичної прагматики порівняно з семантикою та синтактикою, про що свідчить аналіз процедур формування та прийняття судових рішень у численних судових справах, зокрема з питань конституційного права, наприклад, трактування Першої поправки до Конституції США щодо впровадження нових релігій.

4. Історія розв'язання розглянутих прикладів застосування норм конституційного права і мотивація судових рішень свідчать про наявність об'єктивної семантичної еволюції внаслідок зміщень прагматики значень правових понять на фоні неминучої деформалізації дискурсу, зростання інформаційної ентропії і, як наслідок суперечливого характеру рішень, ухвалених на основі однієї правової норми. Однак це не означає ані деградації теоретично-правового дискурсу на рівень банальної народної мудрості про закон як «дишель», тобто примітивну інструментально-

юридичну підпору сваволі політичної та соціальної еліти, ані простого відродження, безперечно, раціонально-прагматичного в основі своїй давньоримського принципу *mutatis mutandis*, оскільки мудрість народна і мудрість давньоримського права являють собою полярні інтерпретації закону – від повної «свободи правової думки» на догоду соціальному замовнику до більш-менш розвинутих уявлень про необхідність модернізації законодавчих норм, але не через постійну динаміку живої інтерпретації, а скоріше шляхом їх ступінчастого перекодування після накопичення певної критичної маси нових суспільних реалій і потреб. Позиція С. Хаак, як уявляється, є певною мірою ізоморфною цій древній правовій мудрості, але – так само як і уявлення класичних попередників її правового неопрагматизму – будується на відмові від осмислення правових категорій як довершених, доконечних, формалізованих і санкціонованих – чи то універсальною «всесильною, тому що вірною», теорією, чи то нормою закону, інтерпретованою в дусі конституційних американських оригіналістів.

5. Принцип еволюціонізму і спонтанного зростання як у природі, так і в суспільстві є одним із наріжних каменів класичного прагматизму, який С. Хаак закладає в основу власної неопрагматистської концепції. При цьому дослідниця, застосовуючи еволюціоністський підхід до правової сфери і філософсько-правової методології, розглядає право передовсім як складну органічну систему культурних практик, що шляхом взаємодії одна з одною постійно видозмінюються у процесі культурогенезу.

6. Видозміни культурогенезу характеризуються не лише еволюційною лінійністю та повільною поступовістю, а й історичною спонтанністю, про що свідчать численні приклади з історії розвитку і самого європейського законодавства.

7. Загальний цивілізаційний і технологічний прогрес також може накладати на право не менш значущі відбитки, ніж культурні, соціальні, релігійні та інші чинники гуманітарного характеру, але такі впливи часто-густо діють за принципом резонансу зі структурами правового буття, іноді

начебто відроджуючи старі принципи регулювання взаємин у суспільстві.

8. Усі правові системи так чи інакше характеризуються не лише спонтанно-еволюційними, а й конструктивістсько-концептуальними процесами; їх взаємне переплітання містить значний евристичний потенціал, який необхідно розкривати на підставі виваженої – але не просто механістично збалансованої, а виваженої методології.

9. Такий підхід може виявитися корисним і при осмисленні самого феномена права, поняття «правова система» і класифікації та типології правових систем від їх найдавніших історичних попередників до найновітніших. Плюральність світу (В. Джеймс) неминуче породжує множинність правової реальності – і не лише на вищому рівні сучасних глобалізаційних процесів, а й у межах будь-якої національної системи права, що підтверджується навіть поверхневим аналізом структури правової системи Сполучених Штатів Америки, не кажучи вже про її структурні зв'язки з системою міжнародного права.

10. Розмаїтість правових систем і складність стосунків між ними можна прояснити шляхом застосування регулятивного принципу сінехізму Ч. Пірса, завдяки якому С. Хаак пропонує схему класифікації правових феноменів, що в широкому плані розподіляються на три великі групи і включають доправові («прелегальні») або протоправові, квазіправові, правові, постправові та субправові елементи, об'єднані поняттям права як «кластер-концепту», докладний аналіз якого може сприяти більш об'єктивному виокремленню правових феноменів у строгому сенсі поняття.

11. Теза щодо лабільності правових систем і засобів їх розуміння та класифікації означає, що понятійно-категоріальний апарат права, так само як і історія правових систем, ніколи не буде сформований остаточно, а це диктує особливу відповідальність щодо оцінювання сучасного стану правової культури як у національних правових системах, так і на глобальному рівні. Водночас релятивізація картини «плюралістичного всесвіту» права за С. Хаак може мати своє логічне продовження у постмодерністських методологічних

конструктах на кшталт «ризми» Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі попри принципове неприйняття дослідницею постмодерністських установок у філософії. Певна невизначеність методологічних кордонів між неокласичним прагматизмом С. Хаак із його сцієнтистським пафосом і постмодернізмом та постструктуралізмом із їхнім скепсисом щодо можливостей науки потребує докладнішої репрезентації поглядів С. Хаак на критерії науковості та характер стосунків між «строгою наукою» і сферою права.

12. Проблема визначення наукового статусу юриспруденції й правової діяльності зберігає свою актуальність, і розв'язання цієї проблеми є нагальним завданням сучасної філософії права, але починати її розв'язання, на думку С. Хаак, слід не з розгляду загальнометодологічних тез, а зі з'ясування питання про принципову можливість синтезу між цими двома сферами знання. Вихідною посилкою дискурсу стає твердження про функціональну гомологію процесів судового розгляду і науково-дослідної діяльності, що дозволяє порушувати питання про методологічну близькість науки та права як двох галузей знань або ж сумісність їхніх методологій, а відтак – і про «позитивно-науковий», сцієнтичний статус права та правознавства, але справедливості такого твердження потребує спеціального аналізу.

13. Завдання аналізу полягає у виявленні потенціалу правових систем щодо спроможності абсорбувати й інкорпоровати дані вузькоспеціальних наукових дисциплін у ролі експертних свідчень. Однією з ключових категорій, залучених до процесу використання наукових даних і розгляду експертних свідчень, стає категорія істини, що неминуче перетворюється не лише на проблему загальнофілософського характеру, а й на джерело понятійного конфлікту, оскільки, з одного боку, вона пов'язана з морально-соціальними критеріями й інтерсуб'єктивністю в правовому контексті, а, з іншого – з вимогами об'єктивності й інтерсуб'єктивності науково-дослідницького процесу.

14. В основі цього конфлікту лежить низка принципових розходжень

між природою наукового пізнання і правовою культурою, насиченою політичними, соціальними та культурно-психологічними змістами. Це породжує своєрідний «епістемологічно-гносеологічний розрив» між науковим пізнанням і правовою культурою, оскільки в рамках неklasичної парадигми, яку загалом приймає С. Хаак, наука спирається на епістемологію як специфічну сферу взаємин між об'єктом пізнання і структурою знання й пізнавального процесу, а практика й теорія залишається в параметрах гносеології як сфери взаємин між суб'єктом пізнавального процесу й об'єктом пізнання, в ролі якого виступають знову ж таки переважно суб'єкти.

15. Це призводить до фундаментальних суперечностей між об'єктивно-дослідницьким характером науки і ерудитно-змагальним принципом правової культури, між номотетичною орієнтованістю науки на пошуки загальних закономірностей і фокусуванням правових процедур на конкретних (ідеографічних) випадках, між фаллібілізмом наукового знання, між устремлінням науки до інновацій і продукування нового знання і, навпаки, прив'язаністю правових систем до прецедентів, між проблемно-орієнтованим прагматизмом наукового дослідження і тяжінням правових систем до формальних правил та процедур, між суттєвою теоретичною спрямованістю науки, її націленістю на абстрагування від впливу соціально-психологічних чинників і неминучою залежністю правової системи від політики й ситуативних потреб суспільства.

16. Система права через свою близькість до сфери вироблення та застосування політичних стратегій і контрольно-регулятивні функції співіснує й співпрацює з науками як з підмножинами, що входять до вищої множинної ієрархії правової й суспільної культури, а це спричиняє субординацію наукового знання й пониження його статусу до рівня свідчення, а ставлення права до науки загалом характеризується спрощеною інструментальністю. Техніко-допоміжна функція науки в контексті правового дослідження (розслідування-розгляду) обмежується вадами правових систем, зумовленими як соціальною практикою функціонування

права, так і іманентними характеристиками його соціокультурної природи: комерціалізацією проблематики правової сфери, протиріччями між принципом своєчасності правозастосування й об'єктивними темпами наукового прогресу, «випереджаючим тиском потреби» правових систем у наукових свідченнях і пов'язаним із ним розмиванням критеріїв наукової об'єктивності експертів через нагальність запитів правової системи, редукціонізмом правової системи щодо інформації наукового характеру та ретардацією правової системи порівняно з темпами розвитку наукової сфери.

17. У зв'язку з «агресивним втручанням» соціокультурних чинників у проблематику правової істини необхідно не лише визначити найбільш значущі зони соціальних та політичних інтересів і методологічні можливості задоволення цих інтересів, але й стимулювати тенденції взаємодії права і науки, що уможливить трансформацію конвенційного характеру правової істини як багато в чому «корпоративної змови» в колективну інтерсуб'єктивність конвенції щонайменше двох професійних корпорацій – правників і широкого наукового середовища, представленого розмаїттям професійних асоціацій зі своїми етичними та професійними кодексами, що в сукупності формує ситуацію «розпорошеної об'єктивності» та «істиннісного балансу», а це потребує особливої уваги до аспектів правопізнання, яким С. Хаак надає великої уваги у своїх дослідженнях.

РОЗДІЛ 3. ЕПІСТЕМОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДІВ С. ХААК

3.1. Актуальність епістемологічного дискурсу в загальнофілософських поглядах С. Хаак

Пізнавальний аспект права, правовий процес як процес пізнання [62, с. 5–9; 63], проблематика істини в праві та правовій практиці [15; 16], роль пізнавальної складової права в гармонізації суспільних зв'язків [56, с. 5–8] та у філософсько-правовому дискурсі [53, с. 13–18; 54; 55, с. 5–8; 57, с. 3–10; 59, с. 5–9;], нормативна [58, с. 32–44; 60, с. 3–24] та герменевтична [61, с. 12–16] цінності права в останні роки активно досліджують українські фахівці з філософії права, які, на противагу Сьюзан Хаак, головним чином акцентують на гносеології, а не епістемології права, що, очевидно, пов'язано з підвищеною увагою до проблеми суб'єктності в праві загалом та популярністю філософсько-антропологічного [40, с. 122–125; 130, с. 131–135] та соціально-антропологічного підходів до розгляду теоретичних правових проблем [77; 124, с. 129–130]. С.І. Максимов, наголошуючи на значенні «людського чинника», прямо пише: «правова антропологія як нове (для нашої культурно-історичної ситуації) бачення права є альтернативою сцієнтистського, функціонально-інструментального підходу до права» [77, с. 294]. Такий підхід, заснований на пафосі людинорозуміння [23, с. 126–129], навряд чи можна вважати сумірним з поглядами С. Хаак, котра написала спеціальну монографію на захист науки [160] і є одним із кращих спеціалістів у галузі загальної філософської епістемології як максимально можливого об'єктивного способу реалізації пізнавальних завдань, тож підхід дослідниці до проблематики істини та механізмів її розкриття можна вважати принаймні оригінальним порівняно з українською філософсько-правовою традицією, а оцінювання його ефективності можливе лише після дослідження позиції авторки.

Сьюзан Хаак виокремлює щонайменше п'ять неподоланих суперечностей між цілями та цінностями наукових досліджень і принципами культури права, а також зазначає, що правові системи через свої близькість до сфери вироблення та застосування політичних стратегій і контрольно-регулятивні функції тяжіють до того, щоб стати «парасолькою» для всіх сфер культури, у тому числі й «чистої науки» [168, р. 2].

Інтеграція права та науки фактично через поглинення першим другої є скоріше односторонньою інкорпорацією, що, з одного боку, гіпотетично дозволяє сподіватися на нівелювання цих суперечностей та зростання значення функціональної гомології, яка спостерігається в дослідницькій діяльності, проваджуваних в обох сферах.

Але зростаюча взаємодія науки як «індустрії знань», складної технологічної інфраструктури та соціальної інституції з іншими сферами культури, як демонструє С. Хаак, має й свій зворотній бік: наука при очевидному технологічному прогресі й блискавичних темпах розширення інформації стає все менше наукою, а точніше – вона стає все більш залежною від інших соціокультурних підсистем, через що дослідницькі, гносеологічні критерії «чистої науки» розмиваються й втрачають можливість слугувати інтелектуальними критеріями для процесів, що відбуваються у правовій сфері. Отже, внутрішні проблеми гносеології так чи інакше відбиваються на характері проблем гносеологічного порядку в, так би мовити, науках з непевним статусом (принаймні з точки зору прийнятих у західній суспільній думці класифікацій стилів мислення та пізнання). У зв'язку з цим, окрім тестування на сумісність науки у власному розумінні цього слова і дослідницької діяльності правової спрямованості, необхідно, на думку Хаак, протестувати саму сучасну науку на відповідність критеріям науковості.

Питання критеріїв істинності (наукового) знання, звичайно, має довгу історію. Близько ста років тому Ч. Пірс зауважував, що для ефективної дисципліни мислення абсолютно необхідно виявляти такі якості як інтелектуальна чесність і щирість (відповідники об'єктивності та

безсторонності) і «справжню любов до істини». К.І. Льюїс, засновник концептуального прагматизму, чия праця «Розум і світовий порядок» [203] вважається нині в західній філософії однією з найважливіших книг ХХ століття з епістемології, висловив схожу за змістом максимуму дещо сучаснішою мовою: «ми виходимо з припущення про наявність у тих, хто виявляє схильність до науки... певної мовчазної клятви ніколи не підкоряти прагнення пошуку об'єктивної істини будь-яким суб'єктивним уподобанням, прихильностям або будь-яким міркуванням практичної доцільності чи компромісу» [204, р. 34].

С. Хаак цілком приймає ці вимоги об'єктивності та безсторонності й захищає ідею відродження цих «традиційних епістемологічних цінностей» у сучасних філософських, наукових, суспільних і правових дискурсах, зважаючи на те, що вони перенасичені постнекласичними й постмодерністськими інтенціями філософування, згідно з якими нині прийнято потяг до істини, як і саму проблематику істини, вважати «ілюзіями розуму». Так, С. Стіч формулює етику розчарування, зазначаючи, що за умови чіткого уявлення про предмет філософського осмислення чи наукового дослідження більшість не побачить жодної цінності в тому, щоб мати тверді переконання в істинності своїх суджень та висновків [247, р. 101]. Р. Рорті характеризував авторів, що не зрікаються пафосу пошуку істини, як «милих старомодних педантів» [235, р. 86], хизуючись при цьому, що особисто він не вбачає багато користі в поняттях на кшталт «об'єктивної істини» [238, р. 141]. Сучасний британський філософ Дж. Хіл з очевидним задоволенням проголошує тезу про відсутність «богині на ім'я Істина, щодо якої науковці й дослідники можуть вважати себе жерцями або ревними шанувальниками» [189, р. 108].

Автори подібних висловлювань, переконана С. Хаак, виявляють «приголомшливу» нездатність або небажання усвідомити, в чому полягає імператив сумлінності як запоруки цілісності мислячого суб'єкта та яке значення він має, але, оскільки такі релятивістські погляди стають дедалі

популярнішими в західній суспільній думці, необхідно відновити традиції неупередженого інтересу до проблематики істини й вказати на хибність мислення авторів, які демонстративно відвертаються від неї й передчасно ховають її в труну забуття.

По-перше, слід нагадати, що поняття істини іманентно пов'язане з поняттями віри або переконання (*belief*), факту або свідчення (*evidence*) та дослідження або розслідування (*inquiry*). Отже, вірити у щось означає приймати щось як істинне; встановити щось як доконаний факт означає, що фактичність чогось є доказом його істинності; нарешті, дослідницький інтерес до питання про існування чогось є інтересом до питання про істинність чогось, за відсутності ж спроб дістатися істини відсутнє й дослідження у власному розумінні цього слова [158, р. 58].

Певна річ, істинні істиннісні переконання або справжні дослідження істини нерідко губляться серед поширених фальшивих переконань і позірних досліджень. Прикладом фальшивого переконання може слугувати всім знайомий психологічний стан заповзятої відданості справі, яку інша частина суспільства вважає хибною, або психологічної прив'язаності до ідеї, яку інші вважають взагалі не вартою уваги. Атрибутом псевдонаукового дослідження може бути будь-яка активність, побудована на «фальшивій аргументації» в термінах Ч. Пірса, як, наприклад, намагання не виявити істину в певному питанні, а висунути аргумент на підтвердження істинності певного висловлювання, емоційно-аксіологічна позитивна упередженість щодо якого сама собою вже є найвагомим доказом і найпереконливішим аргументом. Пірс мав на увазі передовсім теологів, котрі розробляли вишукані метафізичні обґрунтування теологічних тверджень, зречтисся яких вони все одно не змогли б під впливом будь-яких фактів або аргументів. З утвердженням секуляризованого політичного суспільства і втратою церковними інституціями провідних позицій у суспільному житті роль теологів не без успіху виконують політичні технологи та аналітики, що часто-густо провадять вочевидь політично вмотивовані «дослідження» [169,

р. 556–564]; якщо ж врахувати тісні зв'язки системи правосуддя з загальнополітичною структурою соціуму та її аксіоматичну функцію «стримувань і противаг» щодо державних виконавчих органів влади з її «колами інтересів», «групами еліт» тощо, можна збагатити спектр прикладів і численними випадками адвокатських «розслідувань», метою яких є не виявлення істини, а виключно захист клієнта. До цього С. Хаак додає ще один різновид *позірного* дослідження, побудованого на підробленій аргументації, призначений не для виявлення істини в певному питанні, а для підтвердження істинності певного висловлювання, наполягання на якому мотивується виключно переконанням, що захист цього твердження принесе моральні або матеріальні дивіденди, що нерідко трапляється в сучасній академічній практиці, коли дотепний і майстерний захист вочевидь фальшивої або вражаюче мудрової ідеї може забезпечити її поборнику інтелектуальну репутацію й/або високі гонорари [докладніше: 175, р. 188–208].

Але проста констатація того, що фальшиві або підроблені дослідження насправді не є дослідженнями, є надто тавтологічною, аби на ній зупинитися, тому необхідно з'ясувати, в чому полягає хибний посил такого стилю мислення. Метою фальшивих або підроблених досліджень є пошук не істини, а аргументів на користь певних тверджень, сформульованих заздалегідь, до початку дослідницького процесу, а тому більшою мірою аксіоматичних, а не гіпотетичних, тож основна мотивація таких досліджень полягатиме в тому, щоб уникати ретельного вивчення будь-яких фактів та обставин, що здатні були б спростувати твердження, на захист яких підбираються аргументи, применшити або ігнорувати важливість чи релевантність таких фактів та обставин або просто перекрутити їх зміст. Справжній дослідник, навпаки, прагне досягти істини при дослідженні предмета свого інтересу, незалежно від того, відповідає вона його переконанням, що існували (якщо існували) до початку дослідження, чи ні, а також незалежно від того, принесе йому визнання цієї істини будь-яку користь (кар'єрне просування, славу,

популярність, гроші тощо) чи ні. Отже, справжній дослідник вмотивований до ретельного та неупередженого пошуку та визначення цінності фактів та аргументів, до зізнання самому собі й дотичній публіці в помилковості своїх кроків, безпідставності тих чи інших аргументів або в недостатності фактів, а також до слідування фактам навіть попри те, що вони продукуватимуть непопулярні висновки або висновки, що спростовуватимуть переконання, які давно вже стали звичними для нього, не кажучи вже про моральну готовність визнати успіх іншого в пошуках істини, якої дошукувався він сам [158, р. 58].

Протилежність мотивацій «справжніх» і «фальшивих» дослідників необов'язково означає, що останні взагалі ніколи не розкривають істину або не висувають надійних аргументів і не наводять достовірних фактів на її підтвердження, а перші не можуть дійти хибних висновків або збитися зі шляху через ненадійність, випадковість або недостатньо коректну фіксацію виявлених фактів. Енергійні інтелектуальні потуги можуть бути спричинені як відданістю засадам об'єктивності, так і гонитвою за репутацією й популярністю, але інтелект, який допомагає істинному дослідникові проникати в суть речей, для псевдовченого слугуватиме лише інструментом, за допомогою якого він з більшим успіхом і переконливістю принизить значення небажаних фактів або з більшою експресивністю сконструює абсурдні формулювання. На противагу своєму візаві, справжній дослідник буде не маргіналізувати, а аналізувати небажані або неочікувані факти й не приховуватиме своїх промахів абсурдною тавтологією та словесною еквілібристикою; як наслідок, у разі власної невдачі він не стане на заваді у інших дослідників, що працюють над тією самою проблемою [158, р. 58].

Якщо знову згадати афористичну тезу Ч. Пірса про любов до істини, то любов істинного дослідника не можна буде порівняти ані з любов'ю колекціонера антикварних меблів або рідкісних поштових марок до предметів свого інтересу, ані з любов'ю глибоко релігійної людини до бога, адже він не є ані колекціонером істинних тверджень, ані фанатичним поборником інтелектуальних ідеалів, натомість він є передовсім людиною

інтелектуальної чесності. Його безсторонність не означає байдужості до питання про істинність тверджень, на користь яких він шукає аргументи, на противагу дослідникові, що свідомо займається підробками, але водночас він не виявляє релігійної відданості ідеям, що не отримують фактологічного підґрунтя; при дослідженні будь-якого питання він завжди намагатиметься дійти істинних висновків незалежно від кольору істини.

Отже, епістемологічна проблематика далеко виходить за межі тавтологічної констатації того, що істинне дослідження орієнтоване на пошук істини, у площину, так би мовити, «епістемологічної етики», оскільки брак інтелектуальної чесності та щирості може в широкій перспективі стати серйозною перешкодою в дослідницькій діяльності. Але чи варто прагнути відповідності цим чеснотам, якщо на практиці часто набагато легше йти у фарватері спрощених моделей поведінки, коли за певних обставин краще взагалі не заглиблюватися в суть питання або дотримуватися безпідставної віри, ніж шукати для неї відчутних фактологічних доказів, або ж взагалі мати фальшиві переконання, ніж зіткнутися з істиною, не кажучи про те, що істина на поверховий погляд може бути банальною, нецікавою, незначущою й не вартою ретельнішого дослідження?

Принцип інтелектуальної чесності має велику суто прикладну, інструментальну цінність, оскільки в широкому розумінні він забезпечує поступ дослідницької складової людської діяльності, а успішні дослідницькі стратегії завжди так чи інакше набувають інструментальної ваги. Культура (мислення) взагалі у цьому контексті може розглядатися як засіб розширення природно обмежених здатностей людини, але цей дар культури має амбівалентний характер і потребує від користувача вміння адекватно користуватися цим потужним інструментом: іще Т. Гоббс писав, що розум – це здатність людини, на противагу тварині, логічно розмірковувати, але ця здатність надає людям можливість «нагромаджувати одну неправду на іншу» [158, р. 59]. Але, зрештою, ніхто не піддає сумніву інструментальну цінність нашої здатності мислити.

Інтелектуальна чесність має також моральну цінність. Це виявляється вже на лінгвістично-побутовому рівні, коли словник будь-якої мови для оцінювання когнітивних здібностей пропонує ті самі слова, що й для моральної оцінки характеру: «відповідальний», «недбалий», «безрозсудний», «сміливий» і, звичайно ж, «чесний», «добросовісний». Фраза «він людина добра, але недобросовісна в інтелектуальному плані» звучить як оксюморон, зауважує С. Хаак. Можна сказати, що подібно до того, як відвага є однією з базових чеснот справжнього вояка, інтелектуальна чесність є фундаментальною ознакою науковця. Понад те, власне інтелектуальна чесність сама собою є певною відвагою, оскільки для того, щоб відмовитися від усталених переконань під тиском фактів, що їх розвінчують, або чинити спротив модним інтелектуальним трендам, необхідна мужність. Людину, яка обрала для себе академічну професію й при цьому принижує важливість або заперечує можливість добросовісного дослідження, важко назвати порядною не тільки щодо професії, але й поза її межами. Доречно буде у цьому контексті згадати про професійні кодекси дослідників з різних спеціальностей, як і сам феномен формалізованої кодифікації моральних норм поведінки в спеціалізованих галузях знань.

Вищесказане пояснює, чому інтелектуальна чесність є необхідною моральною умовою для тих, хто бере на себе відповідальність за провадження академічних досліджень, але є недостатнім поясненням, чому вона морально необхідна всім. Надмірна впевненість (переконаність у тому, що не повністю підтверджується емпіричними даними), по-перше, не завжди характеризується послідовністю, а, по-друге, не завжди породжує в людині почуття відповідальності за рішення, прийняті на основі такого марновірства. Хаак наводить приклад власника пасажирського судна, котрий знав, що корабель вже старий і гнилий, але шляхом самоомани переконав себе, що він ще придатний для судноплавства, і дозволяє вийти в рейс: за таких обставин у разі катастрофи справжня відповідальність за втрачені життя пасажирів та екіпажу має бути покладена саме на власника, а не на природні стихії чи

будь-який інший людський чинник всередині корабельної команди [158, р. 59]. Те саме з відповідними поправками справедливо й щодо надмірної невпевненості (невіри в те, що підтверджується об'єктивними даними, й намагання самоусунутися від прийняття рішення). Інтелектуальна безчесність, звичка виявляти безрозсудність або безпорадність стосовно своїх переконань призводить до постійного ризику підпасти принаймні під моральну відповідальність за надмірну впевненість (пере-переконаність) або надмірну невпевненість.

У галузі спеціальних знань та інтелектуальної праці новітні тенденції деактуалізації категорії істини й відмови від її пошуку як основного завдання дослідницької діяльності можна виокремити в принаймні три моделі, уособлені авторами, згадуваними на початку підрозділу.

1. С. Стіч будує свою концепцію «зречення істини» на ігноруванні внутрішнього зв'язку між поняттями віри та істини, і неадекватно конструює уявлення про віру як «стан розуму, який транспонується завдяки інтерпретаційній функції свідомості в певне твердження», що міститься, образно кажучи, в голові людини на відповідній полиці в теці «Вірування». Таке бачення спонукає його розвивати хибну ідею, згідно з якою істина може бути привабливою для віруючого лише у випадку, коли вона має реальну внутрішню цінність або цінність інструментальну. На цій підставі він зводить плутану конструкцію, що складається з двох вочевидь нелогічних висновків: по-перше, оскільки істина – це лише одна з великого спектра визначених суб'єктом семантичних властивостей речення, вона не має внутрішньо-конструктивної цінності; по-друге, оскільки можна спостерігати ситуації, в яких мати фальшиві переконання краще, ніж мати істинні, істина не має й інструментальної цінності [247, р. 101].

2. Д. Хіл демонструє іншу модель хибного підходу до розуміння важливості категорії істини. Вона справедливо зауважує, що не кожне істинне твердження варте того, аби його знати; вірно підмічено також і те, що інтелектуальна чесність, як і мужність, може бути корисною при

здійсненні будь-яких проектів – як морально виправданих, так і морально сумнівних; не викликає заперечень і третя теза – що визначити предмет інтересу дослідника означає відповісти на питання про те, що він досліджуватиме. Навіть її висновок про те, що не існує богині на ім'я Істина, на яку повинні молитися академічні працівники, є досить правдивим. Проблема не в тому, що ця теза є хибною, а в тому, що з неї випливає необхідність відмови від істини, якщо ми зацікавлені в тому, щоб вона мала значення: інструментальна цінність інтелектуальної чесності не потребує, щоб істина у всій своїй повноті була варта знання, а моральна цінність інтелектуальної чесності не потребує, аби вона була рисою характеру, здатною слугувати лише добрим намірам; зрештою в підтексті закладається твердження про те, що вміння цінувати інтелектуальну чесність є не більш ніж різновидом марновірства [189, р. 108].

3. Р. Рорті більш ніж відверто стверджує, що в його баченні інтелектуальна історія західної цивілізації є спробою замінити любов'ю до істини втрачену любов до бога [234, р. 22]. Він належить скоріше до тих, хто взагалі заперечує поняття єдиної істини, пропонуючи натомість концепцію плюральної істини або багатьох істин. Якщо під цим мається на увазі, що різні, але зіставні, сумісні форми опису реальності можуть бути однаково істинними, це не більш ніж трюїзм; якщо ж під цим слід розуміти, що можуть бути однаково істинними різні й несумісні форми опису реальності, то таке твердження С. Хаак вважає тавтологічно хибним. Більш вірогідно, що Р. Рорті не зовсім адекватно передав зміст твердження про існування багатьох взаємно несумісних істиннісних тверджень [158, р. 59].

У підході Р. Рорті неважко розпізнати зв'язок із всюдисущою й невмирущою софістикою. Те, що сприймається як істина, часто не є істиною, а несумісні істиннісні твердження часто вмотивовані суперечливими один до одного інтересами. Але з цього не випливає, що несумісні істиннісні твердження можуть бути рівною мірою істинними або що визнати те чи інше твердження істинним – це не більш ніж різновид риторичної фігури або

«розмова з позиції сили». Це останнє хибне логічне виведення, як і виведення з вірної посилки про те, що не всі начебто очевидні факти насправді є дійсно очевидними або фактами, хибного висновку, що саме припущення про можливість існування очевидних фактів є лише ідеологічною зумовленою полудою свідомості, ґрунтується виключно на софістичній підміні поняття істини тим, що здається істинним, позірною істиною [169, р. 558]. Атрибут істинності застосовується до тверджень, щодо яких існує консенсус просто тому, що в разі, якщо ми маємо однакову оцінку певного твердження, це твердження є істинним. Але ж ми можемо дати однакову, консенсусну, оцінку твердження, яке не є істинним. Отже, «істина» не є словом, яке правильно застосовується щодо всіх тверджень або лише до тих, щодо яких ми дійшли згоди, і, звичайно ж, жодна ідентифікація певного твердження як «істинного» не означає, що це твердження, щодо якого ми дійшли згоди.

Тут знову варто було б згадати добре відому характеристику псевдонауки, сформульовану Ч. Пірсом: «людина втрачає поняття істини й розуму... і починає вважати мислення переважно декоративною справою. Як наслідок... звичайно, швидке погіршення інтелектуальних можливостей» [158, р. 60]. С. Хаак переконана, що цей процес інтелектуальної деградації наразі набуває катастрофічних масштабів і темпів. Підігнана під запланований заздалегідь результат парадигма мислення у формі «досліджень», проплачених або інакше стимульованих державними органами чи корпораціями, зацікавленими у вигідних для них висновках, або ж умотивованих політичними, партійними переконаннями, так само як і фальшиві дослідження заради самореклами, «наукові» лише за зовнішніми, формальними ознаками, стали мало не загальним явищем. Чим більше ця картина розкривається суспільній свідомості, тим менше віри залишається в те, що будь-що взагалі може зберігати ознаки істинності, а з падінням віри в істину зменшується й бажання вживати такі слова, як «істина», «правда», «факт», «об'єктивність», «дослідження» без лапок, тобто в правдивому сенсі цих слів, а сучасні по-постмодерністському налаштовані автори на кшталт

С. Стіча, Д. Хіл, Р. Рорті та інших ловлять ці соціальні настрої, але не на словах, а, так би мовити, «на дужках» (на дужках, у які замикаються правдиві значення слів) і проголошують, що прагнення істини є нічим іншим, як забобоном, і роблять усе можливе, аби проблематика істини загубилася в барвистому спектрі різноманітних інтелектуальних ігор псевдонаукового характеру. Якщо перенести таку епістемологічно-гносеологічну парадигму зі сфери філософської проблематики істини в площину правового визначення цього поняття і того, що це поняття відображує, лишиться хіба що повернутися в часи Соломона або грецьких «мудреців» дофілософського періоду культури; можливо, за наявності достатньої кількості Соломонів або Солонів це було б тільки на краще, але в нинішній соціокультурній та правовій реальності такий заклик був би не більш ніж софістичним вивертом.

Після такого анамнезу суспільно-хворобливого стану деактуалізації епістемологічної проблематики С. Хаак пропонує начебто простий, але нелегкий в імплементації з огляду на реалії сьогодення рецепт позбавлення симптомів епістемологічної зневіри: засобом, щоб уберегтися від фальшивих досліджень та імітаційної гри навколо істини, а також від породжуваної ними втрати впевненості у важливості інтелектуальної чесності, може бути забезпечення якомога більшої кількості чесних, справжніх досліджень і повага до імпліцитно закладеного в них імперативу слідування фактам і справжньої, не софістичної, аргументації у всіх галузях знання – точних науках, природничих дисциплінах, історичних дослідженнях, судових розслідуваннях і навіть філософських дискурсах. С. Хаак спеціально наголошує на слові «навіть», коли йдеться про філософування, очевидно, з огляду на тренди «вільнодумства» в сучасній постнекласичній філософії, яке в перспективі може доходити до «марнодумства» або ж «бездумства», що, на її думку, є просто варіантом спровокованої «гри в бісер» у парадигмі «мислення задля мислення», яка, певна річ, абсолютно суперечить пафосу прагматистської філософії з її прив'язаністю до життєвих потреб і морально-етичної проблематики.

Слід звернути увагу на те, що дослідниця, будучи філософом за спеціальністю та покликанням, вважає за необхідне відновити «моральний кодекс істини» саме у сфері точних наук (*sciences*), оскільки, по-перше, вони з їх емпіризмом і формальними штучними мовними засобами фіксації фаз і результатів дослідницького процесу мають більше об'єктивних підстав для відродження справжньої дослідницької етики, а, по-друге, тому, що Ч. Пірс неодноразово пов'язував критерії справжнього дослідження і непідробного прагнення істини з тим, що він називав «науковою установкою» [158, р. 61], маючи на увазі, що річ не в тім, що всі або виключно науковці керуються цією науковою установкою, а в тому, що лише така установка здатна уможливити по-справжньому наукове дослідження в будь-якій сфері знання. С. Хаак нагадує, що цей найвидатніший, за її словами американський філософ і логік отримав спеціальну природничу освіту і ступінь магістра з хімії і завжди був не лише філософом, логіком та математиком, але й практикуючим природознавцем. Оскільки родоначальників прагматизму Ч. Пірса, У. Джеймса, О.В. Холмса С. Хаак репрезентує як «гігантів», на плечі котрих вона спирається, щоб вибудувати свою концепцію неокласичного прагматизму, породільний зв'язок між філософією та наукою, що спостерігається в класичному прагматизмі, генетично передається і поглядам С. Хаак як сучасного адвоката прагматистської філософської парадигми. Але як достеменно розуміти поняття інтелектуальної чесності та чи таке вже воно необхідне для забезпечення успішності дослідницьких процесів?

Імператив інтелектуальної чесності – чеснота, що англійською мовою оригінальних текстів С. Хаак передається словом *integrity*. Слід зауважити, що англійське слово *integrity* досить багатозначне й, окрім чесності, чесноти, цноти, може означати й здебільшого означає цілісність, завершеність і довершеність. Але щодо науки такі епітети й тим більше визначення застосовувати неможливо, оскільки від науки неможливо вимагати, щоб дослідницький процес у ній був остаточно завершений, щоб усі можливі

питання наукового характеру знайшли свою відповідь або щоб у ній не було жодних помилок, жодної неістинності чи певного «позитивного знання», яке згодом не виявилось би хибним. Так само неможливо висувати щодо науки вимоги цілісності в сенсі уніфікованості, ба навіть здатності до уніфікації знання в амбітному з філософської точки зору сенсі старої програми «Єдності Науки» на підставі законів фундаментальної фізики [180, р. 104]. Важливе інше: наука, незважаючи на те, що в ній закладені можливості помилок (*фаллібілізм*), здатна також коригувати скоєні раніше помилки й удосконалювати висловлені раніш ідеї завдяки надходженню нової фактичної інформації, розробці нових концепцій і формулюванню нових припущень, і, що, можливо, найважливіше, з різних джерел знання, тож на перший план виходить не потенціал уніфікації, а потенціал інтеграції науки, зокрема міждисциплінарного характеру. Певна річ, процес інтеграції соціальних наук із природничими знаходиться лише на самих початках, але здається не лише бажаним, але й обґрунтованим припущенням, згідно з яким врешті-решт ми спроможемося досягнути, як орієнтири соціокультурного походження (мова, вірування, мотивації, цілі, учинки тощо) накладаються на контурну мапу свідомств природничих наук – від механіки, хімії, генетики до нейрофізіології [160, ch. 6]. Але, наскільки б важливими й цікавими не були ці аспекти для оцінки епістемологічного потенціалу сучасної системи наукового знання, не менш важливим є питання про цілісність як чесність, незаплямованість, як суворе дотримання цінностей, особливо в контексті інституціоналізації цінностей сцієнтизму, їх, так би мовити, «змирщування», переведення з рівня морального абсолюту на об'єктивно релятивістський рівень соціально-антропологічної природи.

Система цінностей науки, звичайно, дещо відрізняється від своїх відповідників в інших сферах культури. Якщо для митця найголовнішою ознакою його вірності принципам свого заняття буде відповідність певним естетичним критеріям і здатність до вироблення художніх цінностей, а для політика, наприклад, аспекти загального морального характеру й

непідкупності (що в сумі дають некорумпованість), то для науковця, дослідника, мислителя при збереженні актуальності вищенаведених критеріїв на перший план виступають *епістемологічні* цінності, оскільки справою й покликанням дослідника є передовсім пошук істини або відповідей на питання істиннісної природи [8; 9; 10, с. 63–78; 11]. Певна річ, дослідження може виявляти естетичну цінність, а естетичний аспект науки може іноді мати гносеологічне значення [160, р.144, а також: 31, с. 204–214], а так само усвідомлення моральної сторони наукового процесу й сам факт відданості епістемологічним цінностям має етичний передовсім вимір [182, р. 9–29]; однак і естетична привабливість, і моральна прийнятність професійної поведінки дослідника не є ані необхідною, ані достатньою умовою для успіху наукового дослідження.

Ключові епістемологічні цінності спрямовані на проблеми виявлення істини й отримання знання, тож будь-який дослідник зазвичай починає зі зверненого до себе й предмета дослідження питання про те, що і як може пояснити той чи інший природний або соціокультурний феномен, потім висловлює більш-менш компетентні припущення й оцінює, як ці припущення сумірні з наявною фактологічною базою і як можна розширити відповідну фактологічну базу для надійнішого підтвердження своїх припущень. Але при цьому дослідник зобов'язаний брати до уваги не лише факти, які він сам здобув, а й інформацію, отриману іншими, якщо вона має відношення до проблеми, що вивчається, а також відстежувати не лише те, наскільки вдало кожне нове припущення сприяє розумінню того чи іншого феномена, але й як воно узгоджується з уже усталеними підходами та теоріями, що набули статусу наукової парадигми [73, с. 22, 97]. Оскільки нинішня наука вже давно перетворилася на складне явище, глибоко вкорінене не лише в своїй історії, але й у соціумі з усім розмаїттям чинників, що в ньому діють і впливають на будь-які процеси, гносеологічні цінності спираються не лише на внутрішні, об'єктивні вимоги дослідницького процесу, спрямованого на пошук, отримання й інтерпретацію фактів, але й на два тісно взаємопов'язаних

понять, дотичних до оцінки віднайдених фактів, які С. Хаак пропонує назвати «чесністю», «порядністю» (*honesty*) і «кооперацією», «спільним користуванням» (*sharing*) [180, p. 106].

Чесність у цьому контексті слід розуміти як повагу до фактів, свідчень і необхідно розглядати як якість, що виявляється у стосунках із самим собою та з іншими. Бути чесним із собою означає уникати пасток самоомани – як щодо того, до яких висновків підштовхують наявні факти, так і щодо наявності тих фактів, які потрібно враховувати взагалі та використовувати для побудови тих чи інших висновків. Бути чесним з іншими вочевидь означає моральну неприйнятність представлення на суд загалу сфабрикованих, почасти підігнаних або редукованих даних, а також включення у свої свідчення повного обсягу інформації про будь-які обставини, що є дотичними до справи, у тому числі ненавмисні спостереження, сумніви, самозаперечливі проміжні висновки тощо. Характерно, що практика замовчування фактів, брак комунікаційної культури й неготовність ділитися здобутками, що, на думку С. Хаак, часто є агональною гонитвою за престижем і репутацією в тій чи іншій галузі знання [180, p. 106], виявляється ізоморфною практиці особливого ставлення до свідчень у контексті правових процесів, коли завданню виявлення істини суперечать мотивації престижу держави або великих корпорацій, тісно пов'язаних з органами державної влади.

Особливої уваги варте питання взаємодії науки як суспільної інституції з іншими соціокультурними структурами. Звичайно, наука не може залишатися в позиції «башти зі слонячої кістки», позбавленої зв'язків із навколишнім світом і безсторонньої до суспільних потреб і запитів, але слід рахуватися з тим, що наукова діяльність, особливо якщо вона може принести вагомні прибутки, так само як і правова поведінка, особливо якщо вона здатна вагомо впливати на розподіл таких прибутків, стають особливо вразливими, і найнебезпечніші загрози цілісності науки, права та науки права можуть виникати через втручання в їхні специфічні внутрішні процеси несумісних

цінностей тієї чи іншої більшої або більш впливової соціальної структури. Певні соціальні та культурні середовища можуть бути сприятливими для провадження чесного та неупередженого дослідницького процесу, інші так чи інакше перешкоджають слідуванню критеріям «незайманості» або ж зовсім унеможливають дотримання цих критеріїв, як це часто було в теократичних або тоталітарних суспільствах.

Але найбільші загрози виявляються навіть не в зовнішньому прямому тиску соціальних інтересів та потреб, а у процесі ціннісної комунікації між цими інтересами та потребами і суб'єктами, діяльність котрих може вступати в конфлікт із зовнішнім соціокультурним або соціополітичним контекстом. С. Хаак наводить слова одного з видатних філософів і теоретиків науки минулого століття М. Поланьї, глибокого критика прямолінійного гносеологічного позитивізму, який у своїй знаменитій книзі «Наука, віра та суспільство» писав про «віру» як відданість (*faith*) принципам інтелектуальної чесності й поваги до фактів і зауважував, що «в разі, якщо кожен науковець щоранку ставатиме до роботи з наміром робити все можливе для того, щоб безкарно шахраювати заради досягнення гарної посади, не існуватиме жодних ефективних стандартів, за допомогою яких цю оману можна було б викрити», і врешті-решт ця безкарність, безвідповідальність і безчесність призведе до того, що «спільнота дослідників, з якої кожен буде діяти виключно з наміром догодити своїм науковим уподобанням, залишиться взагалі без наукових уподобань, яким можна було б догоджати» [218, р. 40]. Слід пригадати, що якщо в цитованій книзі Поланьї критикує об'єктивістський формалізм позитивізму, посиляючись на «особистісний чинник» у вигляді суб'єктивних помилок, що підточують принцип об'єктивності дослідження, то в пізнішій книзі «Особистісне знання: на шляху до посткритичної філософії» він розробляє постпозитивістську концепцію «особистісного знання» як продуктивного чинника пізнавального процесу, але за умови дотримання фідучіарного підходу, заснованого не лише на конвенційному принципі, а й на довірі між

учасниками цієї «гносеологічної конвенції», а, крім того – на «структурах відданості» епістемологічним принципам, а не егоїстичним мотивам [99, с. 312–326].

У контексті встановлення С. Хаак паралелей у структурі й характері наукового дослідження й розслідування в правовому сенсі, а також рішуче актуалізованих нею принципів інтелектуальної чесності окремо слід розглянути важливе спостереження М. Поланьї щодо «механізмів самовідданості» на прикладі судового рішення у справі, що не мала прецедентів у минулій правовій практиці. Свобода дій судді обмежується, за Поланьї, сферою тих можливих альтернативних рішень, що допускаються статтями існуючого закону, у межах яких він зобов'язаний ухвалити свій особистісний присуд. Отже, виникає ситуація, коли суддя в пошуках справедливого варіанта вироку має виявити відповідний закон, який за припущенням існує, хоча й залишається допоки невідомим, і якщо суддя приймає рішення, воно отримує силу прецедентного права – не меншу, ніж уже кодифікований закон. Парадоксально, але саме тут сфера можливостей вільного вибору судді звужується практично до нуля, стиснута рамками його власної орієнтації на загальне, що панує над ним завдяки його відповідальності перед самим собою, але ж у цьому й полягає його незалежність (від індивідуально-особистісної суб'єктивності інших) – у збереженні абсолютної вірності інтересам правосуддя, що виключає будь-яку суб'єктивність незалежно від того, ґрунтується ця суб'єктивність на страху, упередженості чи зацікавленості. Характерно, що Поланьї характеризує правосуддя, яке начебто має орієнтуватися на безпристрасність, як *інтелектуальну пристрасть*, і ця характеристика цілком збігається з баченням С. Хаак.

Далі М. Поланьї проводить зовсім не метафоричне порівняння процесу науково-дослідної діяльності з процесом винесення непростого судового рішення, яке зайвий раз підтверджує справедливість зворотного зіставлення процесів виявлення істини у правовому полі з науковим відкриттям,

зауважуючи, що контраст між справжнім відкриттям у науці і рутинним дослідженням нагадує контраст між судовим рішенням у нетиповій справі і формально-рутинним застосуванням законодавства (що відповідає загалом дихотомії «духу» та «букви» у правових теоріях). В обох випадках відповідальна за новацію особа має у своєму розпорядженні широкі можливості для вибору, оскільки її не обмежують певні фіксовані правила; в обох випадках пристрасний, за словами Поланьї, пошук рішення, що розглядається як потенційно існуюче, але невідоме, звужує свободу дій і зрештою обмежує її до нуля, водночас породжуючи інноваційний підхід, що претендує на загальне визнання, оскільки гіпотетично відповідає ідеалам справедливості, а суспільство потребує як ідеалів, так і механізмів утілення справедливості. Приймаючи такі рішення, активний дослідник, науковець чи правник, постійно ризикує своїм професійним статусом і репутацією, і саме цей ризик являє собою найвідповідальнішу сторону його діяльності [99, с. 316–317].

Як бачимо, поняття інтелектуальної чесності пов'язане з відповідальністю й водночас пристрасністю відданості, а відповідальність постійно межує з ризиком і протистоїть рутині, зокрема рутині гносеологічних алгоритмів і процедур. Але цілісність суспільства, інтереси якого зрештою стають головними критеріями оцінки дослідницької діяльності як соціальної системи, є цілісністю не в моральному вимірі, про що йшлося у С. Хаак у контексті розмови про інтелектуальну чесність, а скоріше в технічному сенсі елементарного самозбереження балансу внутрішнього середовища, для якого рутинність повсякденної самовідтворюваності є важливішою за сміливі й потенційно небезпечні новації. Оскільки інституціоналізація всіх сфер культури – як науково-дослідної, так і правової – набуває все більших обертів і кристалізується все більше в структури, ізоморфні бізнесово-корпоративним і бюрократичним структурам (а С. Хаак безпідставно стверджує, що бюрократична культура є вкрай несприятливим середовищем для провадження інтелектуальної

роботи [180, р. 111]), завдання справжнього здобувача істини з його внутрішньою відповідальністю й спрямованою назовні сміливістю стає по суті *надзавданням*, не просто найвищим пріоритетом, а часто-густо недосяжним ідеалом. Бюрократичне, адміністративне, консервативне мислення спирається на легко керовані, взаємозамінні якості та здібності, а серйозна інтелектуальна праця в математичних, природничих науках, історії, філософії, юриспруденції тощо за самою своєю природою є непередбачуваною, поривчастою й потребує таланту й талану, оригінальності, глибини, винахідливості, терпіння, аби забезпечити реальний інтелектуальний прогрес, що ґрунтується на прямо протилежних засадах, ніж керованість, конформізм, взаємозамінність тощо [175, р. 188–208]. Цей конфлікт між вимогою дотримання засад «внутрішньо-особистісного об'єктивізму» («справедливості» у правовому вимірі) і релятивізмом соціально-комунікативних процесів між суб'єктами права є, на думку С. Хаак, однією з найважливіших і найнагальніших проблем, що потребують розв'язання заради реальних перспектив збалансованого розвитку суспільства.

3.2. Проблема сумісності принципу змагальності в англо-американській правовій традиції з епістемологічним імперативом С. Хаак

Сучасні дослідники британської та американської правових систем відзначають тенденції до зближення трактування проблематики правової істини в англосаксонській традиції та континентальній правовій парадигмі, що начебто пов'язане з перебуванням Великої Британії у складі Європейського Союзу та необхідністю уніфікації правового аспекту регулювання суспільних відносин; при цьому дещо дивно асоціюються поняття об'єктивності та неупередженості «на підставі закону в інтересах суспільства (держави), не залежно від волевиявлення сторін» [41, с. 119, 120;

70, с. 48–49] (дивно, оскільки сама наявність «інтересів держави» ставить під сумнів можливість фіксації «об'єктивної істини», ба навіть інтерсуб'єктивної).

Однак провідним трендом у британській правовій системі все ж таки залишається намагання забезпечити не так якусь абстрактну чи абсолютну істину, як «доведеність», доказовість правового статусу порушника заради «максимального виправдання невинних із ризиком виправдати кого-небудь із винних» [239, р. 773], що уможливорює епістемологічні викривлення у вигляді конструювання фальшивих аргументів та проведення псевдо-досліджень та псевдо-розслідувань, про які йшлося в попередньому підрозділі.

Деякі американські теоретики права «критикують зсередини» змагальну систему судочинства, характеризуючи її як «підприємницьку теорію справедливості», що опікується лише формальним дотриманням правил та процедур, сприяючи релятивізації поглядів на правову істину, але водночас визнають, що ліпшого інструменту, подібно до неідеальної демократії в політичному вимірі буття, не існує. Якщо і здійснюються спроби актуалізувати завдання встановлення істини замість гри в перевагу доказів або формулювання вірогіднісних гіпотез про винність чи непричетність, як це роблять практикуючі теоретики права на кшталт А. Вандербільта, В. Стентона, Дж. Уїгмора, Д. Фелмена, то конструктивізм пропозицій зводиться переважно до заклику слідувати критерію «моральної вірогідності», а по суті – віри суддів або присяжних у те, що вони приймають правильне рішення [6, с. 119, 120]; насправді ж ця «обґрунтована віра» не стільки розв'язує правову проблему, скільки слугує демонстрацією позірною раціоналізму замість сліпої квазірелігійної віри (у дусі тертуліанівської максими *credo quia absurdum est*), а головне – моральним виправданням своїх рішень незалежно від того, правильні вони або ні, адекватно вони відбивають правову ситуацію чи призводять до судових помилок. Це породжує феномен такого собі «повзучого» імпліцитного «епістемологічного нігілізму» в дії, тобто в судочинній практиці, і не тому, що вона спирається на недостатньо

вдале теоретичне підґрунтя, а через притаманні їй внутрішні протиріччя між аксіологією права та загальною епістемологією, яку дуже непросто виявляється перетворити на прикладну епістемологію, що слугувала б дійсно надійним інструментом затвердження парадигми виявлення істини (*truth*) замість істиннісно-нейтральної доказової змагальності (*proof*). Так, принаймні, вважає С. Хаак, але проблема загострюється, на її думку, ще й тим, що теоретичне подолання імпліцитного правового нігілізму в дії ускладнюється наростанням тенденцій епістемологічного нігілізму у філософській думці.

Статтю зі знаковою назвою «Зізнання старомодної педантки» [159, р. 7–30] С. Хаак присвятила критиці вже згадуваних постмодерністських концепцій істини, головним чином Р. Рорті, котрий вважав категорію істини цілковито питанням солідарності, прагнення істини розглядав як різновид передсуду, а вимоги поваги до фактів називав не більш ніж умовностями локального характеру. Але якщо застосувати епістемологічний нігілізм Рорті та його однодумців, що досить легко накладається на процедурну матрицю змагальної системи, до філософсько-правового аспекту суспільного буття і припустити правоту таких підходів, доведеться нагально й радикально переглянути не лише засади правового мислення, але й сам феномен правової системи.

Іще Єремія Бентам зауважував, що справедливість потребує не лише справедливих законів і належного дотримання цих законів, їх справедливого використання, але й достеменності фактів, фактичної істини [162, р. 41], і що внаслідок цього сама можливість існування справедливої правової системи потребує наявності об'єктивних індикаторів істинності, тобто об'єктивних критеріїв достовірності фактів. Про те, наскільки це питання важливе в практичному сенсі, свідчить справа Керрі Котлера, якого звільнили з-під варті 1992 року після 11 років перебування у в'язниці з присуджених йому 50 років за зґвалтування, коли впроваджений у практику здобуття доказів аналіз ДНК дозволив зняти з нього звинувачення, але через три роки він

знову був обвинувачений за зґвалтування та засуджений, і цього разу, за іронією долі, саме на підставі ДНК-тестування, яке забезпечило йому раніше перебування на свободі і звільнення від несправедливого обвинувачення. Цей яскравий приклад доводить, що, якби не існувало об'єктивно встановленого факту по суті справи щодо зґвалтувань, які скоїв або не скоїв Котлер, і якби дані аналізу ДНК не були об'єктивно більш вагомими з точки зору їх істинності порівняно з показаннями свідків, правосуддя перетворилося б на якийсь потворний жахливий фарс. Отже, теза про те, що право цілком залежить від епістемології, не потребує спеціальних доказів [162, р. 44].

Коли Є. Бентам опублікував 1827 року свій трактат «Про судові докази», теорія доказів, за його оцінкою, була майже невивченою територією. Нині це поле досить добре досліджено правниками, а певні аспекти теорії доказів викликали цікавість деяких філософів, але С. Хаак звертає увагу передовсім на ті проблеми епістемологічної природи, що відіграли значну роль у формулюванні радикально-критичних поглядів на західну правову систему. Перше зауваження стосується бідних епістемологічних можливостей змагальної правової системи у справі визначення істинності чи неістинності, а друге – небажаності з епістемологічної точки зору практики неприйняття до розгляду доказів, отриманих із порушенням закону чи процедурних правил. Обидва зауваження, на думку С. Хаак, не можуть вважатися абсолютно справедливими, але цінність їх полягає в тому, що вони дозволяють, по-перше, виявити проблеми функціонування механізму змагальної судочинної системи, а, по-друге, знайти способи подолання неминучих розбіжностей між філософським і правовим стилями мислення [162, р. 45], тим самим розвинувши певні й до того ж важливі з прикладної точки зору філософсько-правові аспекти функціонування нинішньої правової системи західного кшталту як такої, що є об'єктивно найбільш впливовою для розвитку глобального суспільства й унаслідок цього, очевидно, найбільш адекватною для розв'язання правових проблем у глобалізованому світі.

Епістемологію С. Хаак розуміє як підрозділ філософії, завдання якої

полягає у визначенні того, що являє собою дійсність фактів світу і які чинники впливають на нашу здатність пізнавати цю дійсність з більшою або меншою точністю, а доказове право і всю систему так званих судових доказів, тобто фактів, дотичних до суті справи, що лише почасти формально долучаються до її розгляду на різних етапах виявлення «юридичної істини», скоріше можна охарактеризувати як плутанину різнорідних практик, процедур та правил, що регулюють юридично-правовий розгляд фактів як свідчень і доказів.

Епістемологія, як і філософія загалом, має по суті універсальний вимір і спрямована на розробку універсальних підходів, а доказове право, подібно до права загалом, варіюється залежно від просторового, часового, культурного, соціального, зрештою, конкретно-ситуативного контекстів. Здебільшого застосування норм доказового права обмежується формальними правилами на кшталт процедурної припустимості або неприпустимості розгляду тих чи інших свідчень, тягара та стандартів доведення винуватості чи невинуватості, причетності чи непричетності тощо, натомість необхідно суттєво розширити трактування поняття доказового права, включивши до нього процедури та практики, що структурують юридично-правові дії, спрямовані на виявлення істини [258, р. 178–218].

Крім того, потрібно для початку відокремити проблеми, пов'язані зі сферою застосування доказового права, які гіпотетично можна було б спробувати розв'язати за допомогою епістемології, від тих, що виходять за межі можливостей суто епістемологічної аргументації, оскільки в них надто сильно відчуваються судження ціннісного характеру, суб'єктивні вподобання, культурні стереотипи тощо. Звузивши предмет аналізу у такий спосіб, лишається обмежити власне інструментарій аналізу *істинною*, за виразом С. Хаак, епістемологією [173, р. 569], оскільки хибна або неадекватно застосована епістемологія здатна лише зтуманити, а не прояснити проблеми юридично-правового характеру (проблеми фактологічного та логічного обґрунтування у процесі дослідження С. Хаак

докладно розглядає в низці праць, зокрема: 160, р. 57–91; 163, р. 73–94; 176, р. 253–289).

Завдання виявлення істини постає далеко не завжди, коли ми здійснюємо щось на зразок дослідження або розслідування, тобто чимось цікавимося навіть на побутовому рівні, а лише в тих випадках, коли наш інтерес є більш-менш професійним і спеціальним та втамовується в рамках діяльності науковців, істориків, детективів, авторів репортерських розслідувань, правників, лінгвістів і певною мірою філософів як представників інтегральної форми пізнання. Ця теза не потребує жодної ретельно розробленої теорії істини, можна натомість вдовольнитися знаменитою інтуїтивною формулою Аристотеля з його «Метафізики», згідно з якою «казати, що існуюче не існує або що неіснуюче існує – хибно, казати, що існуюче існує і що неіснуюче не існує – істинно» [5, 1012 а 2б]., тобто висловлювання або судження може вважатися істинним, якщо воно узгоджується з реальністю (є формою інтенціонального узгодження розуму з матеріальним світом), а принципи буття та мислення є спільними. Намагання вияснити, скоїв хтось щось або ні, увінчується вірою в те, що хтось скоїв щось, якщо він це скоїв, або хтось не скоїв чогось, якщо він цього не скоїв, або ж відповідь буде складнішою, якщо ситуація була складнішою, проте невідомо якою [162, р. 47].

Дослідження завжди починається з формулювання певного питання; якщо відповідь на це питання знаходиться шляхом застосування знайомих прийомів та процедур, достатньо просто дотримуватися відомого та ефективного алгоритму (звернутися по довідку до телефонної книги або кримінального кодексу). Однак якщо знайти відповідь виявляється не такою простою справою, доводиться здійснювати такі кроки: висловлення припущення, яке за умови відповідності критерію істинності надасть відповідь на поставлене питання; з'ясувати наслідки, що впливають із цього припущення; перевірити, як ці наслідки узгоджуються з усіма наявними фактами і з фактами, що можуть бути виявлені в майбутньому; потім

сформулювати висновок і перевірити його на адекватність висловленому попередньо припущенню, відкоригувати його або ж відмовитися від нього й розпочати процес заново чи тимчасово відкласти, допоки не накопичиться достатня кількість свідчень на його підтримку. Дослідницький процес матиме тим більший успіх, чим більш проникливими, збагаченими уявою та підкріпленими фактами будуть припущення, чим більш логічно переконливою буде аргументація, скрупульозним – пошук свідчень і чесною та розсудливою – оцінка цих свідчень. Точніше кажучи, намагання знайти підтвердження заздалегідь сформульованому висновку замість слідувати за фактами незалежно від того, до яких висновків вони підштовхнуть, не означає здійснювати дослідження.

Завдання дослідника полягає в тому, щоб знайти правильну відповідь на своє питання, тож він зобов'язаний відшукати всі можливі факти й оцінити їх з максимальною неупередженістю. А справа адвоката чи прокурора полягає в розробці найпереконливішої системи доказів істинності його (або його підзахисного чи обвинуваченого) твердження, тож він виявить найбільшу ефективність, якщо правильно підбере й акцентує будь-які факти на користь власного варіанта відповіді, водночас маргіналізувавши або відсторонивши від розгляду всі інші. Строго кажучи, слова «неупереджений, об'єктивний дослідник» виглядають як плеоназм або тавтологія, а словосполучення «упереджений, зацікавлений дослідник» – як оксюморон, але ситуація поза межами чистої лінгвістики є набагато складнішою: навряд чи існують навіть серед найчесніших дослідників ті, що не мають певних упереджень або слабких місць з точки зору компетентності, тож начебто чітка демаркація між діяльністю дослідника і юридичною практикою насправді майже завжди виявляється розмитою [162, р. 48].

Поняття дослідження і факту тісно переплітаються. Факти стосовно тверджень емпіричного, фактологічного характеру складаються з цілого комплексу даних, отриманих експериментальним шляхом, і системи аргументації, що зрештою дозволяє оцінити успішність дослідження на

певному його етапі . Переконливість фактологічного підґрунтя будь-якого твердження залежить від того, наскільки представлені факти пов'язані з безпосереднім досвідом і наскільки вдало вони вписуються в логіку інтерпретації фактів. Але самої лише переконливості виявляється недостатньо: небезпідставність висловлювання залежить також від якості аргументів самих собою, а не стосовно конкретного твердження, що дозволяє уникнути потрапляння в порочне коло. Крім того, необхідно забезпечити відповідність фактів критеріям повноти й релевантності, бо якщо в системі фактів відсутня якась суттєва деталь, уся система може не витримати критики, незважаючи на всю свою масивність та надійність [160, р. 57–91; 176, р. 264–267]. Саме тому вичерпність є однією з найбільш визначальних якостей фактів, що їх потребує будь-яке ретельне дослідження, під час якого не лише оцінюються й відфільтровуються наявні свідчення, але й відшуковуються додаткові дані (характерно, що «неповний», «частковий» англійською мовою передається як *partial*, що водночас означає «упереджений», тобто онтологічний вимір неповноти дійсності неминуче відбивається на однобічності в епістемологічному вимірі).

Стосовно комунікативного аспекту пізнавального процесу С. Хаак зазначає, що навіть сам один, без допомоги співпрацівників або стимулювання з боку конкурентів, дослідник так чи інакше провадить внутрішній діалог, висуваючи припущення, уявляючи можливі застороги та заперечення, формулюючи гіпотетичні відповіді тощо [162, р. 48]. Спілкування з іншими може набувати різних форм: подеколи можна повністю довіряти інформанту, виходячи з презумпції його компетентності та чесності, але інколи доводиться напружуватися, аби зрозуміти, що взагалі волів сказати учасник діалогу, а бувають випадки, коли є підстави підозрювати, що наш співбесідник плутається в показаннях або неправильно поінформований чи просто вмотивований не говорити «правду, тільки правду, нічого, крім правди», і навіть у випадках, коли опосередковане здобування фактів видається легкою справою, воно імпліцитно залежить від,

можливо, свідомо не артикульованих підстав для обґрунтованої впевненості в компетентності та чесності осіб, що слугують для дослідника джерелом інформації або оцінки.

І співпраця, і конкуренція можуть сприяти прогресу дослідницького процесу: перша може забезпечити продуктивний розподіл праці та створення колективного банку інформації, а друга – стати потужним стимулом для інтелектуальної активності та чесності за умов постійного перебування під прицілом зовнішньої критики. Крім того, залучення великої кількості людей – чи то для організації співпраці, чи то через великий інтерес конкурентів до певного питання – збільшує кількість часу, який можна витратити на пошук фактів та їх ретельне вивчення: одна з найсильніших переваг природничо-наукових досліджень полягає якраз у тому, що (навіть якщо дослідницькі програми обмежені в часі, фінансуванні абощо) наукова проблема може залишатися предметом уваги багатьох поколінь науковців, допоки вона врешті не буде розв’язана. Але, на жаль, і співпраця, і конкуренція можуть бути контрпродуктивними: замість того, щоб забезпечувати реальну взаємодопомогу, співпраця може породити корпоративні інтереси, що суперечать мотивації об’єктивного дослідження, а конкуренція замість етики неупередженої критики й чесного змагання за першість здатна породити критиканство, змагання в красномовстві та позуванні, а в найгіршому випадку призвести до хибної інтерпретації, викривлення або приховування фактів [162, р. 49]. Характерно, що публічні розходження між прихильниками конкурентних наукових теорій прийнято називати дебатами, а учасники наукової полеміки нерідко структурою поведінки викликають асоціації з адвокатською діяльністю, які підсилюються тим, що подеколи риторична майстерність або апелювання до визнаних авторитетів можуть тимчасово забезпечити штучний консенсус, але відмінність наукових дослідників від адвокатів полягає в тому, що наукові дебати не можуть завершитися голосуванням на основі ознайомлення з аргументами опонентів, натомість правоту учасників дебатів можна визначити лише в ситуації, коли і

якщо тиск доказів та «впертість фактів» дозволяють спільноті дослідників певної проблеми дійти щирого, невимушеного консенсусу.

Коли необхідно нагально сформулювати відповідь на певне питання, іноді доводиться згортати процес пошуку подальших фактів і спрощувати процедуру обробки вже наявних фактів – оскільки дослідник завжди має неписане дискреційне право розцінити епістемологічну ситуацію як доволі прозору, а подальші евристичні зусилля й верифікаційну скрупульозність – як гаяння часу та коштів. Крім того, трапляються випадки, коли ми стикаємося з нагальними проблемами практичного характеру – наприклад, за необхідності термінової медичної допомоги важко пораненому або негайного прийняття штабного рішення на підставі вочевидь неповних даних військової розвідки. У таких обставинах не існує іншого вибору, окрім як прийняти рішення, спираючись на будь-які доступні для осмислення факти, і тут починають діяти такі нечіткі та загадкові поняття, як «мудрість», «інтуїція» або навіть «удача», які можуть забезпечити нас від помилки.

Усі вищеподані нюанси дослідницького пізнавального процесу досить сильно нагадують процесуальність визначення істини. Але при переході з суто епістемологічного виміру на рівень проблематики істини в теорії та практиці права виникає ціла констеляція питань, пов'язаних із принциповою можливістю взаємного доповнення юридично-правового та філософсько-епістемологічного підходів, наприклад: якою мірою епістемологічні і правові поняття схожі між собою, а також як, чому і в яких моментах вони розходяться? На думку С. Хаак, вони збігаються лише почасти, оскільки право зосереджується на оцінці фактів, які можна опрацювати лише в суді, тобто на показаннях свідків і речових доказах, які з епістемологічної точки зору найвірогідніше були б віднесені до класу об'єктів сенсорного порядку [162, р. 49]. Наступне питання: що може дати епістемологія для кращого розуміння таких правових понять, як «доведеність за відсутністю будь-якої підстави для сумніву» (*proof beyond reasonable doubt*), «вага сукупності доказів» (*the weight of evidence*), «перевага доказів», тобто змагання «більш

переконливих» і «менш переконливих» свідчень (*the preponderance of evidence*) тощо? Епістемологічні інструменти можуть бути цілком придатними при оцінці якості фактів або їхньої прийнятності чи визначенні якості аргументації тих чи інших тверджень, але вони не мають прямого відношення до питання про ієрархію доказовості, яка є предметом специфічно юридично-правового розгляду, який є надто нечітко визначеним (так, «відсутність підстав для сумніву» практикуючими суддями встановлюється, якщо вірогідність правоти свідчення коливається в межах від 75 до 95 відсотків [219, р. 367]. Далі: який внесок може зробити епістемологія в полеміку між прихильниками підходу, що ґрунтується на «фактах», і підходу, що ґрунтується на «оповідях» у межах «нової школи дослідження свідчень»? [202, pp. 61–102]. У своїй теорії обґрунтування, яка отримала назву «фаундгерентизм» (*foundherentism*), С. Хаак поєднує позитивні, на її думку, аспекти двох начебто протилежних підходів – *фундаціоналізму*, або ж *епістемологічного фундаменталізму* з його належним ставленням до значення досвіду в пізнавальному процесі, та *когерентизму* з його увагою до необхідності взаємної узгодженості переконань і доказів. Якщо абстрагуватися від термінологічних розходжень, то «підхід, що ґрунтується на фактах», за своєю логічною структурою й загальним духом є фундаменталістським, а «підхід, що ґрунтується на оповідях», по суті, є *когерентистським*, а *фаундгерентизм* дозволяє поєднати сильні сторони обох теорій та уникнути їх слабостей [162, р. 51].

Але ці проблеми епістемологічно-правових взаємин виявляються не такими неподоланими з точки зору радикальної епістемологічної критики принципу змагальності та правила неприйняття доказів. Утім, С. Хаак намагається відшукати точки дотику між правом та епістемологією й у цих аспектах правової практики. Для цього вона знову звертається до одного зі своїх визначних попередників – Ч. Пірса, котрий, як фахівець у галузі логіки, висловлював достатньо глибокий скепсис щодо «жахливої» американської процесуальної теорії, згідно з якою конфлікт упередженостей є рушійним

чинником завдання виявлення істини і що дебати між прихильниками різних точок зору можуть слугувати надійним механізмом дослідження істини. З часів Пірса майже нічого не змінилося ані в правовій практиці змагального правосуддя, ані в критиці цієї практики з боку більш-менш логічно відповідальних авторів і навіть представників професійної юридичної корпорації: так, суддя М. Френкель зауважує, що, скільки б адепти змагальної системи не завіряли себе в її потужності як знаряддя виявлення істини, історики, географи, медики тощо у своїх фактологічних дослідженнях не намагаються наслідувати змагальну систему судочинства [147, р. 1036].

Пояснити це можна тим, що правова система іманентно не містить у собі прагнення дослідження в тому сенсі, який передбачається наукою; її скоріше можна схарактеризувати як певний комплекс правил і механізмів розв'язання конфліктів та забезпечення суб'єктам права можливості співіснувати в межах більш-менш упорядкованих та узгоджених стосунків. Праву не варто повністю відмовляти в здатності провадити дослідницьку роботу, але особливість дослідницького процесу у правових процедурах полягає в тому, що, на противагу «справжнім наукам», вони спрямовані не просто на отримання рішення, а на ухвалу *справедливого рішення*, тобто рішення на захист реальної, а не формальної справедливості [33, с. 154–156; 38, с. 150–153]. Крім того, дослідження в правовому контексті більш обмежені в часі, оскільки принципи, з одного боку, своєчасності, нагальності, а, з іншого – остаточного характеру правового рішення та невідворотності покарання перетворюються на рамкові часові чинники, що підштовхують динаміку дослідження, порушуючи її «природний хід». Іще один важливий аспект полягає в тому, що західна англосаксонська змагальна правова система не є змагальною в строгому сенсі слова, оскільки принцип змагальності застосовується головним чином у процесі судового розгляду, а судовий розгляд справи (хоча за умовчанням саме його мета полягає у виявленні істини) є лише однією із завершальних стадій (але не обов'язково останньою) цілого процесу формування рішення щодо винності й

відповідальності підсудного – стадією, на якій теоретично безсторонній арбітр здійснює відбір та оцінку фактів, представлених адвокатами обох сторін, та вирішує, чи є вони достатніми й прийнятними для встановлення провини або відповідальності на необхідному рівні доказовості. При цьому правові визначення обмежуються не лише бажанням винести коректний з фактологічного боку вердикт, а й іншими імперативами, що не стосуються завдання виявлення істини, наприклад, вимогою дотримання конституційних прав громадян, принципу презумпції невинуватості тощо [162, р. 54].

Отже, питання не просто в тому, чи є «пристрасні дебати» інструментом дослідження, що Ч. Пірс вважав само собою зрозумілим, оскільки істиною може бути лише те, за що ведеться боротьба, а скоріше в тому, чи здатна змагальна система правосуддя, здійснюваного відповідно до норм доказового права в сукупності з досудовими розслідуваннями, що саме проводяться з попереднім урахуванням пріоритетів панівних процесуальних норм судочинства, тобто з апіорним знанням, якщо говорити мовою епістемологічного дискурсу, а також під впливом вимог своєчасності та остаточного характеру судових рішень, конституційних обмежень та інших аспектів, не пов'язаних власне з епістемологією, бути прийнятним механізмом формулювання вердиктів, за якими винними визнавалися б лише дійсні злочинці, а невинні звільнялися б від відповідальності.

Звичайно, самої лише епістемологічної компетенції недостатньо для того, щоб відповісти на ці питання, передовсім через конфлікт цінностей епістемологічних і не-епістемологічних. Наприклад, оскільки правовий процес, на противагу процесу наукового дослідження, здійснюється в доволі жорстких часових межах, необхідно знайти такий спосіб забезпечення провадження, щоб пошук фактів та їх надійність (перевіреність) уклалися в ці рамки, і одним із відносно ефективних варіантів такого способу є змагальна система. Якщо кожний, хто бере участь у правовому процесі, знає, що врешті-решт на стадії судового розгляду рішення буде прийнято безстороннім журі присяжних після зважування всіх фактів, представлених

обом сторонами, кожна з яких знаходиться під контролем іншої, така ситуація має стимулювати саме той модус дослідницької ретельності, якого ми потребуємо, оскільки мета адвокатів полягає в захисті своєї позиції, тому представник кожної зацікавленої сторони у процесі намагатиметься якомога швидше та ефективніше представити сприятливі для себе свідчення й одночасно дезавувати свідчення на користь супротивника, внаслідок чого кожна сторона змушуватиме іншу діяти на випередження. Але таке припущення вірне лише частково: воно ґрунтується лише на *можливості* сприяння ретельному пошуку та опрацюванню здобутих свідчень, тобто завжди за певних обставин, які можуть і не виникнути, тому вдовольнитися лише тим було б некоректно, натомість необхідно порушити питання про те, як функціонує змагальне правосуддя у дійсності, а дійсність, тобто практика, наводить багато прикладів, коли виносяться хибні й несправедливі вироки, навіть на підставі начебто об'єктивних наукових свідчень експертів тож процесуальна надійність розслідування забезпечується далеко не щоразу: наприклад, якщо декілька обвинувачуваних були зрештою звільнені після провадження аналізів ДНК, що довели їх непричетність до злочину, це не спростовує реальність, у якій вони спочатку були звинувачені на підставі інших свідчень – «традиційних» свідчень, що продовжують фігурувати в інших аналогічних справах, щодо яких неможливо провести експертизу ДНК через відсутність матеріалів для аналізу, а, отже, продовжує існувати вірогідність засудження невинного [162, р. 55].

С. Хаак посилається на саркастичну заувагу Ч. Пірса щодо ефективності роботи журі присяжних, яке може довгий час знайомитися з матеріалами справи й аргументами сторін, після чого в заплутаній ситуації й за необхідності прийняття рішення може вдатися до елементарного жеребкування за допомогою монети, а також нагадує сумно-жартівливе визначення журі присяжних як дванадцяти людей, робота яких полягає в тому, щоб вирішити, яка з сторін має кращого адвоката [173, р. 581]. Стосовно ж заплутаності, неоднозначності правової ситуації, вирішення якої

покладено на журі присяжних, слід враховувати низку об'єктивних обставин, що сприяють збільшенню питомої ваги саме таких справ через недостатню компетентність, освіченість, досвідченість і стереотипність мислення вкупі з суб'єктивними прихильностями членів журі: відомо, що краще освічені з відібраних для участі в судовому процесі кандидати в члени журі присяжних частіше знаходять приводи для ухиляння від виконання цього громадського обов'язку через зайнятість та інші чинники; вони ж мають шанси частіше отримати відводи від учасників процесу, не зацікавлених у наявності справді компетентного журі, яким важче виявляється маніпулювати, не кажучи вже про інструменти соціодемографічного аналізу, який дозволяє з великою долею вірогідності визначити симпатії кожного з членів журі до тієї чи іншої сторони або констатувати їх нейтральність у формі безсторонності чи індиферентності. Можна навіть взагалі заплутати ситуацію, поставивши питання: що означає для журі присяжних бути «безстороннім та об'єктивним»? чи не надмірною буде вимога, щоб кожен член журі був схильний до ретельного розгляду та оцінки фактів? чи не достатньо буде для забезпечення об'єктивності поділити склад журі порівну на тих, хто симпатизує одній стороні, і тих, хто на боці протилежної? Понад те, в сучасну епоху прямих трансляцій судових засідань публіка отримує можливість спостерігати реакцію членів журі на перебіг подій, оцінити, наскільки вірно присяжні розуміють інструкції судді й сумлінно їх дотримуються, наскільки часто той чи інший член журі стає вразливим для тиску інших присяжних, наскільки часто присяжні приймають компромісне рішення не тому, що воно адекватне правовій ситуації чи хоча б є вираженням чиєїсь реальної думки, а лише тому, що такий варіант вердикту влаштовує весь склад журі тощо [211, р. 1–12].

Але це лише верхівка айсберга проблем, пов'язаних з якістю та ефективністю змагальної системи правосуддя західного зразка. Через надмірну завантаженість позовами питома вага судових справ, які насправді вирішуються за участю журі присяжних, становить лише кілька відсотків, не

в останню чергу через надану адвокатам та повіреним можливість укладання угоди про визнання вини в обмін на пом'якшення покарання або мирової угоди між сторонами – учасниками процесу. Але в таких ситуаціях, дуже типових для судової системи США, для впевненості у справедливості всієї правової системи доводиться спиратися на припущення, згідно з яким адвокати та повірені у справах доволі часто можуть правильно передбачити саме те рішення, яке винесли б члени журі, якби вони його справді розглядали, а це означає, що такі форми розв'язання правових проблем залежать не лише від здатності журі присяжних наблизитися до адекватної оцінки ситуації, але й від здатності юристів передбачити вердикт журі, що більше схоже не на раціональний пошук правової істини, а на гадання.

Нарешті, в певних випадках «культура змагальності», як її називає С. Хаак, може, подібно до конкуренції в науково-дослідницькій роботі, виявитися контрпродуктивною [162, р. 59]. М. Френкель, автор класичної праці з проблематики правової істини, зауважує: якщо журі присяжних зобов'язане не порушувати закону й дотримуватися принципу моральної доброчесності, то адвокати мають можливість вільно грати нормами закону й використовувати всі можливі юридичні хитрощі та стратегіями, аби блокувати шлях до істини чи спотворити факти: вони використовують ті самі інструменти, що й для викриття фальшивих свідчень, але для того, щоб змусити чесного свідка виглядати так, ніби він постійно плутається в своїх показаннях і змінює їх, а свідчення компетентного експерта дезавуювати за допомогою послужливих найнятих експертів з протилежними оцінками [147, р. 1036].

Ще одна проблема стосується суто формальних вимог щодо прийняття до розгляду та процедури розгляду свідчень, зокрема експертних, які потрібно перевіряти не лише на їх релевантність, а й на надійність або правдивість, як це передбачено федеральними правилами США про докази. Правило неприйняття до розгляду доказів, отриманих у незаконний або сумнівний спосіб, іманентно містять у собі несумісність з епістемологічним

принципом повноти інформації, що складає основну тему трактату Є. Бентама про судові докази, у якому він сформулював «теорему», згідно з якою заради правильності прийнятого рішення не можна нехтувати будь-якими доказами взагалі [162, р. 59], оскільки інформація, аби набути доказової сили, повинна бути не лише точною, але й повною, а в разі правдивої інформації, яка, однак, не відбиває певні суттєві змістові моменти справи, виникає ризик судової помилки. Отже, за логікою Є. Бентама застосування правила відхилення «ненадійних за походженням» даних слід уникати, а запобігати впливу ненадійної або неправдивої інформації на хід розгляду справи слід шляхом її аналізу при розширенні бази доказів – або шляхом їх деталізації за допомогою додаткових випитів, або залучаючи інших свідків. Якщо дотримуватись епістемологічних стандартів, сформульованих Є. Бентамом, то англосаксонська система правосуддя з формалістичною плутаниною процедурних правил щодо прийнятності доказів нездатна служити справі виявлення істини, а отже – і встановлення справедливості [162, р. 60], причому стосується це не лише тієї правової системи, яку критикував Є. Бентам 1827 року, а й нинішньої американської, оскільки у згадуваних вище федеральних правилах про докази містяться суперечливі пропозиції: з одного боку, в преамбулі, правилах 402 та 106 ідеться про прийнятність усіх релевантних доказів і навіть про необхідність їх повноти, що забезпечується правом протилежної сторони вимагати доповнення свідчень опонента своїми даними, а, з іншого, правилом 403 передбачається, що докази, навіть визнані релевантними, можуть бути виключені з розгляду, якщо їх доказова цінність суттєвою мірою переважається небезпекою формування упередженого ставлення, заплутування обставин справи, маніпулювання думками членів журі, невмотивованого затягування часу або зайвих намагань сформувати повну сукупність доказів [173, р. 583].

Цікавим з точки зору епістемології є зауваження Є. Бентама щодо показань з чужих слів: оцінюючи їх загалом як ненадійні й потенційно

тенденційні або неправдиві, він, однак, підкреслює їх цінність у ситуації, коли вони підтверджують чийсь прямі свідчення, задовольняючи вимогу повноти інформації (у разі ж виключення їх можна втратити інформацію, яку неможливо отримати будь-яким іншим способом) [162, р. 61]. Сучасні федеральні правила доказів, що загалом розцінюють показання з чужих слів, водночас передбачають велику кількість винятків із цього правила – аж до залучення таких свідчень, навіть якщо особу, на слова якої опосередковано посилаються, можна запросити як свідка і отримати інформацію безпосередньо від неї.

С. Хаак вважає обидва підходи – і класичний, і сучасний – недостатньо адекватними з точки зору епістемологічних імперативів. Є. Бентам цілком слушно висуває вимогу щодо повноти доказів, яку можна переформулювати в більш прагматичний спосіб: міра повноти доказів визначає міру обґрунтованості тих чи інших пропозицій правового характеру. Але з цього не випливає ані те, що, як вважав Є. Бентам, залучення максимальної кількості даних є найкращою стратегією пошуку справедливого рішення, ані те, що, за припущенням із федеральних правил про докази, кращою технологією опрацювання доказів є намагання виключити з розгляду «ненадійні» дані. Більше інформації необов'язково означає кращу або якіснішу інформацію, оскільки додавання даних при збереженні їх неповного характеру може завести розслідування у глухий кут, натомість наявна раніше й менш повна інформація могла бути достатньою для адекватного розв'язання проблеми. Так само помилкою було б виключати потенційно ненадійні свідчення на тій підставі, що вони можуть викривити картину, що складається завдяки надійним, хоча й неповним, даним [219, р. 350]. Насправді ж більш плідним може виявитися *фаундгерестичний* підхід Хаак, що намагається поєднати кращі сторони *фундаціоналізму* та *когерентизму* і спирається на перехресну кореляцію гетерогенної інформації [156, р. 51–52]. У межах філософсько-неопрагматистського підходу це означає, що правова система не повинна прямолінійно використовувати кодифікований комплекс

принципів чи то виключення ненадійних, чи то включення всіх можливих фактів, а має дотримуватися більш гнучкого підходу до застосування будь-яких критеріїв та індикаторів надійності, доречних у кожній конкретній справі й стосовно кожного конкретного свідка. Так, з одного боку, легко застосовні на практиці, конкретні критерії (наприклад, факти, опубліковані в наукових журналах і підтверджені перехресними експертними оцінками), не завжди визначають певну інформацію як достатньо надійну, а, з іншого, існують досить гучні справи, що стають підставою для подальших розробок правових теорій, у яких висновки ґрунтуються переважно на дискреційних повноваженнях суддів, тобто мають приблизно такий критерій конкретності та точності, як і порада «чинити по совісті», розрахована скоріше на інтуїцію адресата поради, а не формальні критерії знання. На практиці це означає, що до сумнівних та суперечливих експертних свідчень при розгляді цивільно-правових позовів суди США федерального рівня схильні ставитися більш критично і застосовувати до них ексклюзивний принцип, а при розгляді кримінальних справ їх довіра до експертних судово-медичних оцінок значно зростає, хоча для цього не існує жодних епістемологічних та логічних підстав [156, р. 52].

Це свідчить, очевидно, про так і не подолану традиційність підходу до проблеми виявлення істини по суті справи: це проявляється як у пріоритетності кримінального права над цивільним (довіра до внутрішніх, інтегрованих правовою системою експертів є виявом установки на необхідність розв'язання кримінальної справи як більш нагальної, у тому числі з точки зору публічного резонансу, який вона може викликати), так і в своєрідному мисленні правників, котрі в кримінальних справах поводяться як адепти незмагальної правової парадигми й готові розглянути всі аргументи заради доведення вини обвинувачуваного (за логікою, згідно з якою, якщо злочин скоєно, то хтось, принаймні гіпотетично, має нести за нього відповідальність, інакше правосуддя не здійсниться), а у цивільно-правових справах суд може дозволити собі соломонову третейську позицію (адже тут

не існує заздалегідь призначеного, принаймні гіпотетично, злочинця, оскільки далеко не завжди сам факт правопорушення є безсумнівним, очевидним є лише наявність претензій однієї з сторін) між двома начебто рівноправними сторонами, а відтак – використовувати процедуру так, що вона дійсно може нагадувати сліпе жеребкування й покладання на долю, на «мудрість», на інтуїцію, на «життєвий досвід» – тобто на що завгодно, але не на епістемологічний інструментарій. Не випадково, очевидно, у штаті Техас продовжували звертатися до послуг уже згадуваного вище доктора Грігсона (сумно відомого як «доктор Смерть») як «наукового експерта» при розгляді тяжких кримінальних злочинів навіть після того, як його 1995 року було виключено з Американської психіатричної асоціації; не випадково також і те, що федеральними правилами про докази передбачені обмеження щодо залучення сумнівних та суперечливих даних природничих наук (*hard sciences*), але щодо свідчень експертів, що представляють інші галузі знання, розрахунки будуються переважно на дискреційних повноваженнях судових чиновників [162, р. 56].

Отже, ані інклюзивна стратегія (за Є. Бентамом) не буде ефективною, якщо адвокати та повірені сторін належно виконуватимуть роботу з пошуку релевантних свідчень і виявлення недоліків у блоках інформації з метою правдивого висвітлення характеру доказів не у сукупності, а в кожному окремому випадку, ані ексклюзивна стратегія, вбудована в американські правила про докази, якщо сторони не виконуватимуть чесно свої професійні обов'язки з критичної оцінки сумнівних фактів, аби вилучити їх з розгляду. Американська правова парадигма, що спирається на принцип змагальності та ексклюзивних правилах про докази, не є іманентно порочною та абсолютно неефективною з урахуванням задач визначення істини в правових спорах, але у своєму нинішньому вигляді вона вочевидь далека від того ідеалу, який більшість американців собі уявляє. Який правовий механізм визначення істини виявиться кращим у певному місці у певний час, залежить від складної стратегічної комбінації історичних, культурних, економічних,

суспільно-моральних чинників, і для серйозного вдосконалення функціонування правової системи необхідні зміни не лише в самій системі, але й у значно ширшому соціальному контексті, в рамках якого вона функціонує [162, р. 57; 127].

3.3. Роль формальної логіки як епістемологічного механізму сцієнтизації права у філософсько-правовій концепції С. Хаак

З часів Є. Бентама в англо-американській філософії права прийнято вважати, що фактична істина є суттєвим елементом правосуддя й лежить в основі поняття справедливості, тобто покараною за законом може бути лише людина, котра дійсно вчинила злочин і завдала шкоди. Проблематика фактичної істини охоплює кілька важливих і дискусійних питань щодо ролі логіки у процесі її визначення. Але, крім цього, існують також і проблеми загальної епістемології, що лише на поверховий погляд не мають прямого стосунку до філософії права, тож оминути їх і перейти одразу до теорії логіки неможливо, тим паче що вони так чи інакше пов'язані з логікою – у філософії, науці та праві.

Розв'язання проблеми фактичної істини, що лежить в основі теорії доказового права, яке має фундаментальне значення в англо-американській правовій традиції (оскільки його норми «не зводяться лише до формальних приписів, які встановлюють і регулюють наведені вище питання», а «одночасно виступають і гарантією досягнення істини у кожній конкретній справі та гарантією прав, свобод й інтересів» людини, а тому складають «центральний інститут», «серцевину» процесуального права [87, с. 6]), потребує звернення до загального епістемологічного дискурсу, оскільки без нього вузькоспеціальна теорія права залишається в межах наївних трактувань таких понять як «факт», «істина», «аргумент» тощо. Оскільки за доказовим правом (а ширше – і за правом загалом) визнаються такі властивості як *однорідність фактичного змісту*, *юридична цілісність* і особливо *певна*

законодавча відособленість [наприклад, 106, с. 43–44], очевидно, що воно об'єктивно ґрунтується на засадах, що виходять за процесуально-правові межі, а тому потребує додаткового філософсько-правового обґрунтування.

Ще логічний позитивізм (і пізніше «логічний емпіризм») Віденського гуртка знецінив більшу частину традиційної філософії як беззмістовну з огляду на її когнітивний потенціал (а точніше – його відсутність з точки зору позитивістів) або навіть як різновид «поганої поезії» і сформулював «сухий остаток» філософської проблематики як формулювання «логіки науки», тож не дивно, що більшість західних філософів науки минулого століття – як прихильники індуктивізму на кшталт Г. Райхенбаха, Р. Карнапа та К.Г. Гемпеля, так і стовпи дедуктивізму на кшталт К. Поппера – виходили у своїх висновках з аксіоми, згідно з якою наука, якщо вона є раціональною формою сприйняття світу, може виявляти власну сутність виключно у вузьких формально-логічних термінах, так само як і, наприклад, структуралісти, представники аналітичної філософії (особливо Т. Кун та його концепція наукової парадигми) або постмодернізму (наприклад, М. Фуко з його концепцією епістеми), в основу яких покладено не традиційну дихотомію істинного і неістинного, а досить суперечливу унітарно-плюральну «модель (можливих) моделей світу». Зрештою це призвело до формування загону радикальних соціологів науки, котрі, виявивши недостатність запропонованого позитивістами, неопозитивістами та постпозитивістами механізму побудованої на формальній логіці «раціональної реконструкції» логіки науки, стали відкидати саму можливість застосування до наукового дослідження принципу раціональності [172, р. 14].

С. Хаак, як уже зазначалося, абсолютно не поділяє такого підходу, але водночас епістемологічні можливості формальної логіки, якою б витонченою та ретельною вона не була, в роз'ясненні та реалізації потенціалу раціональності розцінює не так високо, як представники Віденського гуртка та їх однодумці й послідовники [164, р. 394–436], і трактує досить помірковано. Адекватне ставлення до таких питань, як істинність пропозицій

щодо (ступеня) надійності фактів, їх обґрунтованості, ефективності емпіричних досліджень неможливо, на думку С. Хаак, сформулювати виключно в рамках формальної логіки, воно має бути більш «приземленим», тобто враховувати взаємодію дослідників із конкретними речами світу та подіями в ньому, а також взаємини мови з її конкретними денотатами – феноменами буття, а це означає, що зміни в спеціальній, але не гранично формалізованій, мові науки не обов’язково є, як вважали численні філософи науки ХХ століття, неминучою перешкодою для раціональності, навпаки – вони часто сприяють інтелектуальному прогресу. Отже, визнаючи безумовно важливу роль формально-логічного апарату у процесі дослідження, необхідно доповнити епістемологічний дискурс ресурсною базою неформального характеру (ця проблематика докладно розроблена в монографічних виданнях [160; 163]; щодо правового контексту: [167, pp. 205–214]), але це якраз та вимога, що йде врозріз із реальністю сучасного стану правової теорії.

У спеціальній правничій літературі вже досить давно сформувався сектор так званої « нової школи доказового права » (*new evidence scholarship*), у межах якого можна визначити три «покоління» дослідників, оскільки на початку представники цього напрямку намагалися використовувати евристичний інструментарій математичного (пов’язаного передовсім із теорією вірогідності) аналізу фактів [202, pp. 61–102], потім звернулися до застосування математико-статистичного аналізу даних природничих наук, а на третьому етапі увага надається не обчислювальним, а логіко-математичним операціям, застосовуваним для побудови «достеменних» логічних висновків особами без спеціальної підготовки стосовно до повсякденних життєвих ситуацій [226, pp. 33–49].

Щоправда, до традиційного доказового права, яке займається переважно процесуально-процедурними питаннями оцінювання надійності та належності (законності) доказів, цей напрям не має безпосереднього відношення, так само як, власне, і до логіки, хоча у його межах розроблені

численні пропозиції щодо застосування формально-логічного інструментарію, який, утім, часто-густо подає приклади квазілогіки, але так чи інакше, варіюючи від пропозицій застосування сучасного логічного формалізму до розв'язання логічних неузгоджень у традиційних правових процедурах до спроб сформувати спеціальні «правові стилі мислення», «нова школа доказового права» вкорінена в традиційних підходах англо-американських процесуалістів і, по суті, є відродженням амбітної потуги побудувати чітку «логіку права» К.К. Ленгделла, першого декана Гарвардської школи права, котрого О.В. Холмс характеризував як «найвидатнішого з живих правових теологів» [192, р. 128; докладно критику О.В. Холмсом формально-логічного підходу Ленгделла Хаак розглядає в 171, pp. 71–105], а тому є досить типовим прикладом правової теорії в царині логіки та епістемології.

Якщо зосередитися на найбільш характерних для цього напрямку відгалуженнях (хоча лише ними список далеко не вичерпується), то можна виокремити: по-перше, концепції, що ґрунтуються на класичній дедуктивній логіці; по-друге, концепції, що використовують розширену (деонтичну) дедуктивну логіку; по-третє, моделі не-дедуктивного мислення.

Г. Фреге, котрий здійснив революцію в науці логіки, порівнював природні мови з людською рукою, а мову своєї щойно винайденої формальної логіки – зі спеціалізованими знаряддями на кшталт молотків та викруток і особливо підкреслював, що природні мови з їхньою гнучкістю та багатством можуть слугувати для найрізноманітніших цілей, але закладена в них тенденція до багатозначності не дозволяє використовувати їх для чіткої артикуляції логічних аргументів. Деякі прихильники відносно поміркованої оцінки ролі логіки у праві вже давно наголошують на здатності формалізованої мови виявляти й прояснювати синтактичні та семантичні двозначності, зокрема в контрактному праві. 1955 року І. Таммело, підкреслюючи перевагу сучасної логіки над традиційною логікою силогізмів, запропонував символічний аналіз різноманітних правових концептів [251,

pp. 277–306], який міг би стати гарантією уникання смислових розбіжностей та надійною основою складання статутів, контрактів, заповітів, майнових угод, регламентів тощо, і це був лише початок процесу формалізації правової сфери в дусі науки логіки. Формальні інструменти дійсно можуть бути дуже корисними, якщо необхідно позбавитися двозначностей, закладених у структурі мови. Однак смислові розбіжності синтактичного походження не є головним джерелом невизначеності в правових текстах, яка виникає переважно через неоднозначність і семантичну нечіткість ключових концептів на кшталт «відповідальність», «осудність», «приватність», «причинність» тощо [172, р. 16].

I. Таммело також розробляв проект так званої «математично-правової логіки» (*legal logistic*), що спирається на ресурси деонтичної логіки з метою розробки моделей опису нормативних систем загалом і правових систем зокрема (див.: 250). Аналогічний проект, але ретельніше розроблений, запропонували К. Алчуррон та Є. Булигін [132; 29, с. 7–13], який можна вважати більш точним описом класичної логічної ортодоксії К.К. Ленгделла, у зв'язку з чим концепція нормативних систем цих двох авторів є кращим об'єктом аналізу формалістичних тенденцій у логіці права, хоча сама концепція далека від чистого та прямолінійного раціоналізму: як твердять автори, фундаментальні принципи нормативної системи права необхідно «селекціонувати» емпірично, що в цьому контексті означає опрацювання досвіду, зафіксованого в законодавствах, правових кодексах і судових прецедентах. «Наука права» (*legal science*), подібно до природничих наук, є почасти «раціональною» (тобто формально-логічною), а почасти емпіричною, але специфічно філософське завдання полягає в тому, щоб забезпечити «раціональну реконструкцію» логічної структури нормативних систем – так само, як філософи науки роблять це щодо фізики та інших природничих дисциплін. При цьому методи формалізації та інтерпретації глибоко вкорінені в традиціях саме західної суспільної думки, з чим важко не погодитися, і можуть начебто слугувати ідеальним прототипом певних

аспектів того, що й називається власне *раціональним* мисленням [172, р. 17]. Але ще О.В. Холмс у своїй критиці формальної логіки права Ленгделла зауважував, що надмірний акцент на логічній структурі правових систем може загрожувати невинуватим нехтуванням глибиною їхньої соціально-історичної природи й впливом динаміки змін, що переживає як інфраструктура правових систем, так і будь-яке правове поняття, причому не обов'язково теоретично осмислене. Тому так звані «базові висловлювання» (*primitive sentences*, елементарні одиниці нормативної системи права) К. Алчуррона та Е. Булігіна, що є аналогами «принципів» або «доктрин» у логіці права К.К. Ленгделла, неминуче перетворюються на предмет правничої інтерпретації, і формальна логіка нездатна розв'язати цю проблему лише шляхом простої демаркації між змінами, що відбуваються у змісті самих «базових висловлювань», і змінами, зумовленими варіативністю правил логічного виведення, прийнятих у рамках системи, а без відповіді на питання щодо впливу інтерпретації на зміст основних понять не зовсім зрозуміло, в чому саме має полягати цей зміст [172, р. 18].

Ще один недолік теорії нормативної системи права пов'язаний із неможливістю визначити абсолютно весь комплекс базових висловлювань, що описують певний правовий порядок, з чим пропонується боротися шляхом концентрації уваги не на правових системах у всій їхній повноті, а лише на тих сегментах систем, що включають висловлювання, дотичні до тієї чи іншої групи правових проблем: адже при цьому не надається жодних механізмів ідентифікації цих груп, не кажучи вже про нечіткий характер таких понять, як релевантність чи дотичність.

Крім того, автори визнають зміни в структурі та змісті правових систем. Вони визнають, що різноманітні джерела права постійно породжують нові базові поняття, які набувають вагомості та актуальності, а інші «базові висловлювання» втрачаються ці якості через часткове скасування застарілих норм або припинення їх уживання, але спосіб, запропонований для розв'язання цієї проблеми (зосередження на «хронологічних зрізах»

правових систем, які називаються «моментальними системами»), є прикладом суто формальної акомодатії реальних змін у правових системах, дуже далеких від їхнього справжнього змісту. Так, аби інкорпорувати у концепцію нормативного права складні динамічні правові ситуації на кшталт трактування в різні часи Першої (релігійної) поправки Конституції США, про що йшлося в підрозділі 2.1. «Семіотично-прагматичний аспект ідеї розвитку в американській філософії права», або судові дискусії навколо можливості застосування детектора брехні («поліграфа»), згадуваної в підрозділі 2.2. «Історико-еволюційний підхід до розуміння філософії права і питання типології правових систем у неокласичній прагматистській парадигмі», або колізії щодо прийнятності аналізу ДНК в американській судовій практиці (підрозділ 2.3. «Проблема інкорпорації принципу сцієнтизму правовими системами у прагматистській інтерпретації С. Хаак»), «нормативним систематикам» довелося б здійснити «раціональну реконструкцію» цілої послідовності «моментальних» правових порядків (наприклад, у ситуації з «поліграфом» така реконструкція стосувалася б різних хронологічних епізодів історії доказового права штату Флорида – лише одного з американських штатів, правова система якого є сегментом значно складнішої американської системи права загалом) [172, р. 20]. Якщо навіть припустити можливість (за умови достатньої винахідливості) поєднання всіх цих хронологічних (точніше, культурно-історичних) зрізів, чого на практиці здійснено поки що не було, в пружну конструкцію деонтичної логіки, це мало б не лише естетичний ефект, що справив би приємне враження на «чистого логіка», а й певну епістемологічну цінність – але тільки *певну*, а не вичерпну (не з точки зору абсолютного знання, а в контексті пошуків «абсолютної зброї» у вигляді формальної логіки як епістемологічної панацеї для ефективного функціонування правових систем). Така конструкція могла б допомогти нам зафіксувати, коли рішення, ухвалені для розв'язання конкретних правових проблем на основі інтуїції або інстинкту, скасовувалися через ті чи інші політичні обставини, але вона аж ніяк не прояснила б, чому

або як це сталося, не кажучи вже про те, що не додала б до нашого розуміння нічого про обґрунтованість або раціональність будь-якого рішення. Це скоріше випадок, який О.В. Холмс охарактеризував такими словами: «Форма послідовності була б збережена... але ця форма є не більш ніж вечірнім костюмом, який заїжджа людина надягає, аби виглядати презентабельно в незнайомому середовищі з огляду на умовні норми зовнішності» [192, р. 234].

Іншим популярним серед повірених, адвокатів, суддів і дослідників та теоретиків права є аргумент за аналогією, що відіграє важливу роль у процесі посилення на прецеденти або норми закону, їх інтерпретації та екстраполяції на нові правові ситуації, тож застосування чіткого формально-логічного підходу, який дозволив би відокремлювати добрі або сильні аргументи на основі аналогії від поганих та слабких, у цих численних контекстах і типових ситуаціях напевно сприяло б удосконаленню правової практики.

Усе розмаїття підходів, що пропонуються у спеціальній літературі з права стосовно аргументації за аналогією, можна дещо спрощено об'єднати у чотири великих групи [172, р. 21]:

1) «містицизм», у межах якого за подібними аргументами визнається велика раціональна сила, але замість того, щоб пояснити, у чому саме вона полягає, пропонуються лише загадкові і туманні посилання на якісь «духовні діяння» або «одкровення» (*spiritual acts*) [194, pp. 65–68];

2) «інтуїтивізм» як практика накопичення «дисциплінованої інтуїції», доступної добре освіченим і досвідченим фахівцям [148, р. 57];

3) «скептицизм», представники якого не визнають за аргументами на основі аналогії будь-якого конкретного змісту й/або системності [222, pp. 1647–1658];

4) «поміркований раціоналізм», згідно з яким аргументи за аналогією мають раціональну силу, що розкривається через конкретні елементи структур логічного виведення, але обмежену порівняно з можливостями індукції чи дедукції [135, р. 951–955].

Останній напрям нині є найбільш популярним через його очевидне намагання спиратися на інструменти формальної логіки, тож на ньому варто зупинитися дещо докладніше. С. Брюер, один із головних авторів цього підходу, відносить аргумент за аналогією до методу формулювання пояснювальних гіпотез шляхом абдукції й розглядає його як перший етап осмислення проблеми, а висновки, отримані за його допомогою, мають бути підтверджені індукцією, після чого вони можуть стати основою дедуктивних конструкцій. Така позиція виглядає цілком виправданою, оскільки абдукція дійсно найчастіше використовується для виведення емпіричних законів [109, с. 44], а англо-американська правова та філософсько-правова традиція (у тому числі прагматистська з її акцентуванням ролі досвіду) також пов'язана передовсім із наявними прецедентами, їх аналізом та узагальненнями на основі цього аналізу; до того ж автор прямо посилається на логіку Ч. Пірса, котрий першим розглянув абдукцію як пізнавальну процедуру. Але, як зауважує С. Хаак, ця схожість між позицією Пірса та правовою аргументацією на основі аналогії є лише поверховою, оскільки С. Брюер вочевидь не знайомий з проведенням Пірсом аналізом *наукових* аргументів за аналогією [172, р. 22]. Насправді ж, якщо не вдаватися в деталізацію прагматистської логіки Пірса, можна констатувати, що наукові аргументи за аналогією, по суті, є аргументами емпіричними, а виведені на їх підставі висновки є конкретними, фактичними твердженнями, натомість правові аргументи такого характеру продукують не судження щодо дійсності, а судження щодо суджень, тобто на їх підставі не констатується певний фрагмент чи аспект реальності, а ухвалюється рішення з приводу проблеми, яка виникла в цій (соціально-правовій) реальності, тож висновки з аргументів за аналогією, хоча й стосуються начебто фактичної суті справи, насправді являють собою судження з приводу дій, до яких необхідно вдатися (на кшталт формул «справу А слід трактувати так само, як і справу Х» або «цю справу слід трактувати як таку, що підпадає під дію правової норми Х»). Коли науковці застосовують аргумент за аналогією, вони мають своєю метою

прояснити й деталізувати картину світу, тобто наблизитися до розкриття (наукової) істини; коли правники використовують таку аргументацію, їх метою аж ніяк не є перевірка істинності певної правової норми або рішення, прийнятого у певній прецедентній справі, а пошук логічно переконливого інтелігібельного пояснення свого прагнення трактувати матеріали справи у той чи інший спосіб [172, р. 22]. Такі обґрунтування дійсно потребують належного з точки зору логіки ставлення до аналогій, але вони не є суто логічними за своєю природою, оскільки залежать від інших чинників – політичних, соціально-психологічних мотивацій, ціннісних орієнтацій тощо.

Очевидно, в цьому разі має місце хибне ототожнення раціонального з формально-логічним, а тому цей підхід не враховує однієї важливої обставини: правові аргументи можуть мати ознаки раціональності, але при цьому позбавлені статусу валідного аргументу з формальної точки зору. Низка авторів (С. Брюер, М. Голдінг) самі зауважують, що істинність або коректність посилки про релевантність доказів ґрунтуються на фундаментальних міркуваннях політичного або етичного характеру, тобто на аргументах, орієнтованих на суспільно-політичні цілі або концепцію прав людини [135, р. 960], але це якраз і виводить філософсько-правовий дискурс далеко за межі виключно формальної логіки, хоча й не за межі раціонального. Отже, позиція «поміркованої раціональності», по суті, збігається з позицією «інтуїтивістів» на кшталт Ч. Фріда, згідно з якою переконливість правових аргументів за аналогією залежить від міри витонченості ціннісних суджень, від здатності до завбачення наслідків, від уміння зважувати всі «за» і «проти», а такі поняття, як «витонченість», «цінності», «здатності», «уміння» важко втиснути в рамки логічних формул [148, р. 54]. Упродовж останніх приблизно п'ятдесяти років практика зважування «за» і «проти» на основі простого здорового глузду (першорядність якого визнає не лише С. Хаак та її попередник О.В. Холмс, але й «інтуїтивісти» з «містиками»), а не якихось формалізованих методик, виявляє тенденцію до зосередження на таких темах, як аргументація,

діалектика, дискурс, що опираються формальним процедурам елементарного бінарного розподілу на «за» і «проти» чи «істинне» і «неістинне», оскільки це потребує постійного звернення до «мета-норм», які самі собою викликають контраргументацію й породжують тяжіння до нескінченно відкритого процесу аргументування. Тому Хаак з великою настороженістю ставиться не лише до формалізації логіки, а й до експериментів із застосуванням штучного інтелекту задля кращої алгоритмізації процесу висування правових аргументів, їх підтримки, спростування тощо [186, pp. 199–273; 225, pp. 1–9]; можливості комп'ютеризованих моделей аналізу, на основі яких пропонується «автоматизована система правової аргументації» (*automated legal reasoning*), вичерпуються там, де виникає необхідність побудування ієрархії мета-норм, що виходять за межі суто правового контексту, або передбачення неочікуваних змін у соціальній практиці, що потребують переосмислення й/або адаптації правових положень.

Наведена вище характеристика підтверджує тезу, згідно з якою у правовій культурі, так само як і в історії науки, можливості вузьких спеціальних формально-логічних моделей раціональності для повного розуміння того, що можна вважати обґрунтованим або раціональним, є досить обмеженими, на чому наполягав іще О.В. Холмс понад сто років тому; але це зовсім не означає перемоги епістемологічного скептицизму та необхідності відмови від раціоналізму, розсудливості та аргументів, аби констатувати можливість роз'яснення правових ситуацій виключно з урахуванням впливу соціальних та економічних чинників. Законодавче поле не може бути побудоване на самій логіці, проте це не звільняє правників від обов'язку не лише дослухатися до логіки у власному розумінні слова (а не «правової логіки»), й застосовувати її принципи у своїй практиці, водночас не переоцінюючи у своїй уяві її можливостей [172, p. 24].

Запропонований С. Хаак критичний огляд спроб упровадити «пост-аристотелівський» логічний інструментарій, що почав формуватися після «революції в логіці», здійсненої незалежно один від одного Г. Фреге та

Ч. Пірсом, у теорію права з метою сцієнтизації правової культури розкриває проблему об'єктивної (але не повної) несумісності «науки логіки» і права, так само як і науки загалом і права та порушує питання про межі їх сумісності та несумісності. Приблизно такого характеру набули стосунки між логікою та правом у «дореволюційну добу», тобто в часи панування силлогістичної, аристотелевої в основі своїй, логіки, що можна простежити в полеміці між двома видатними практикуючими правниками й водночас теоретиками права – К.К. Ленгделлом і О.В. Холмсом. Позиція Ленгделла, згідно з якою право в усіх своїх аспектах має стати наукою, тобто корпусом систематизованих знань, що впорядковуються та осмислюються за допомогою відносно невеликого набору аксіом і принципів (фундаментальних доктрин), яких насправді, за К.К. Ленгделлом, набагато менше, ніж це зазвичай собі уявляють, і незрівнянно менше, ніж подій між людьми, які породжують правові ситуації [172, р. 2], являє собою, по суті, один із варіантів картезіанського логіко-філософського раціоналістичного редукціонізму (який зберігає свої позиції і в сучасному українському філософсько-правовому мисленні – [98, с. 119–134], що цілком зрозуміло, оскільки К.К. Ленгделл належить до новоєвропейської традиції мислення, започаткованої Декартом; тому він з такою самою легкістю, як Декарт проводив аналогії між живою та мертвою людиною і працюючим та зламаним механізмом, міг формулювати правову «проблему флагштоку», коли людина, котра пообіцяла певну суму тому, хто дістанеться верхівки флагштоку, може передумати й забрати свою обіцянку назад у момент, коли хтось *майже* дістався верхівки, і при цьому не нестиме будь-якої відповідальності і не повинна буде компенсувати будь-кому зусилля, витрачені на те, щоб *майже*, а не остаточно, дістатися цілі [155, pp. 1–51]. Така логіка фактично позбавляє велику кількість осіб будь-якої правосуб'єктності і визнає лише одного суб'єкта – мислячого, картезіанського *cogitant*, а тому орієнтована радше на надреальність чистого мислення, а не на реальність соціальну, правову, політичну, культурну тощо.

Звичайно, на посаді першого декана Гарвардської школи права К.К. Ленгделл як представник академічної спільноти дотримувався таких самих імперативів щодо підготовки професійних правників і бажав (цілком логічно), аби школа права в США набула статусу, що давно вже закріпився за юридичними факультетами в університетах континентальної Європи [172, р. 5].

Саме ця відірваність від людських потреб, індивідуальних і соціальних, вкупі зі схильністю до академічної схоластики і стала об'єктом критики О.В. Холмса, котрий одного разу навіть назвав К.К. Ленгделла не лише «правовим теологом», а й представником «темних сил» у правовій думці [172, р. 1]. Холмс закидав К.К. Ленгделлу, що той настільки поглинений цікавістю до формальних зв'язків між речами світу, що готовий ігнорувати чинники, які походять з-поза меж права і без уваги до яких насправді неможливо сформулювати бодай якесь філософське ставлення до правової реальності. «Право знаходить свою філософію не в логічній послідовності, – зауважував він, – а в історії та природі людських потреб. Як одна з галузей антропології, право є об'єктом науки; теорія права є науковим дослідженням; але намагання звести конкретні деталі існуючої системи лише до логічної послідовності елементарних постулатів завжди містить у собі небезпеку втратити ознаки науковості й призвести до хибного розуміння природи проблем і фактів» [172, р. 2], а «за логічною формою полягає судження щодо відносних цінностей та важливості законодавчих підстав, що змагаються між собою» [192, р. 297]. Оцінку О.В. Холмсом «логічно-наукової» концепції К.К. Ленгделла підтверджували й спеціалісти новітнього періоду, зауважуючи, що теорія К.К. Ленгделла виглядає як незбагнена мішанина індукції з дедукцією, а норми – з фактом. Враховуючи, що саме Ленгделл запровадив у Гарвардській школі права *case study method* (індуктивний в основі детальний аналіз конкретних судових справ як джерела імпліцитних законодавчих норм) і що цей метод і досі є дуже впливовим у системі підготовки правників, наявність методологічної

плутанини має не лише суто теоретичні, але й практичні наслідки.

Понад те, щоб змагання правових уявлень не розхитували суспільство й не перетворювалися на джерело конфліктів, не лише необхідно, але й бажано, щоб судові рішення поступово й по висхідній адаптували та модифікували старі правила та прецеденти для кращого пристосування законодавства та судочинної практики до соціальних умов та потреб. Саме цієї соціально-історичної динаміки змін і не враховує нормативна та імперативна юриспруденція, оскільки для адекватного розуміння правової проблеми виявляється недостатньо дедуктивним шляхом сформулювати або навіть в індуктивний спосіб екстрагувати з судочинної практики певну загальну норму: доводиться завжди ставити додаткові, пояснюючі запитання: в межах якої юрисдикції або коли розглядалася можливість застосування тієї чи іншої правової норми, оскільки історія американського законодавства подає безліч прикладів неоднозначного трактування правостановлюючих судових прецедентів, часто з точністю до навпаки.

Визнаючи іноді надмірно прискіпливе ставлення О.В. Холмса до теорії К.К. Ленгделла, С. Хаак відзначає принаймні два його точних і важливих зауваження [172, р. 2]. По-перше, усвідомлення часто непередбачуваного, історично зумовленого характеру правових систем, об'єктивної логіки їх розвитку та адаптації до змінюваних соціальних обставин, впливу поточних моральних і політичних ідей на стиль інтерпретацій і реінтерпретацій статутів, норм, прецедентів тощо не дозволяє погодитися з думкою про те, що в правових концептах можна і слід шукати якісь незмінні, стабільні, «реальні» значення – за допомогою інтуїції, індукції, дедукції чи в інший спосіб. По-друге, О.В. Холмс визнає бажаність логічної послідовності у правовому мисленні, але не в тому вузькоспеціальному, формальному сенсі, який формулюють патентовані логіки, а в більш тонкому й широкому контексті, ближчому та зрозумілішому практикуючим правникам і теоретикам права (щодо широкого й вузького трактування логічної послідовності [157, pp. 167–183]). Без опори на таку логіку здорового глузду

неможливо визначити способи оптимізації та адаптації правової системи до нових обставин, але логіка сама собою нездатна вичерпно задовольнити ці запити системи щодо оптимізації та адаптації: так, пошук аргументів за аналогією у вигляді аналогічних судових справ є важливим елементом правосудної практики, але логіка не дасть – у прийнятній для правового підходу формі – відповіді на запитання, яка справа виявляє схожість чи яка з декількох справ виявляє більшу схожість зі справою, що розглядається; передбачуваність поведінки правової системи має велику цінність для суспільства, оскільки інакше неможливо досягти будь-якого консенсусу стосовно норм поведінки, але логіка не дасть відповіді на запитання, коли вимогою передбачуваності слід поступитися, аби дати дорогу новим цінностям, що конфліктують зі старими нормами. О.В. Холмс, тобто, не лише визнає банальний історичний факт поступової структурної еволюції правових систем або семантичної еволюції правових понять, а вважає це ознакою здоров'я системи, оскільки будь-яка правова система якраз і призначена допомагати згладжувати неминучі прояви соціального напруження та взаємно узгоджувати виникаючі та зростаючі потреби, а це неможливо зробити без того, щоб постійно адаптуватися до самої себе.

С. Хаак зауважує, що обидва американські теоретики права дискутують про роль логіки у праві, не будучи логіками в спеціальному значенні слова (як відомо, вперше логіку своєю спеціальністю назвав Ч. Пірс 1902 року у виданні *Who's Who*). К.К. Ленгделл представляє свою аргументацію в цілковито неформальній стилістиці, тож коли він вживає слово «силогізм», це навряд чи в більшості випадків означає щось більш спеціальне, ніж розпливчастий синонім дедукції; так само й О.В. Холмс у своїй критиці «логізму» Ленгделла не використовує специфічного інструментарію логіки. І жоден з них не виявляє будь-яких ознак обізнаності про те, що на межі XIX–XX століть стара силогістична школа, знайомство з якою в обох було досить поверховим, почала замінюватися новішим і потужнішим логічним апаратом. Але прагматист О.В. Холмс, на противагу фундаціоналісту К.К. Ленгделлу,

осягнув надзвичайно важливу річ, недоступну формалістам: що раціональність потребує не механістичної логічної ригідності, а гнучкості та здатності до адаптації – як у правовій сфері, так і в будь-якій іншій. І саме ця установка дає С. Хаак підстави твердити, що стара полеміка між Ленгделлом і О.В. Холмсом має нині не лише музейно-антикварну цінність, оскільки в сучасній правовій системі США і серед практиків, і серед теоретиків права переважають «послідовні послідовники» К.К. Ленгделла, котрі отримали у своє розпорядження потужні інструменти формальної логіки, завдяки яким їх упевненість у власній правоті дедалі більше зростає, хоча ефективність використання цього інструментарію залишається під великим питанням [172, р. 8].

Проте, не відкидаючи потенціалу застосування нових засобів логічного аналізу в правовій сфері, доводиться констатувати, що ця обставина аж ніяк не заперечує актуальність того інсайту, що лежав в основі спротиву О.В. Холмса уявленню про право як суто логічну систему. Так само зберігають актуальність і його слова про правову освіту у промові «Освіта та наука», присвяченій К.К. Ленгделлу, а також питанням історії права та юридичній академічній традиції: «Право, наскільки воно залежить від навчання, справді... являє собою управління живими з боку померлих... Минуле дає нам лексикон та фіксує межі нашої уяви. ... Існує також особлива логічна насолода у виявленні наступності між тим, що ми робимо, й тим, що було зроблено раніше. ... Ідеальна система права мала б черпати свої постулати й законодавчі підтвердження з джерела науки. ... Хто... може пояснити (інакше ніж традицією) причини впевненості в тому, що половина кримінального права творить більше добра, ніж зла? Скільки потрібно докласти інтелектуальних зусиль, аби вирішити, наскільки глибоко доцільно втручатися Державі у внутрішні сімейні справи, якщо вона взагалі має це робити?» [191, р. 72]. Відсутність гарантій уникання свавілля (передовсім інтелектуального та епістемологічного) у традиційній системі права, наука якого спирається майже виключно на внутрішні характеристики свого

об'єкта, спонукає О.В. Холмса твердити, що підвалини права мають бути «науковими», але зовсім в іншому сенсі, ніж той, що К.К. Ленгделл вкладав у свою «науку права»: йдеться про те, що правники повинні бути добре обізнаними не лише щодо своїх правових систем та їх історії, але й про досягнення інших соціальних наук у питаннях, що можуть стосуватися правової практики в аспектах простежування причинно-наслідкових зв'язків та логічних послідовностей, зважування аргументів «за» і «проти» тощо. Однак погляди О.В. Холмса відрізняються від сучасних підходів, які мають тенденцію до певної абсолютизації ролі тих чи інших соціальних наук (економіки, психології, соціології) у побудові надійної методології правової теорії, та фактично відкривають шлях до міждисциплінарного (або «еклектичного» в термінах С. Хаак [172, р. 24]) підходу, в межах якого кожна з дисциплін, що набули в очах суспільства й спільнот спеціалістів статусу науки, може привнести в методологію права щось важливе й цінне, але не все. І навіть за таких умов епістемологічного балансу підготовка правників до адекватного виконання суспільної функції та професійних обов'язків буде неповною, якщо не включити до її порядку денного елементи «ремесла», тобто того досвіду, котрий набагато легше й доцільніше набути шляхом учеництва в традиціях середньовічних цехових корпорацій, коли знання й досвід передається безпосередньо від майстра підмайстру, але з активним і поглибленим використанням демократичних механізмів взаємодії правової системи зі сферою суспільних інтересів.

Висновки до розділу 3

1. Парадоксальна ситуація, в якій технологічна зрілість фундаментальних і природничих наук зіштовхується з тенденціями зростання залежності науки як соціальної сфери від інших соціокультурних систем, призводить до того, що сучасні форми продукування знання в усілякі способи віддаляються від гносеологічних та епістемологічних установок, а сама епістемологічна проблематика суттєвою мірою деактуалізується, передовсім новітніми трендами в постнекласичній та постмодерністській парадигмі філософування (на кшталт С. Стіча з його «етикою розчарування», концепцією «зречення істини» та ігноруванням внутрішнього зв'язку між поняттями віри та істини; Дж. Хіл з її твердженням, що здатність цінувати інтелектуальну чесність є не більш ніж різновидом марновірства; особливо ж Р. Рорті, котрий взагалі заперечує поняття істини, підміняючи його хибно трактованою й логічно суперечливою, софістичною по суті концепцією багатьох істин). Ця перекручена парадигма неминуче переноситься і на сферу права, яке нездатне забезпечувати захист принципів справедливості без звернення до фундаментальної категорії – істини.

2. Реальна практика наукової діяльності дуже тісно переплітається з реальною практикою правової діяльності, характеризуючись такими вадами, як упередженість, замовний характер, фабрикація фактів або доказів, моральна й матеріально-фінансова корумпованість, корпоративність інтересів тощо, тож епістемологічну проблематику необхідно перевести в площину «епістемологічної етики». Принцип інтелектуальної чесності має велику інструментальну і моральну цінність, оскільки в широкій перспективі він забезпечує загальний прогрес дослідницької діяльності, а успішні дослідницькі стратегії завжди так чи інакше набувають інструментальної ваги, а здебільшого існує феномен кодифікації моральних норм поведінки в спеціалізованих галузях знань.

3. Оскільки нинішня наука вже давно перетворилася на складне явище,

глибоко вкорінене не лише у своїй історії, а й у соціумі з усім розмаїттям чинників, що в ньому діють і впливають на будь-які процеси, гносеологічні цінності спираються не лише на внутрішні, об'єктивні вимоги дослідницького процесу, а й на дві моральні якості, необхідні кожному дослідникові, котрі С. Хаак пропонує назвати «чесністю» (*honesty, integrity*) в сенсі поваги до фактів і готовністю до «спільного користування» (*sharing*) ними, щодо яких не існує жодних формальних і надійних критеріїв, але без яких сам феномен дослідницької діяльності та виявлення істини може втратити будь-який сенс і зміст. Обидва принципи мають, на її погляд, велику суто прикладну, інструментальну цінність, і застосовувати їх слід саме в такий, спеціалізований, спосіб, аби не схилити шальки терезів у бік ідеологічної та інших форм упередженості.

4. Навряд чи випадковим збігом є те, що такі теоретики та епістемологи, як Ч. Пірс, котрий був хіміком-експериментатором, математиком, логіком і філософом, М. Поланьї – фізик, хімік і філософ, а також С. Хаак – філософ, спеціаліст у галузі епістемології, логіки, філософії права, одностайно наголошують на паралелізмі процесів виявлення істини у правовому полі з процесами науково-дослідної діяльності та високій цінності морально-особистісного чинника в цих процесах, що проявляється через «структури відданості» принципам інтелектуальної чесності у формі *інтелектуальної пристрасності*.

5. Цей конфлікт між вимогою дотримання засад «внутрішньо-особистісного об'єктивізму» («справедливості» у правовому вимірі) і релятивізмом соціально-комунікативних процесів, що відбуваються між суб'єктами права, породжений уподібненням таких сфер суспільного життя, як науково-дослідна діяльність і правова культура, бізнесово-корпоративним і адміністративно-бюрократичним структурам, може бути вирішений через іще один парадокс «пристрасної об'єктивності», завдяки якій можна подолати імпліцитно закладену в будь-якому дослідницькому процесі суб'єктивність «особистісного знання», із якою позитивістська парадигма не

може боротися, оскільки не бажає її помічати. Лише за умови відповідності моральному імперативу набувають реального сенсу власне сцієнтичні інструменти епістемологічного дискурсу в будь-якій сфері інтелектуальної діяльності, зокрема правової.

6. Філософсько-теоретичне обґрунтування права в епістемологічному аспекті згідно з неопрагматистською установкою С. Хаак необхідно формулювати на підставі аналізу соціокультурної та політико-економічної природи правової реальності, доступної в конкретній судочинній практиці. Але ця судочинна практика у випадках, коли її емпіричні дані дозволяють розширювати обрії теоретичного осмислення або фіксувати нові парадигми вироблення актуальних і відповідних сучасним потребам суспільства правових рішень, в умовах пануючої в західній культурі англосаксонської за походженням англо-американської змагальної системи судочинства керується скоріше аксіологічними, а не епістемологічними критеріями. Це породжує імпліцитно закладений у правовій практиці своєрідний «епістемологічний нігілізм», спроби теоретичного подолання якого такими авторами, як А. Вандербільт, В. Стентон, Дж. Уїгмор, Д. Фелмен, ускладнюється наростанням нігілістичних тенденцій у сучасній філософській думці постмодерністського спрямування, яка намагається радикально переглянути епістемологічну проблематику або зовсім відмовитися від неї.

7. Нівелювання понять «істини» (*truth*) і «доказу» (*proof*), «істинності» і «доказовості» є не лише симптомом серйозної недуги сучасної правової системи англо-американського типу, а скоріше її вродженою вадою, що підтверджується аналізом природи доказового правосуддя, здійсненим ще Є. Бентамом. Принцип доказовості неможливо розглядати як рівноцінну заміну принципу прагнення істини, проголошеного засновником прагматизму Ч. Пірсом, але перетворення інструментарію загальної епістемології на прикладну епістемологію як допоміжний засіб виявлення істини у правовому контексті ускладнюється через притаманні правовим системам внутрішні протиріччя між аксіологією права та загальною

епістемологією, а також між універсальним виміром епістемології та культурно-релятивістським та конкретно-ситуативним характером доказового права.

8. Епістемологічний імператив С. Хаак будується щонайменше на двох основних вимогах – повноті і вичерпності фактологічної бази дослідження та релевантності отриманої інформації, її відповідності порушеній проблемі, що загалом збігається з практичною необхідністю оцінювати в межах правового процесу, по-перше, ступеня доказовості свідчень, а, по-друге, їх прийнятності з урахуванням формально-процедурних правил. Понад те, і в правовому, і в дослідницькому процесі часто виникають ситуації, в яких подальше накопичення даних може бути або неможливим з тих чи інших причин, або неефективним чи надмірним, тавтофактичним. Але сфера використання епістемологічних інструментів лише частково збігається з полем інтересів юридичного розслідування: вони можуть бути цілком принагідними при оцінці якості фактів або їх прийнятності чи визначенні якості аргументації тих чи інших тверджень, але безпосередньо не стосуються питання про ієрархію доказовості, яка є предметом специфічно юридично-правового розгляду.

9. Важливий конфлікт між епістемологічним імперативом та правовою реальністю полягає в тому, що дослідницький процес у строгому сенсі слова орієнтований на вироблення істиннісних пропозицій, а правова система – на прийняття *справедливого рішення* як такого, що відповідало б критеріям найвищої соціальної прийнятності. У зв'язку з цим абсолютна більшість правових спорів залагоджується шляхом мирових угод, що не має нічого спільного не те що з пошуком істини, а навіть з бажанням встановити істину, а принцип змагальності, який застосовується лише на одній із завершальних стадій (судового) розслідування, віддаляється від епістемологічного імперативу, оскільки практика свідчить, що до складу журі присяжних з різних причин (самовідводи, ухиляння від громадського обов'язку, відводи з боку учасників процесу, соціодемографічні маніпуляції тощо) найчастіше

потрапляють менш досвідчені, компетентні та освічені, тобто найменш епістемологічно орієнтовані, кандидати, і тому епістемологічна відповідальність сукупної правової системи штучно перетворюється на моральну відповідальність присяжних, а система прийняття рішень, у якій журі присяжних визначає «істинність» або «неістинність» провини підсудного, а суддя – міру покарання в разі її «істинності», має дуже мало спільного з епістемологічним принципом оцінки, по-перше, прийнятності, а, по-друге, якості та надійності емпіричної бази дослідження.

10. Налагодити епістемологічний дискурс у межах правового процесу заважає так досі й не подоланий традиціоналізм підходів до проблеми виявлення істини. Незважаючи на те, що ефективність правових механізмів визначення істини залежить від складної стратегічної комбінації історичних, культурних, економічних, суспільно-моральних чинників, які здатні взагалі де-актуалізувати завдання пошуку істини, у межах можливостей застосування епістемологічного інструментарію слід обирати не між класичним інклюзивним принципом С. Бентама і сучасним ексклюзивним принципом американського правосуддя, утіленим у «Правилах про докази», а застосовувати *фаундгерестичний* підхід епістемології С. Хаак, що намагається поєднати кращі сторони *фундаціоналізму* та *когерентизму* і спирається на перехресну кореляцію гетерогенної релевантної інформації, що потребує не лише «зростання знання» (за Ч. Пірсом), а й зростання професіоналізму (і не лише у сфері юриспруденції), який дозволив би компетентно і раціонально застосовувати весь комплекс критеріїв та індикаторів надійності фактів та свідчень і гнучко оперувати критеріями, фактами та свідченнями відповідно до специфіки кожної конкретної справи та об'єктивного анамнезу інтересів кожного конкретного учасника процесу судочинства.

11. Розв'язання проблеми фактичної істини, що лежить в основі теорії доказового права (фундаментального для англо-американської правової традиції), потребує звертання до загального епістемологічного дискурсу,

оскільки без нього вузькоспеціальна теорія права залишається в межах наївних трактувань таких понять, як «факт», «істина», «аргумент» тощо. Оскільки за доказовим правом (а ширше – і за правом загалом) визнаються такі властивості, як *однорідність фактичного змісту*, юридична *цілісність* і особливо певна *законодавча відособленість*, очевидно, що воно об'єктивно ґрунтується на засадах, що виходять за процесуально-правові межі, а тому потребує додаткового філософсько-правового обґрунтування.

12. Евристичний статус філософії в західній традиції почав пригнічуватися ще на початках минулого століття – логічним позитивізмом (Г. Райхенбах, Р. Карнап, К.Г. Гемпель, К. Поппер) або логічним емпіризмом, згодом – структуралізмом, постструктуралізмом (М. Фуко), аналітичною філософією (Т. Кун) і мало не всіма постмодерністськими напрямками, а сфера визнаних можливостей філософії й легітимності застосування її методології обмежувалася лише прикладними, інструментальними функціями «логіки науки», на яку перетворилася «наука логіки». Тяжіння до логічного формалізму у філософії, принаймні філософії науки, впливало на процес сцієнтизації і подальшої формалізації теорії права, що теж усе більше ґрунтується на логічних імперативах як своєрідній методологічній панацеї – передовсім у галузі доказового права і у вигляді « нової школи доказового права » (*new evidence scholarship*), у рамках якої сформувалася велика кількість напрямів: деонтична логіка, математично-правова логіка, теорія нормативної системи права й навіть «автоматизована система правової аргументації».

13. Але всі ці напрями, доволі успішні в межах синтактичного аналізу смислових розбіжностей, виявляються нездатними забезпечити надійний семантичний аналіз ключових понять теорії права і простежити процес зростання значення в цих поняттях. При цьому намагання запозичити «революційну» логічну структуру аргументації батька сучасної науки логіки Ч. Пірса з переходами від етапу абдукції (аргументації за аналогією) через індуктивний емпіризм (*case study* як його відповідником у правовій теорії) до

дедукції (виведення універсальних законів або «доктрин») не мають успіху через різні системи стосунків між суб'єктом пізнання і реальністю (якщо в науці логічний аргумент продукує фактичне судження, то в праві він породжує щонайбільше судження щодо суджень, тобто правове рішення, яке апіорно не має епістемологічної спрямованості).

14. Здійснений С. Хаак докладний аналіз сучасних трендів інкорпорації «нової логіки» в парадигмі Г. Фреге – Ч. Пірса в правознавство доволі переконливо доводить, що ключові проблеми поєднання наукових підходів з правовими реаліями так і залишилися неподоланими з тих часів, коли майже півтора століття тому К.К. Ленгделл запропонував свою побудовану на силогістичній класичній логіці (але тільки поверхово ознайомившись з нею) нормативно-імперативно-універсалістську «науку права», яка, по суті, є одним із варіантів картезіанського логіко-філософського раціоналістичного редукціонізму і зорієнтована радше на надреальність чистого мислення, а не на реальність правову, що є продуктом взаємодії соціальних, політичних, культурних, релігійних та інших чинників, а тому загрожує втратою правосуб'єктності великою кількістю суб'єктів права.

15. Відірваність від людських потреб – як індивідуальних, так і соціальних – у комплексі з академічно-схоластичною тональністю формулювання основ «науки права» фундаціоналіста К.К.Ленгделла стала об'єктом критики прагматиста О.В.Холмса, котрий закликав ставитися до права не як суто логічної системи, а як системи в повному розумінні цього слова – з ідеологічною, філософською, правознавчо-теоретичною, соціокультурною, соціально-політичною, інфраструктурною та ін. складовими, і запобігати проявам інтелектуального та епістемологічного свавілля, своєрідного «правового монотеїзму» (якщо врахувати його характеристику Ленгделла як «правового теолога»), який зрештою має наслідком її консервативність, теоретичну негнучкість і функціональну жорсткість, а відтак – стагнацію і нездатність адаптуватися до нових потреб і цінностей.

16. С. Хаак, дотримуючись дискурсивного стилю «вписування» власних аргументів та висновків у корпус текстів-цитат, вибраних із праць своїх попередників на ниві філософсько-правового прагматизму, спирається на історичний пріоритет і авторитет О.В. Холмса, аби розкрити застарілу, якщо не вроджену, проблему об'єктивної (але, на щастя, не повної) несумісності «науки логіки» і права, а так само науки загалом і права, та порушує питання про межі їх сумісності та несумісності на тлі критики сучасних відносно поміркованих прихильників формальної логіки (І. Таммело, К. Алчуррона та Е. Булигіна), а ширше – цілих напрямів: «містицизму», «інтуїтивізму» Ч. Фріда, «скептицизму» та «поміркового раціоналізму» С. Брюера та М. Голдінга), а також спроб побудування комп'ютеризованих моделей аналізу правових ситуацій та спорів (Й. Хаге, Г. Праккен). Серцевина цієї проблеми в епістемологічному вимірі полягає в тому, що «позитивна» наука, тобто наука точна, математична, природнича, формально-логічна тощо, націлена на виявлення та комунікацію істини, а також на продукування та передання знання щодо істини, а наука права, яку ще доведеться створювати з урахуванням філософсько-правового аспекту методології, весь час свого існування була призначена до передання традиції з її високою нормативністю й схильністю до самозбереження, а не розвитку, і розв'язати цей конфлікт можна не через квазісудове (а тому неминуче багато в чому довільно-вольове) рішення, а через впровадження нової (не нормативно-абсолютистської) міждисциплінарної («еклектичної») теоретичної бази, а на її основі – нової системи підготовки практикуючих правників, чия ерудиція поширювалася б не лише на правові системи та їх історію, але й дозволяла б їм професійно інкорпорувати в проблемну сферу права досягнення інших соціальних наук, особливо в тому, що стосується ефективної епістемології.

ВИСНОВКИ

У дисертації поставлено та вирішено актуальну наукову задачу: аналіз методологічних та прикладних аспектів неокласичного прагматизму С. Хаак як частини сучасного англо-американського філософсько-правового дискурсу. Основні підсумки дослідження виражені у такому:

1. Притаманні пострадянській філософії права переважно класична й посткласична теоретичні установки не сприяють активній комунікації з прагматистською англо-американською традицією, тому поглиблювати вивчення прагматистського філософсько-правового стилю мислення краще у його власному контексті. Первинний інтраконтекстуальний аналіз доводить, що більшість методологічних підходів – аналітичної, емпіричної та особливо нормативної юриспруденції – мають менше зв'язків із прагматистською установкою, ніж це уявляється зазвичай, і розвиваються загалом у руслі внутрішньо-корпоративної перебудови (від Г. Харта до Б. Таманахи, від Дж. Ролза до Т. Погге, від Є. Бентама до П. Сінгера тощо). Ідея плюралізму думок виявляє певні ризики або методологічного роздрібнення та впадіння в спрощений еклектизм, або ж методологічного скепсису (Р. Рорті). В умовах протистояння універсалізму і культурного релятивізму поступово зароджується розуміння необхідності інтегрального підходу. Але через певний дефіцит теорії, зумовлений юридично-позитивістською приземленістю більшості сучасних концепцій, виникає потреба в переосмисленні ефективності використання прагматистської філософсько-правової парадигми.

2. Правовий прагматизм після його засновників, О.В. Холмса та Б. Кардозо, котрі ставили завдання саму філософсько-теоретичну прагматистську парадигму використати на практиці, перетворився на досить

аморфну, еклектичну систему поглядів, що характеризується недостатньою орієнтацією теоретиків права на розмаїття ідей класиків прагматизму. Останні ж, з одного боку, поділяли з кантіанством принципи універсалізму знання, а, з іншого, радикально з ним розходилися. Вони схилились до філософського антифундаменталізму та антидогматизму (В. Джеймс), епістемологічного консеквенціалізму (В. Джеймс, Ч. Пірс), емерджентного еволюціонізму (В. Джеймс, Д. Дьюї), матеріалізованого раціоналізму (Ч. Пірс, Р. Рорті, Ю. Рочберг-Холтон), соціологічного перспективізму (Ч. Пірс, Дж. Г. Мід), політичного прогресизму (пізній В. Джеймс, Д. Дьюї, Р. Познер, Р. Рорті, К. Вест). Тому Р. Рорті, Р. Познер, Р. Дворкін, С. Фіш О. Паттерсон, К. Санстін та ін. (окрім нечисленних послідовників соціологізму Ю. Габермаса) загалом скептично оцінюють його евристичний та практичний потенціал і пропонують теоретичні моделі у начебто неопрагматистському дусі. Ці моделі характеризуються невизначеністю, послабленням логічної дисципліни мислення, селективністю в застосуванні елементів прагматистської парадигми. Тому пошук принципів, інтерпретованих у прагматистській парадигмі, та логічного апарату, що узгоджувався б з вимогами емерджентного детермінізму, залишається одним із основних питань у порядку денному правового прагматизму, а основною проблемою його теорії та практики і донині є неузгодженість між теоретичною експансією прагматистського дискурсу у сферу правової реальності і намаганнями юристів-практиків адаптувати філософію прагматизму.

3. Найгострішим критиком сучасного правового прагматизму виступає С. Хаак, пояснюючи методологічну плутанину й довільність використання теоретичної спадщини класичного прагматизму тим, що останній, відмовляючись від догматизму й наголошуючи на «експериментальному еволюціонізмі», презентував себе не як замкнену теоретичну систему, а як метод осмислення нової ситуації в культурній та соціальній реальності, що породило чимало розбіжностей між видатними представниками цього

напрямку філософування. Невизначеність критеріїв призвела до надто широкого трактування самого поняття «прагматизму», його завдань та методології – від релятивістського «гуманізму» Ф.К.С. Шіллера до квазіпостмодерністського «неопрагматизму» Р. Рорті. Більшість новітніх інтерпретацій прагматистського підходу таких авторів як Р. Познер, С. Фіш, П. Черчленд, Р. Брендон, Д. Фарбер, К.В. Ханціс, Д. Паттерсон, С.Д. Сміт, Р. Уорнер, Д. Лубан, М.Дж. Ліф, В.Дж. Уївер та ін., ґрунтується на упередженості щодо можливостей осмислення фундаментальної філософської проблеми істини. Це дає С. Хаак підстави характеризувати більшість сучасних авторських інтерпретацій прагматизму не як неопрагматистські по суті, а постпрагматистські й навіть антипрагматистські. У зв'язку з цим, на думку С. Хаак, необхідно повернутися до витоків класичного прагматизму з його чіткою установкою на сцієнтизм та раціоналізм.

4. Інституціоналізація права як сфери адекватного знання про контексти життєвого простору, за концепцією С.Хаак, неможлива без підтримки правових процедур та рішень, збагачених ознаками науковості у формі формально-логічних та раціоналізованих алгоритмів розв'язання правових проблем і прийняття правових рішень. Для цього необхідно забезпечувати процес сцієнтизації комплексом ідей, що мають потенціал перетворення на діючу правову теорію. Зокрема, - це семіологія Ч. Пірса і досвід її практичного застосування в правовому контексті О.В. Холмсом, стрижнем якої є концепція постійного зростання значення. Прагматичне значення базується на коректному застосування понять до того чи іншого фрагменту реальності, інакше будь-які диспути навколо понять, навіть фундаментальних, у стилі постнекласичних і постмодерністських авторів (П. Фейєрабенда, Р. Рорті, а також Д. Девідсона, Дж. Остіна, П. Стросона чи В. Роузбума та ін.), втрачають сенс та зміст. Особливої ваги ця теза набуває при переході до таких сфер культури як право.

5. Принцип еволюціонізму і спонтанного зростання є одним із наріжних каменів класичного прагматизму, який С. Хаак закладає в основу власної неопрагматистської концепції. Застосовуючи еволюціоністський підхід до правової сфери і філософсько-правової методології, дослідниця розглядає право передовсім як складну органічну систему культурних практик, які характеризуються не лише еволюційною лінійністю та повільною поступовістю, а й історичною спонтанністю. Усім правовим системам притаманні і спонтанно-еволюційні, і конструктивістсько-концептуальні процеси, взаємне переплетіння яких містить значний евристичний потенціал, котрий необхідно розкривати за допомогою методології. Розмаїтість правових систем і складність стосунків між ними можна прояснити шляхом застосування регулятивного принципу сінехізму Ч. Пірса, завдяки якому С. Хаак пропонує схему класифікації правових феноменів, що розподіляються на три великі групи, які включають у себе доправові («прелегальні») або протоправові, квазіправові, правові, постправові та субправові елементи. Лабільність правових систем і засобів їх розуміння та класифікації зумовлює постійну змінюваність як понятійно-категоріального апарату права, так й історії правових систем, а це диктує особливу відповідальність за оцінювання сучасного стану правової культури як у національних правових системах, так й на глобальному рівні.

6. Актуальною проблемою сучасної філософії права С. Хаак вважає визначення наукового статусу юриспруденції та правової діяльності. Функціональна гомологія процесів судового розгляду і науково-дослідної діяльності дозволяє порушувати питання про методологічну близькість науки та права й сумісність їхніх методологій. Водночас категорія істини, без якої неможливо обговорювати критерії науковості, перетворюється на джерело понятійного конфлікту, оскільки існує низка принципових розходжень між природою наукового пізнання і правовою культурою, насиченою політичними, соціальними та культурно-психологічними змістами. Наука, за

С. Хаак, спирається на епістемологію як специфічну сферу взаємин між об'єктом пізнання і структурою знання й пізнавального процесу. Дослідниця виявляє фундаментальні суперечності між об'єктивно-дослідницьким характером науки і змагальним принципом правової культури. У зв'язку з «агресивним втручанням» соціокультурних чинників у проблематику правової істини необхідно не лише визначити важливі зони соціальних та політичних інтересів і методологічні можливості задоволення цих інтересів, а й стимулювати тенденції взаємодії сфер права і науки.

7. Епістемологічна проблематика суттєвою мірою деактуалізується, новітніми трендами в постнекласичній та постмодерністській парадигмі філософування. Ця парадигма неминуче переноситься і на сферу права, яке нездатне забезпечувати захист принципів справедливості без звернення до фундаментальної категорії – істини. Оскільки реальна практика наукової діяльності перетинається з реальною практикою правової діяльності, епістемологічну проблематику, за концепцією С.Хаак, необхідно перевести в площину «епістемологічної етики». Оскільки нинішня наука вже давно перетворилася на явище, глибоко вкорінене в соціумі, гносеологічні цінності спираються не тільки на об'єктивні вимоги дослідницького процесу, а й на моральні якості – чесність (*honesty, integrity*) в сенсі поваги до фактів і готовність до «спільного користування» (*sharing*) ними. Процеси виявлення істини у правовому полі сумірні з процесами науково-дослідної діяльності, в обох набуває все більшої ваги морально-особистісний чинник, що проявляється у формі *інтелектуальної пристрастності*. Конфлікт між вимогою дотримання засад «внутрішньо-особистісного об'єктивізму» («справедливості» у правовому вимірі) і релятивізмом соціально-комунікативних процесів між суб'єктами права можна розв'язати шляхом дотримання принципу «пристрасної об'єктивності». Лише за умови відповідності моральному імперативу набувають реального сенсу сциєнтичні інструменти епістемологічного дискурсу правової сфери.

8. Філософсько-правове обґрунтування права в епістемологічному аспекті згідно з неопрагматистською установкою С. Хаак необхідно формулювати на підставі аналізу соціокультурної та політико-економічної природи правової реальності, яка відбивається в конкретній судочинній практиці. Але прийнятий у теорії права принцип доказовості неможливо вважати рівноцінною заміною принципу прагнення істини, проголошеного засновником прагматизму Ч. Пірсом, а перетворення інструментарію загальної епістемології на прикладну епістемологію як засіб виявлення істини у правовому контексті ускладнюється через притаманні правовим системам протиріччя між універсальним виміром епістемології і конкретно-ситуативним характером доказового права.

9. Епістемологічний імператив С. Хаак будується щонайменше на двох основних вимогах – повноті і вичерпності фактологічної бази дослідження та релевантності отриманої інформації. Але сфера використання епістемологічних інструментів лише частково збігається з полем інтересів юридичного розслідування, оскільки вони безпосередньо не стосуються питання про ієрархію доказовості. Конфлікт між епістемологічним імперативом та правовою реальністю полягає в тому, що дослідницький процес орієнтований на теорію істини, а правова система – на прийняття справедливого рішення. Однак навіть при нешироких можливостях застосування епістемологічного інструментарію можливе використання розробленого С. Хаак фаундгерестичного підходу як гібриду фундаціоналізму та когерентизму, побудованого на перехресній кореляції гетерогенної релевантної інформації.

10. Епістемологія у практично-правовому аспекті спрямована передовсім на розв'язання проблеми фактичної істини, що лежить в основі теорії фундаментального для англо-американської правової традиції доказового права, але евристичний статус філософії в західній традиції з

початку минулого століття поступово пригнічується логічним позитивізмом (Г. Райхенбах, Р. Карнап, К.Г. Гемпель, К. Поппер) або логічним емпіризмом, структуралізмом, постструктуралізмом (М. Фуко), аналітичною філософією (Т. Кун) і мало не всіма напрямками постмодерністського дискурсу. Тяжіння до логічного формалізму у філософії, принаймні філософії науки, впливало на процес сцієнтизації і подальшої формалізації теорії права, яка так само все більше почала ґрунтуватися на логічних імперативах «нової школи доказового права» (*new evidence scholarship*), у рамках якої сформувалася велика кількість напрямів (деонтична логіка, математично-правова логіка, теорія нормативних систем права). Однак усі ці напрями виявляються нездатними забезпечити надійний семантичний аналіз ключових понять теорії права, намагання ж запозичити логічну структуру аргументації Ч.С. Пірса не мали успіху через різні системи стосунків між суб'єктом пізнання і реальністю (якщо в науці логічний аргумент продукує фактичне судження, то в праві він породжує щонайбільше судження щодо суджень, тобто правове рішення, яке апіорно не має епістемологічної спрямованості).

11. С. Хаак наголошує на існуванні проблеми об'єктивної несумісності «науки логіки» (як і науки загалом) й права і порушує питання про межі їх сумісності та несумісності. Серцевина цієї проблеми в епістемологічному вимірі полягає в тому, що наука – точна, математична, природнича, формально-логічна – націлена на виявлення та комунікацію *істини*, а також на продукування та передання знання щодо істини, а наука права, яку ще доведеться створювати з урахуванням філософсько-правового аспекту методології, упродовж свого існування була призначена для передавання *традиції* з її високою нормативністю й схильністю до самозбереження. Розв'язати цей конфлікт не спроможна ані формальна логіка, ані інтуїтивізм, «скептицизм» чи «поміркований раціоналізм», ані комп'ютеризовані моделі аналізу правових ситуацій та спорів. Для цього необхідні розробка та впровадження нової міждисциплінарної теоретичної

бази, а на її основі – нової системи підготовки практикуючих правників, ерудиція котрих дозволяла б їм професійно інкорпорувати в проблемну сферу права досягнення інших соціальних наук.

12. Неокласичний прагматизм С. Хаак дозволяє скласти інтеріорізоване уявлення про розвиток англо-американської теорії права та філософії права на основі «погляду зсередини» у період з 70-х – 80-х років XIX ст. до сьогодення, критично переглянути оцінки філософських трендів у таких школах та напрямках англо-американської правової сім'ї як правовий прагматизм, правовий позитивізм, економіко-правовий підхід, аналітична юриспруденція, соціологічна (функціональна) юриспруденція, емпірична юриспруденція, нормативна юриспруденція, теорія суспільного права і справедливості, «нова школа доказового права», а також класичного прагматизму, теоретичні положення якого С. Хаак адаптує до проблематики сучасних правових систем. Інтегральний підхід до поняття й типології правових систем, розуміння соціокультурних та політико-економічних чинників їх розвитку, проблематики взаємних стосунків між загальнонауковою, спеціально-юридичною та філософсько-правовою методологією, епістемологічних аспектів правової культури, методологічних обмежень теорії та практики права, а також намагання постійно пов'язувати теоретичні розробки з конкретною правовою практикою можна вважати безперечною заслугою С. Хаак як теоретика права з позицій філософії.

13. Водночас, оцінюючи творчий доробок С. Хаак загалом, можна відзначити й певні слабкі місця її теоретичної позиції: превалювання критики над конкретними пропозиціями; брак чітких методичних рекомендацій щодо ширшого застосування розробленої авторкою концепції; деяку структурну розмитість поглядів, подеколи селективно-цитатний принцип використання класичних джерел прагматизму, що дозволяє говорити про елементи схожості підходу дослідниці з критикованими нею постмодерністськими

стратегіями. Але, враховуючи незворотний, як уявляється, процес вестернізації української правової системи як у формально-юридичній площині, так і в річищі філософсько-правового дискурсу, можна сподіватися, що теоретичні здобутки С. Хаак становитимуть не лише академічно-історіографічний інтерес, а й матимуть практичне значення для подальшого зростання правової культури в Україні і в науково-педагогічній (причому не лише філософсько-правовій, а й у юридичній) сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеев С. С. Право. Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования / С.С. Алексеев. – М. : НОРМА – ИНФРА, 1998. – 830 с.
2. Атрашкевич Є. В. Взаємозв'язок філософсько-правового прагматизму і постмодернізму в поглядах Сьюзан Хаак / Є.В. Атрашкевич // Часопис Київського університету права. – 2014. – №1. – С.45–48.
3. Атрашкевич Є. В. Сучасна англо-американська філософсько-правова думка як дискурсивний контекст концептуалізації права у поглядах Сьюзан Хаак / Є.В. Атрашкевич // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць. – Одеса, 2014. – Вип. 51. – С. 70–79.
4. Атрашкевич Є. В. Тенденції нормативної юриспруденції в сучасній англо-американській правовій традиції / Є.В. Атрашкевич // Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць.– Одеса, 2014. – Вип. 52. – С. 38–47.
5. Аристотель. Метафизика / Аристотель. – М. : Изд-во Эксмо, 2006. – 608 с.
6. Бернхем В. Вступ до права та правової системи США / В. Бернхем. – К.: Україна, 1999. – 542 с.
7. Бабкін В. Д. Взаємозв'язок філософії права та загальної теорії держави і права / В.Д. Бабкін // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2003. – Том I. – С. 56–60.
8. Бандура О. О. Єдність цінностей та істини у праві (філософський аналіз) : автореф. дис.. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / О.О. Бандура; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 38 с.
9. Бандура О. О. Єдність цінностей та істини у праві : монографія / О.О. Бандура. – К. : НАВСУ, 2000. – 200 с.

10. Бандура О. О. Взаємозв'язок цінностей та істини в праві / О.О. Бандура // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 1998. – № 2. – С. 63–78.

11. Бандура О. О. Деякі аспекти взаємного зв'язку цінностей та істини у праві / О.О. Бандура // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2003. – Том I. – С. 111–115.

12. Бандура О. О. Деякі проблеми правової філософії доби постмодерну / О.О. Бандура // Мультиверсум. Філософський альманах : зб. наук. праць. – Вип. 16. – К. : Укр. центр духовн. культури, 2000. – С. 193–202.

13. Бандура О. О. Основні інтердисциплінарні ідеї науки ХХ ст. і постмодернізм / О.О. Бандура // Постмодерн: переоцінка цінностей : зб. наук. праць. – Вінниця : Універсум–Вінниця, 2001. – С. 99–110.

14. Бандура О. О. Основні принципи синергетики як складові парадигми сучасного правознавства / О.О. Бандура // Мультиверсум. Філософський альманах. – Вип. 18. – К.: Укр. центр духовн. культури, 2000. – С. 140–147.

15. Бандура О. О. Проблема істини в галузі правозастосування / О.О. Бандура // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 1998. – № 1. – С. 44–54.

16. Бандура О. О. Проблема істини в галузі правотворчості / О.О. Бандура // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ. – 1997. – № 1. – С. 50–55.

17. Бандура О. О. Система методів правового пізнання (структурний аспект) / О.О. Бандура // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ. – 1997. – № 2. – С. 88–96.

18. Бандура О. О. Філософія постмодерну і деякі проблеми правотворчості та правозастосування / О.О. Бандура // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2000. – № 2. – С. 29–37.

19. Бандура О. О. Філософія постмодерну про дискурс та його роль

у правовій державі / О.О. Бандура // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2001. – № 3 – С. 96–103.

20. Бандура О. О. Філософія права доби постмодерну: людина та її права / О.О. Бандура // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2005. – Т. 3 – С. 250–255.

21. Бачинін В. А. Філософія права : підруч. для студентів юрид. спец. вищ. навч. закладів / В.А. Бачинін, В.С. Журавський, М.І. Панов. – К. : Ін-Юре, 2003. – 472 с.

22. Бачинин В. А. Философия права : конспект лекций / В.А. Бачинин. – Харьков : Консум, 2002. – 368 с.

23. Бігун В. С. Людина в праві. Правове людинорозуміння як філософсько-правова проблема / В.С. Бігун // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2003. – Том I. – С.126–129.

24. Бігун В. С. Філософія права в Україні (1990–2005): здобутки і перспективи / В.С. Бігун // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2008. – Том IV–V. – С. 200–206.

25. Бігун В. С. Філософія права: проблеми і підходи / В.С. Бігун // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – Том III. – № 1–2. – 2005. – С. 408–419.

26. Братасюк В. М. Інтелектуальна традиція постмодерну та проблеми реформування правової системи сучасної України / В.М. Братасюк // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2004. – Том II. – С. 156–162.

27. Братасюк М. Г. Право як монолог державної влади в контексті сучасного українського розвитку / М.Г. Братасюк // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2008–2009. – Том VI–VII. – С. 54–59.

28. Братасюк М. Г. Природноправова парадигма в постмодерній філософсько-правовій думці / М.Г. Братасюк // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2003. – Том I. – С. 167–172.

29. Булыгин Е. К проблеме объективности права / Е. Булыгин

// Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2005. – Том III. – С. 7–13.

30. Бурлай Є. В. Дуалізм «природного» та «позитивного» в праві як філософсько-правова проблема / Є.В. Бурлай // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2003. – Том I. – С. 83–85.

31. Бурлай Є. В. Право в естетичному вимірі (до постановки питання) / Є.В. Бурлай // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2004. – Том II. – С. 204–214.

32. Бутова І. Шляхи поповнення сучасного політичного дискурсу США та України / І. Бутова // Мови і світ: дослідження та викладання : матер. п'ятої Міжнар. наук.-практ. конф. – Вип. 95(2). – Кіровоград, 2011. – С. 153–158.

33. Васильчук В. О. Формальна та реальна справедливість у концепції прав людини / В.О. Васильчук // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2003. – Том I. – С.154–156.

34. Вдовина Г. А. Розвиток філософії права в XX ст. (англо-саксонська традиція) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / Г.А. Вдовина; Національна академія внутрішніх справ України МВС України. – К., 2002. – 16 с.

35. Гайдулін О. О. Культурно-історичні і методологічні основи філософської парадигми права / О.О. Гайдулін // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2003. – Том I. – С. 86–88.

36. Гарник О. В. Философия права: предметная специфика, место и значение в системе социально-гуманитарного знания / О.В. Гарник. – Днепропетровск : Наука и образование, 1998. – 160 с.

37. Гирц К. «Насыщенное описание»: в поисках интерпретативной теории культуры / К. Гирц // Антология исследований культуры. – Т. 1: Интерпретации культуры. – СПб : «Университетская книга», 1997. – С. 170–198.

38. Горбатенко В. П. Справедливість як соціально-правова цінність / В.П. Горбатенко // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2003. – Том I. – С. 150–153.
39. Гребеньков Г. В. Право как предмет философского и научного познания: принципы и методология демаркации / Г.В. Гребеньков // Философия права. – 2010. – № 1. – С. 22–29.
40. Гудима Д. А. Філософсько-антропологічний підхід – методологічний фундамент сучасної юридичної науки / Д.А. Гудима // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2003. – Том I. – С. 122–125.
41. Гуценко К. Ф. Уголовный процесс западных государств / К.Ф. Гуценко, Л.В. Головкин, Б.А. Филимонов. – М. : Зерцало-М, 2001. – 528 с.
42. Делёз Ж. Тысяча плато. Капитализм и шизофрения / Ж. Делёз, Ф. Гваттари: Пер. с фр. и послесл. Я.И. Свирского, науч. ред. В.Ю. Кузнецов. – Екатеринбург : У-Фактория; М. : Астрель, 2010. – 895 с.
43. Джеймс У. Прагматизм. Новое название для некоторых старых методов мышления. Популярная лекция по философии / У. Джеймс // Джеймс У. Воля к вере: Пер. с англ. / Сост. Л.В. Блинников, А.П. Поляков. – М. : Республика, 1997. – С. 208–325.
44. Дьюи Д. Проблемы человека / Д. Дьюи // Дьюи Д. Реконструкция в философии. Проблемы человека / Пер. с англ., послесл. и примеч. Л.Е. Павловой. – М. : Республика, 2003. – С. 134–450.
45. Жинкин С. А. О плюрализме в исследовании проблем эффективности права / С.А. Жинкин // История государства и права. – 2009. – № 11. – С. 39–41.
46. Жоль К. К. До питання про предметну область і методи сучасної філософії права / К.К. Жоль // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2003. – Том I. – С. 37–40.
47. Жубара А. Идея конца истории: Вл. Соловьев и А. Кожев

/ А. Жубара // Владимир Соловьев и культура Серебряного века: К 150-летию Вл. Соловьева и 110-летию А.Ф. Лосева. – М. : Наука, 2005. – С. 397–401.

48. Жуков В. Н. Право как ценность / В.Н. Жуков // Государство и право. – 2010. – № 1. – С. 21–34.

49. Заблоцький Ю. В. Прагматичний аспект використання оказіональної лексики в сучасних американських публіцистичних текстах / Ю.В. Заблоцький // Наукові записки Нац. ун-ту «Острозька академія». Серія філологічна. – Вип. 6. – Острог : Вид-во НаУ «Острозька академія», – 2006. – С. 56–68.

50. Заморська Л. І. Загальнонаукова концепція категорії «система права» / Л.І. Заморська // Держава і право : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. – Вип. 46 / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К. : Видавництво Ін-ту держави і права ім. В.М. Корецького, 2009. – С. 46–50.

51. Івакін О. А. Системність методології наукового пізнання / О.А. Івакін // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Вип. 16 / ред. кол.: С.В. Ківалов (гол. ред.), М.О. Баймуратов, Л.Р. Біла та ін. – Одеса : Юрид. літ., 2002. – С. 35–44.

52. Кожев А. Тирания и мудрость / А. Кожев // Вопросы философии. – 1998. – № 6. – С. 92–119.

53. Козловський А. А. Гносеологічна концепція права / А.А. Козловський // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. – Вип. 100: Правознавство. – Чернівці : ЧДУ, 2000. – С. 13–18.

54. Козловський А. А. Гносеологічна природа права (філософсько-правовий аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / А.А. Козловський; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2000. – 40 с.

55. Козловський А. А. Гносеологічна сутність права / А.А. Козловський // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. – Вип. 131:

Правознавство. – Чернівці : Рута, 2002. – С. 5–8.

56. Козловський А. А. Гносеологічний механізм взаємодії суспільства і права / А.А. Козловський // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. – Вип. 70: Правознавство. – Чернівці: ЧДУ, 1999. – С. 5-8.

57. Козловський А. А. Гносеологічні засади взаємозв'язку філософії і права / А.А. Козловський // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – Вип. 4. – Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 1999. – С. 3–10.

58. Козловський А. А. Гносеологічні принципи права : зб. наук. праць / А.А. Козловський // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – Том III. – № 1–2. – С. 32–44.

59. Козловський А. А. Гносеологія і методологія права: проблеми співвідношення // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. – Вип. 75: Правознавство. – Чернівці: ЧДУ, 2000. – С. 5–9.

60. Козловський А. А. Гносеологія норми права / А.А. Козловський // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. – Вип. 24: Правознавство. – Чернівці, 1998. – С. 3–24.

61. Козловський А. А. Гносеологія тлумачення правових ситуацій / А.А. Козловський // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. – Вип. 105: Правознавство. – Чернівці : Рута, 2001. – С. 12–16.

62. Козловський А. А. Право як пізнавальний процес / А.А. Козловський // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. – Вип. 121: Правознавство. – Чернівці : ЧДУ, 2001. – С. 5–9.

63. Козловський А. А. Право як пізнання: Вступ до гносеології права / А.А. Козловський. – Чернівці : Рута, 1999. – 295 с.

64. Козловський А. А. Філософія права : навч.-метод. посіб. / А.А. Козловський. – Чернівці : Рута, 2003. – 128 с.

65. Козловський А. А. Філософія права як самосвідомість нації / А.А. Козловський // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2003. – Том I. – С. 12–16.

66. Козюбра М. І. Місце філософії права в системі суспільствознавства (до питання про дисциплінарний статус філософії права) / М.І. Козюбра // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2003. – Том І. – С. 27–32.

67. Копоть В. О. Концептуальні основи правового реалізму : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / В.О. Копоть; Київський національний ун-т внутрішніх справ. – К., 2008. – 15 с.

68. Костенко О. М. Основне питання правознавства з позицій соціального натуралізму / О.М. Костенко // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2003. – Том І. – С. 72–78.

69. Костицький М. В. Філософія права як наука і навчальна дисципліна / М.В. Костицький // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2003. – Том І. – С. 17–21.

70. Костін М. Щодо реалізації принципу з'ясування істини у кримінальному судочинстві / М. Костін // Право України. – 2004. – № 7. – С.48–50.

71. Кравець В. М. II Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Філософські, методологічні та психологічні проблеми права» / В.М. Кравець, О.В. Павлишин // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2008–2009. – Том VI–VII. – С. 234–236.

72. Кузнєцов В. І. Філософія права. Історія та сучасність : навч. посіб. / В.І. Кузнєцов. – К. : ВД «Стилос»; ПЦ «Фоліант», 2003. – 382 с.

73. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун: Пер. с англ. И.З. Налетова. Общая ред. и послесловие С.Р. Микулинского и Л.А. Марковой. – М. : Прогресс, 1975. – 288 с.

74. Кушакова Н. В. Філософія права як спосіб діяльності наукового співтовариства / Н.В. Кушакова // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2005. – Том III. – С. 431–434.

75. Литвинов О. М. Проблеми історії філософії права як навчальної

дисципліни в контексті відродження вітчизняної філософії права / О.М. Литвинов // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2003. – Том I. – С. 184–186.

76. Локк Дж. Послание о веротерпимости. 1686. / Дж. Локк // Локк Дж. Сочинения в 3-х т.: Т. 3. – М. : Мысль, 1988. – С. 91–134.

77. Максимов С. И. Правовая реальность как предмет философского осмысления / С.И. Максимов. – Х. : Право, 2002. – 435 с.

78. Максимов С. И. Право и политика в поисках баланса / С.И. Максимов // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2003. – Том I. – С. 190–195.

79. Максимов С. І. Філософія права: сучасні інтерпретації: вибрані праці: статті, аналітичні огляди, переклади (2003–2010) / С.І. Максимов. – Х. : Право, 2010. – 336 с.

80. Максимов С. І. Філософія права як сфера співпраці юристів і філософів / С.І. Максимов // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2003. – Том I. – С. 33–36.

81. Малахов В. П. Многообразие методологий современной теории государства и права / В.П. Малахов // История государства и права. – 2010. – № 6. – С. 2–17.

82. Маркова Л. А. Философия из хаоса: Ж. Делёз и постмодернизм в философии, науке, религии / Л.А. Маркова / РАН, Ин-т философии. – М.: Канон+, 2004. – 383 с.

83. Марченко М. Н. Философия права и общая теория права: взаимосвязь и взаимодействие / М.Н. Марченко // Известия вузов. Правоведение. – 2009. – № 3. – С. 6–13.

84. Музика І. В. Філософія права й соціологія права: проблема співвідношення / І.В. Музика // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2005. – Том III. – С. 233–237.

85. Тарабанов Н. А. Истина: от неопределенности к неопределимости (семантическая концепция А. Тарского, минимализм П. Хорвича и

фундаментализм Д. Дзвидсона / Н.А. Тарабанов // Философия науки. – 2009. – № 1(40). – С. 61–85.

86. Нерсисянц В. С. Философия права / В.С. Нерсисянц. – М. : Норма, 2004. – 656 с.

87. Нор В. Т. Проблеми теорії і практики судових доказів / В.Т. Нор. – Львів : Вища школа, 1978. – 188 с.

88. Оборотов Ю. М. Парадигми права і держави в епоху постмодерну / Ю.М. Оборотов // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Вип. 16. / ред. кол.: С.В. Ківалов (гол. ред.), М.О. Баймуратов, Л.Р. Біла та ін. – Одеса : Юрид. літ., 2002. – С. 29–35.

89. Оборотов Ю. М. Філософія права і методологія юриспруденції / Ю.М. Оборотов // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2003. – Том I. – С. 41–43.

90. Оглезнев В. В. Истоки современной аналитической философии права / В.В. Оглезнев // Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. – 2009. – № 4 (8). – С. 81–88.

91. Ониськів М. М. Як можливі «дві» філософії права? / М.М. Ониськів, В.А. Рижко // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2003. – Том I. – С. 48–51.

92. Оніщенко Н. М. Монізм у праві в контексті сучасного праворозуміння / Н.М. Оніщенко // Держава і право : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. – Вип. 47 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, НАН України. – К. : Вид-во Інституту держави і права ім. В.М. Корецького, 2010. – С. 3–9.

93. Пазенок В. С. Філософія і право (проблеми і дилеми взаємозв'язку) / В.С. Пазенок // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2003. – Том I. – С. 52–55.

94. Паттаро Э. Реалистский подход к объективности норм и права / Э. Паттаро // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2005. – Том III. – С. 14–23.

95. Петрова Л. В. Фундаментальні проблеми філософії права: філософсько-правовий дискурс / Л.В. Петрова. – Харків: Право, 1998. – 414 с.
96. Пирс Ч. С. Как сделать наши идеи ясными / Ч.С. Пирс // Пирс Ч.С. Избранные философские произведения: Пер. с англ. К. Голубович, К. Чухрукидзе, Т. Дмитриева. – М. : Логос, 2000. – С. 266–295.
97. Пирс Ч. С. Grammatica Speculativa / Ч.С. Пирс // Пирс Ч.С. Начала прагматизма: Пер. с англ., предисловие В.В. Кирющенко, М.В. Колопотина. – СПб : Лаборатория метафизических исследований философского факультета СПбГУ; Алетейя, 2000. – С. 40–223.
98. Погребняк С. П. Роль основоположних принципів у застосуванні права / С. П. Погребняк // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2008–2009. – Том VI–VII. – С. 119–134.
99. Полани М. Личностное знание: На пути к посткритической философии / М. Полани : Пер. с англ. / Под ред. В.А. Лекторского и В.И. Аршинова. – М. : Прогресс, 1985. – 343 с.
100. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення : колективна монографія / А.М. Бернюков, В.С. Бігун, Ю.П. Лобода, Б.В. Малишев, С.П. Погребняк, С.П. Рабінович, В.С. Смородинський, О.В. Стовба. – К., 2009. – 316 с.
101. Пригожин И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс: Пер. с англ. / Общ. ред. В.И. Аршинова, Ю.Л. Климонтовича и Ю.В. Сачкова. – М. : Прогресс, 1986. – 432 с.
102. Проценко І. П. Право як феномен культури: філософсько-історичний аналіз / І.П. Проценко // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – Том III. № 1–2. – 2005. – С. 338–350.
103. Рабінович С. П. Взаємозв'язки природного та позитивного права: методологічні засади дослідження / С.П. Рабінович // Проблеми

філософії права. Міжнародний часопис. – 2008–2009. – Том VI–VII. – С. 64–72.

104. Рабінович П. М. Наука філософії права: до характеристики предмета й методології / П.М. Рабінович // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2003. – Том I. – С. 22–26.

105. Рабінович П. М. Філософія права: деякі наукознавчі аспекти / П.М. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – № 1. – С. 36–46.

106. Решетникова И. В. Курс доказательственного права в российском гражданском судопроизводстве / И.В. Решетникова. – М. : Норма, 2000. – 288 с.

107. Ролз Дж. Справедливость как честность / Дж. Ролз // Логос. – 2006. – № 1. – С. 35–60.

108. Ролз Дж. Теория справедливости / Дж. Ролз. – Новосибирск : Изд-во НГУ, 1995. – 568 с.

109. Рузавин Г. И. Абдукция как метод поиска и обоснования объяснительных гипотез / Г.И. Рузавин // Теория и практика аргументации. – М. : ИФ РАН, 2001. – С. 28–48.

110. Савчук С. В. Юридична соціологія і філософія права / С.В. Савчук // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2003. – Том I. – С. 176–181.

111. Селіванов В. М. Право у дзеркалі філософії / В.М. Селіванов // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2003. – Том I. – С. 67–71.

112. Сливка С. С. Об'єкт і предмет філософії права / С.С. Сливка // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2008–2009. – Том VI–VII. – С. 42–48.

113. Тайлор Э. Б. Первобытная культура / Э. Б. Тайлор ; Пер. с англ. – М. : Политиздат, 1989. – 573 с.

114. Тарский А. Семантическая концепция истины и основания

семантики / А. Тарский // Аналитическая философия. Становление и развитие. (Антология). – М. : Дом интеллектуальной книги, Прогресс-традиция, 1998. – С. 90–129.

115. Філософія і право: культурно-історичні аспекти взаємодії: монографія / О.М. Литвинов, М.Ф. Максимов, О.М. Єременко, С.С. Бойчук, Т.В. Злотіна; Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. – 310 с.

116. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.І. Максимов та ін. / за ред. д-ра філос. наук. проф. О.Г. Данильяна. – Харків : Право, 2009. – 208 с.

117. Філософія права: проблеми і підходи : навч. пос. для студ. спец. «Правознавство» / П.М. Рабінович, С.П. Добрянський, Д.А. Гудима, О.В. Грищук, Т.І. Дудаш, Т.І. Пашук, С.П. Рабінович, Л.В. Ярмол, Ю.І. Анохін. За загальною редакцією П.М. Рабіновича. – Львів : Львівський національний ун-т ім. І. Франка, 2005. – 332 с.

118. Философия права : учебник / О.Г. Данильян, Л.Д. Байрачная, С.И. Максимов и др., под ред. О.Г. Данильяна. – М. : ЭКСМО, 2005. – 406 с.

119. Фреге Г. О смысле и значении / Г. Фреге // Логика и логическая семантика. – М., 2000. – С. 220–246.

120. Фролова Е. А. Соотношение энциклопедии, теории и философии права (теоретико-методологические основы) / Е.А. Фролова // Вестник Московского ун-та. – Сер. 11: Право. – 2007. – № 3. – С. 31–43.

121. Харт Г.Л.А. Понятие права / Г.Л.А. Харт ; Пер. с англ. Под общ. ред. Е.В. Афонасина и С.В. Моисеева. – СПб : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2007. – 302 с.

122. Чижова О. М. Демократизація суспільно-державного розвитку як прагматична орієнтація України на сучасному етапі розвитку українського суспільства / О.М. Чижова // Держава і право : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. – Вип. 46 / Ін-т держави і права

ім. В.М. Корецького. – К. : Вид-во Ін-ту держави і права ім. В.М. Корецького, 2009. – С. 667–675.

123. Чижова О.М. Політичний прагматизм у сучасній Україні / О.М. Чижова // Держава і право: зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. – Вип. 32 / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К. : Вид-во Ін-ту держави і права ім. В.М. Корецького, 2006. – С. 492–498.

124. Шаповал В.В. Соціологічні антропологічні виміри розвитку філософії права в Україні / В.М. Шаповал // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2003. – Том I. – С. 129–130.

125. Шемшученко Ю.С. Актуальні проблеми філософії права / Ю.С. Шемшученко // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2003. – Том I. – С. 7–9.

126. Шестопал С.С. Неотомістський напрямок у французькій філософії права: концепція Жака Марітена : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / С.С. Шестопал; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2009. – 20 с.

127. Шишко В.В. Культурологічні проблеми правотворчості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / В.В. Шишко; Національна академія внутрішніх справ України МВС України. – К., 2004. – 17 с.

128. Шишко В.В. Філософія права в системі юридичних наук / В.В. Шишко // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2003. – Том I. – С. 44–47.

129. Шкода В.В. Вступ до правової філософії / В.В. Шишко. – Харків : Фоліо, 1997. – 223 с.

130. Шкода В.В. Очерк правовой антропологии / В.В. Шкода // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2003. – Том I. – С.131–135.

131. Adams A.M. A Nation Dedicated to Religious Liberty / A.M. Adams,

C. Emmerich. – Philadelphia, PA : University of Pennsylvania Press, 1990. – 172 p.

132. Alchourron C.E. Normative Systems / C.E. Alchourron, E. Bulygin. – Vienna : Springer, 1971. – 265 p.

133. Atiyah P.S. Pragmatism and Theory in English Law / P.S. Atiyah. London : Stevens and Sons, 1987. – 193 p.

134. Berger M. Upsetting the Balance Between Adverse Interests: The Impact of the Supreme Court's Trilogy on Expert Testimony on Toxic Tort Litigation / M. Berger // Law and Contemporary Problems. – № 64. – 2001. – P. 286–326.

135. Brewer S. 1996. Exemplary Reasoning: Semantics, Pragmatics, and the Rational Force of Legal Argument by Analogy / S. Brewer // Harvard Law Review. – Vol. 109. – 1996. – P. 923–1028.

136. Cardozo B. N. Paradoxes of Legal Science / B.N. Cardozo / ed. by M.E. Hall. – Fallion, 1947. – 456 p.

137. Carter S. L. The Culture of Disbelief: How American Law and Politics Trivialize Religious Devotion / S.L. Carter. – New York : Basic Books, 1993. – 328 p.

138. Churchland P. M. The Ontological Status of Observables / P.M. Churchland // Churchland P.M. A Neurocomputational Perspective: The Nature of Mind and the Structure of Science. – Cambridge : MIT Press, 1982. – P. 139–151.

139. Cohen J. Reflections on Habermas on Democracy / J. Cohen // Ratio Juris. – Vol. 12. – 1999. – P. 385–416.

140. Coyle S. Two Concepts of Legal Analysis / S. Coyle // Coyle S., Pavlakos G. (eds.) Jurisprudence or Legal Science? – Portland : Hart Publishing, 2005. – P. 15–32.

141. Dinwiddy J. Bentham: Selected Writings of John Dinwiddy / J. Dinwiddy / Ed. by W. Twining. – Stanford: Stanford University Press, 2004. – 190 p.

142. Dworkin R. Law 's Empire / R. Dworkin. – London : Fontana, 1986. – 470 p.
143. Evans M. D. (ed.). International Law / M.D. Evans. – Oxford : Oxford University Press, 2003. – 833 p.
144. Farber D. A. Legal Pragmatism and the Constitution / D.A. Farber // Minnesota Law Review. – Vol. 72. – 1988. – P. 1331–1347.
145. Fisch M. Justice Holmes, the Prediction Theory of Law, and Pragmatism / M. Fisch // Ketner K.L., Christian K., eds., Peirce, Semeiotic and Pragmatism. – Bloomington : Indiana University Press, 1986. – P. 6–18.
146. Fish S. Almost Pragmatism: Richard Posner's Jurisprudence / S. Fisch // University of Chicago Law Review. – Vol. 57. – 1990. – P. 1447–1475.
147. Frankel M. F. The Search for Truth: An Umpireal View / M.F. Frankel // University of Pennsylvania Law Review. – Vol. 123. – № 5. – 1975. – P. 1031–1059.
148. Fried C. The Artificial Reason of the Law or What Lawyers Know / C. Fried // Texas Law Review. – Vol. 60. – 1981. – P. 35–58.
149. Galanter M. Justice in Many Rooms: Courts, Private Ordering, and Indigenous Law / M. Galanter // Journal of Legal Pluralism. – Vol. 19. – 1981. – P. 1–47.
150. Gearty C. Can Human Rights Survive? / C. Gearty. – Cambridge : Cambridge University Press, 2006. – 174 p.
151. Gewirth A. Ethical Universalism and Particularism / A. Gewirth // The Journal of Philosophy. – Vol. LXXXV. – № 6. – 1988. – P. 283–302.
152. Giannelli P. C. Frye v. United States: Background Paper Prepared for the National Conference of Lawyers and Scientists / P.C. Giannelli // F.R.D. (Federal Rules Decisions). – Vol. 99. – 1983. – pP. 189–234.
153. Glenn P. Legal Traditions of the World: Sustainable Diversity in Law / P. Glenn. – Oxford : Oxford University Press, 2004. – 401 p.
154. Grey T.C. Hear The Other Side: Wallace Stevens and Pragmatist Legal Theory / T.C. Grey // Southern California Law Review. – Vol. 63. – 1990. –

P. 1569–1595.

155. Grey T.C. Langdell's Orthodoxy / T.C. Grey // *University of Pittsburgh Law Review*. – Vol. 45. – 1983. – P. 1–51.

156. Haack S. An Epistemologist Among the Epidemiologists / S. Haack // *Epidemiology*. – Vol. 15. – № 5. – 2004. – P. 51–52.

157. Haack S. Coherence, Consistency, Cogency, Congruity, Cohesiveness &c.: Remain Calm! Don't Go Overboard! / S. Haack // *New Literary History*. – Vol. 35. – № 2. – 2004. – P. 167–183.

158. Haack S. Concern for Truth: What it Means, Why it Matters / S. Haack // P.R. Gross, N. Levitt, and M.W. Lewis (eds.). *The Flight from Science and Reason*. – New York : New York Academy of Sciences, 1996. – P. 57–63.

159. Haack S. Confessions of an Old-Fashioned Prig / S. Haack // Haack S., *Manifesto of a Passionate Moderate: Unfashionable Essays*. – Chicago : University of Chicago Press, 1998. – P. 7–30.

160. Haack S. *Defending Science – Within Reason: Between Scientism and Cynicism* / S. Haack. – Amherst : Prometheus Books, 2003. – 411 p.

161. Haack S. Dry Truth and Real Knowledge: Epistemologies of Metaphor and Metaphors of Epistemology / S. Haack // *Manifesto of a Passionate Moderate: Unfashionable Essays*. – Chicago: University of Chicago Press, 1998. – P. 69–89.

162. Haack S. Epistemology Legalized: Or, Truth, Justice, and the American Way / S. Haack // *American Journal of Jurisprudence*. – Vol. 49. – 2004. – P. 43–61.

163. Haack S. *Evidence and Inquiry: A Pragmatist Reconstruction of Epistemology* / S. Haack. – Amherst : Prometheus Books, 2009. – 425 p.

164. Haack S. Federal Philosophy of Science: A Deconstruction – And a Reconstruction / S. Haack // *New York University Journal of Law and Liberty*. – Vol. 5. – № 2. – 2010. – P. 394–436.

165. Haack S. How I See Things Now: Response to Robert Lane / S. Haack // *Susan Haack: A Lady of Distinctions*. – Amherst: Prometheus Books, 2007, P. 123–126.

166. Haack S. How the Critical Common-Sensist Sees Things / S. Haack // *Histoire, epistemologie, langage*. – Vol. 16. – № 1. – 1994. – P. 9–33.

167. Haack S. Inquiry and Advocacy, Fallibilism and Finality: Culture and Inference in Science and the Law / S. Haack // *Law, Probability and Risk*. – Vol. 2. – 2003. – P. 205–214.

168. Haack S. Irreconcilable Differences? The Troubled Marriage of Science and Law / S. Haack // *Law and Contemporary Problems*. – Vol. 72. – № 1. – 2009. – P. 1–24.

169. Haack S. Knowledge and Propaganda: Reflections of an Old Feminist / S. Haack // *Partisan Review*. – 1993. – P. 556–564.

170. Haack S. Not Cynicism but Synechism: Lessons from Classical Pragmatism / S. Haack // Haack S., *Putting Philosophy to Work: Inquiry and Its Place in Culture*. – Amherst: Prometheus Books, 2008. – P. 79–94.

171. Haack S. On Legal Pragmatism: Where Does ‘The Path of the Law’ Lead Us? / S. Haack // *American Journal of Jurisprudence*. – Vol. 50. – 2005. – P. 71–105.

172. Haack S. On Logic in the Law: ‘Something, but not All’ / S. Haack // *Ratio Juris*. – Vol. 20. – № 1. – 2007. – P. 1–31.

173. Haack S. On Truth, in Science and in Law / S. Haack // *Brooklyn Law Review*. – Vol. 73. – № 2. – 2008. – P. 563–585.

174. Haack S. Pragmatism, Old and New / S. Haack // *Contemporary Pragmatism*. – Vol. 1. – № 1. – 2004. – P. 3–32.

175. Haack S. Preposterism and Its Consequences / S. Haack // Haack S. *Manifesto of a Passionate Moderate: Unfashionable Essays*. – Chicago : University of Chicago Press, 1998. – P. 188–208.

176. Haack S. Proving Causation: The Holism of Warrant and the Atomism of Daubert / S. Haack // *Journal of Health & Biomedical Law*. – Vol. IV. – 2008. – P. 253–289.

177. Haack S. Realisms and Their Rivals: Recovering Our Innocence / S. Haack // *Facta Philosophica*. – Vol. 4. – № 1. – 2002. – P. 34–49.

178. Haack S. Reflections on Relativism: From Momentous Tautology to Seductive Contradiction / S. Haack // Haack S. Manifesto of a Passionate Moderate: Unfashionable Essays. – Chicago : University of Chicago Press, 1998. – P. 149–166.

179. Haack S. The Growth of Meaning and the Limits of Formalism / S. Haack // Science and in Law. – Vol. XXIX. – № 1. – 2009. – P. 5–29.

180. Haack S. The Integrity of Science: What It Means, Why It Matters / S. Haack // Haack S. Putting Philosophy to Work: Inquiry and Its Place in Culture. – Amherst : Prometheus Books, 2008. – P. 103–128.

181. Haack S. The Legitimacy of Metaphysics: Kant's Legacy to Peirce, and Peirce's to Philosophy Today / S. Haack // Polish Journal of Philosophy. – Vol. 1. – 2007. – P. 29–43.

182. Haack S. The Meaning of Pragmatism: The Ethics Of Terminology and the Language of Philosophy / S. Haack // Feorema. – Vol. XXVI. – № 3. – 2009. – P. 9–29.

183. Haack S. The Pluralistic Universe of Law: Towards a Neo-Classical Legal Pragmatism / S. Haack // Ratio Juris. – Vol. 21. – № 4. – 2008. – P. 453–480.

184. Haack S. The Unity of Truth and the Plurality of Truths / S. Haack // Principia. – Vol. 9. – № 1–2. – P. 87–110.

185. Haack S. Vulgar Rortyism / S. Haack // The New Criterion, Nov. 1997 [E-text. Access available at: <http://www.newcriterion.com/articles.cfm/rortyism-haack-3261>].

186. Hage J.C. A Theory of Legal Reasoning and a Logic to Match / J.C. Hage // Artificial Intelligence and Law. – Vol. 4. – 1996. – P. 199–273.

187. Hantzis C.W. Legal Innovation Within the Wider Intellectual Tradition: The Pragmatism of Oliver Wendell Holmes, Jr. / C.W. Hantzis // Northwestern University Law Review. – Vol. 82. – 1988. – P. 541–595.

188. Hart H.L.A. Essays in Jurisprudence and Philosophy / H.L.A. Hart. – Oxford : Oxford University Press, 1983. – 404 p.

189. Heal J. The Disinterested Search for Truth / J. Heal // Proceedings of the Aristotelian Society. – Vol. 88. – 1987–1988. – P. 97–108.
190. Holder J. Law and Geography / J. Holder, C. Harrison (eds.). – Oxford : Oxford University Press, 2003. – 589 p.
191. Holmes O.W. Learning and Science / O.W. Holmes // Marke J.J. (ed.). The Holmes Reader. Dobbs Ferry. – NY: Oceana, 1965. – P. 72–73.
192. Holmes O. W. The Common Law / O.W. Holmes // Novick S. (ed.), Collected Works of Justice Holmes: Complete Public Writings and Selected Judicial Opinions of Oliver Wendell Holmes. – Chicago : University of Chicago Press. – P. 109–324.
193. Holmes O. W. The Path of the Law / O.W. Holmes // Harvard Law Review. 1954 – Vol. 10. – P. 457–478.
194. Horowitz J. Law and Logic: A Critical Account of Legal Argument / J. Horowitz. – NY : Springer Verlag, 1972. – 213 p.
195. James W. A Pluralistic Universe. Hibbert Lectures, delivered at Manchester College, Oxford / W. James // Bernstein R. (ed.) William James's Essays in Radical Empiricism and A Pluralistic Universe. – New York : E.P. Dutton and Co., 1971. – P. 121–284.
196. James W. Essays in Radical Empiricism / W. James // Bernstein R. (ed.) William James's Essays in Radical Empiricism and A Pluralistic Universe. – New York : E.P. Dutton and Co., 1971. – P. 3–120.
197. Jefferson T. (1816), letter to Samuel Kercheval / T. Jefferson. [E-text. Access available at: www.teachingamericanhistory.org/library/index/asp?document=459]
198. Joas H. Pragmatism and Social Theory / H. Joas . – Chicago : University of Chicago Press, 1993. – 272 p.
199. Kadri S. The Trial: A History From Socrates to O. J. Simpson / S. Kadri . – New York : Random House, 2005. – 480 p.
200. Lazer D. DNA and the Criminal Justice System: The Technology of Justice (Basic Bioethics) / D. Lazer (ed.). – Cambridge, MA: MIT Press, 2004. –

414 p.

201. Leaf M. J. Pragmatic Legal Norms / M.J. Leaf // Morales A. (ed.) *Renascent Pragmatism: Studies in Law and Social Science*. – Aldershot, Hants : Ashgate, 2003. – P. 72–89.
202. Lempert R. The New Evidence Scholarship / R. Lempert // *Probability and the Law of Evidence: The Uses and Limits of Bayesianism* / ed. by Tillers P., Green E.D. – Dordrecht, the Netherlands: Kluwer, 1988. – P. 61–102.
203. Lewis C. I. *Mind and the World Order: Outline of a Theory of Knowledge* / C.I. Lewis. – NY : Dover Books, 1991. – 446 p.
204. Lewis C. I. *The Ground and Nature of the Right* / C.I. Lewis. – New York, NY: Columbia University Press, 1955. – 97 p.
205. Luban D. What's Pragmatic About Legal Pragmatism? / D. Luban // *Cardozo Law Review*. – Vol. 18. – 1996. – P. 43–73.
206. Lustre A. B. Post-Daubert Standards for the Admissibility of Scientific and Other Expert Evidence / A.B. Lustre // *American Law Reports 5th*, 10, 453 (2001). – P. 1–139.
207. Maritain J. *Man and the State* / J. Maritain. – London: Hollis and Carter, 1954. – 197 p.
208. Miller J. M. The Science of Law: The Maturing of Jurisprudence into Fundamental Principles in Fairness / J.M. Miller // *Western State University Law Review*. – Vol. 13. – 1986. – № 2. – P. 367–411.
209. Miztal B. Religion and Politics in Comparative perspective: Revival of Religious Fundamentalism in East and West / B. Miztal, A. Sharpe (eds.). – Westport, Conn.: Praeger, 1992. – 334 p.
210. Murphy S. D. *Principles of International Law* / S.D. Murphy. – St. Paul, MN: Thomson/West, 2006. – 506 p.
211. Nesson C. Peremptory challenges: technology should kill them? / C. Nesson // *Law, Probability and Risk*. – Vol. 3. – 2003. – P. 1–12.
212. Neufeld P. J. The (Near) Irrelevance of Daubert to Criminal Justice and Some Suggestions for Reform / P.J. Neufeld // *American Journal of Public Health*.

– Vol. 95. – № S1. – 2005. – P. 107–113.

213. Norwood J. M. A Summary of Statute and Case Law Associated With Transacting in the Electronic Universe / J.M. Norwood // DePaul Business and Commercial Law Journal. – Vol. 4. – 2005. – P. 415–450.

214. Patterson D. Law's Pragmatism: Law as Practice and Narrative / D. Patterson // Virginia Law Review. – Vol. 76. – 1990. – P. 937–998.

215. Pearl D. Muslim Family Law / D. Pearl, W. Menski. – London : Sweet and Maxwell, 1998. – 551 p.

216. Pogge T. Realizing Rawls / T. Pogge. – Ithaca : Cornell University Press, 1989. – 296 p.

217. Pogge T. Rawls on International Justice / T. Pogge // Philosophical Quarterly. – Vol. 51. – 2001. – P. 246–253.

218. Polanyi M. Science, Faith and Society. Riddell Memorial Lectures / M. Polanyi . – London : Geoffrey Cumberledge; Oxford University Press, 1946. – 80 p.

219. Posner R. A. Frontiers in Legal Theory / R.A. Posner. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 2001. – 453 p.

220. Posner R. A. Introduction to Oliver Wendell Holmes Jr. / R.A. Posner // The Essential Holmes: Selections from the Letters, Speeches, Judicial Opinions, and Other Writings of Oliver Wendell Holmes, Jr. / edited and with an introduction by Richard A. Posner. – Chicago : University of Chicago Press, 1992. – P. i–xxxii.

221. Posner R. A. Law, Pragmatism, and Democracy / R.A. Posner. – Cambridge : Harvard University Press, 2003. – 398 p.

222. Posner R. A. Legal Scholarship Today / R.A. Posner // Stanford Law Review. – Vol. 45. – 1993. – P. 1647–1658.

223. Posner R. A. The Problems of Jurisprudence / R.A. Posner. – New York : Harvard University Press, 1993. – 485 p.

224. Posner R. A. What Has Pragmatism to Offer Law? / R.A. Posner // Pragmatism in Law and Society / ed. by M. Brint & W. Weaver. – Westview Press, 1991. – P. 29–46.

225. Prakken H. A Logical Framework for Modelling Legal Argument / H. Prakken // Proceedings of the Fourth International Conference on Artificial Intelligence and Law. – NY: ACM, 1993. – P. 1–9.
226. Prakken H. Analysing Reasoning about Evidence With Formal Models of Argumentation / H. Prakken // Law, Probability and Risk. – Vol. 3. – 2004. – P. 33–49.
227. Rawls J. Political Liberalism / J. Rawls. – NY : Columbia University Press, 1993. – 401 p.
228. Raz J. Ethics in the Public Domain. Essays in the Morality of Law and Politics / J. Raz. – Oxford : Clarendon Press, 1994. – 364 p.
229. Raz J. Multiculturalism / J. Raz // 11 Ratio Juris. – Vol. 11. – № 3. – 1998. – P. 193–205.
230. Rehbinder M. Der Pluralismus des Rechts im Zeitalter der Globalisierung. Zum Rechtsbegriff in der Rechtssoziologie / M. Rehbinder // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2005. – Том III. – С. 227–232.
231. Rescher N. Pragmatism at the Crossroads / N. Rescher // Transactions of the Charles S. Peirce Society. – Vol. XLL. – № 2. – 2005. – P. 355–65.
232. Rochberg-Halton E. Meaning and Modernity: Social Theory in the Pragmatic Attitude / E. Rochberg-Halton. – Chicago : University of Chicago Press, 1986. – 299 p.
233. Rorty R. Consequences of Pragmatism / R. Rorty. – Hassocks, Sussex, UK: Harvester Press, 1982. – 237 p.
234. Rorty R. Contingency, Irony, and Solidarity / R. Rorty. – Cambridge: Cambridge University Press, 1989. – 201 p.
235. Rorty R. Essays on Heidegger and Others / R. Rorty. Cambridge: Cambridge University Press, 1991. – 202 p.
236. Rorty R. Science as Solidarity / R. Rorty // The Rhetoric of the Human Sciences: Language and Argument in Scholarship and Public Affairs / Ed. by J.S. Nelson et al. – Madison : University of Wisconsin Press, 1987. – P. 38–52.

237. Rorty R. The Banality of Pragmatism and the Poetry of Justice / R. Rorty // *Pragmatism in Law and Society* / ed. by M. Brint & W. Weaver. – Westview Press, 1991. – P. 78–99.
238. Rorty R. Trotsky and the Wild Orchids / R. Rorty // *Common Knowledge*. – Vol. 1. – № 3. – 1992. – P. 140–153.
239. Sanders A. From Suspect to Trial / A. Sanders // *The Oxford Handbook of Criminology* / M. Maguire, R. Morgan, R. Reiner, eds. – Oxford : Clarendon Press, 1994. – P. 765–789.
240. Santos B. S. Towards a New Common Sense: Law, Science and Politics in the Paradigmatic Transition / B.S. Santos. – New York : Routledge, 1995. – 614 p.
241. Schneider A. L. The Pragmatic Policy Analyst / A.L. Schneider, H. Ingram // Morales A. *Renasant Pragmatism: Studies in Law and Social Science*. Ashgate Publishing, Ltd., 2003. – P. 156–179.
242. Shalin D. N. Legal Pragmatism, an Ideal Speech Situation, and the Fully Embodied Democratic Process / D.N. Shalin // *Nevada Law Journal*. – Vol. 5. – 2005. – P. 433–470.
243. Shusterman R. Practicing Philosophy: Pragmatism and Philosophical Life / R. Shusterman. – London : Routledge, 1997. – 256 p.
244. Singer P. Practical Ethics / P. Singer. – Cambridge: Cambridge University press, 1993. – 396 p.
245. Smith S. D. The Pursuit of Pragmatism / S.D. Smith // *Yale Law Journal*. – Vol. 100. – 1990. – P. 409–449.
246. Stelmach J. Spór o metodę we współczesnej filozofii prawa / J. Stelmach, B. Brożek // *Проблеми філософії права. Міжнародний часопис*. – 2004. – Том II. – С. 163–176.
247. Stich S. P. The Fragmentation of Reason: Preface to a Pragmatic Theory of Cognitive Evaluation / S.P. Stich. – Cambridge, MA : Bradford Books, MIT Press, 1990. – 191 p.
248. Sunstein C. R. Agreement Without Theory / C.R. Sunstein

// *Deliberative Politics: Essays on Democracy and Disagreement* / ed. Stephen Macedo. – New York : Oxford University Press, 1999. – P. 123–150.

249. Tamanaha B. *A General Jurisprudence of Law and Society* / B. Tamanaha. – Oxford : Oxford University Press, 2001. – 263 p.

250. Tammelo I. *Modern Logic in the Service of Law* / I. Tammelo. – Vienna: Springer, 1978. – 175 p.

251. Tammelo I. *Sketch for a Symbolic Juristic Logic* / I. Tammelo // *Journal of Legal Education*. – Vol. 8. – 1955. – P. 277–306.

252. Twining W. *A Post-Westphalian Conception of Law* / W. Twining // *Law and Society Review*. – Vol. 37. – 2003. – P. 199–257.

253. Twining W. *Diffusion of Law: A Global Perspective*, / W. Twining // *Journal of Legal Pluralism*. – Vol. 49. – 2005. – P. 1–49.

254. Twining W. *General Jurisprudence* / W. Twining // *Law and Justice in Global Society (World Congress of Philosophy of Law and Social Philosophy)* / ed. by M. Escamilla and M. Saavedra. – Granada: University of Granada, 2005. – P. 609–650.

255. Twining W. *Globalisation and Legal Theory* / W. Twining. – London: Cambridge University Press, 2000. – 296 p.

256. Twining W. *The Great Juristic Bazaar: Jurists' Texts and Lawyers' Stories* / W. Twining. – Aldershot : Ashgate, 2003. – 506 p.

257. Twining W. *The Province of Jurisprudence Re-examined* / W. Twining // *Jurisprudence for an Interconnected Globe* / ed. by C. Dauvergne. – Aldershot: Ashgate, 2003. – P. 13–42.

258. Twining W. *What Is the Law of Evidence?* / W. Twining // Twining W. *Rethinking Evidence*. – Oxford: Blackwell, 1990. – P. 178–218.

259. Waldron J. *Foreign Law and the Modern Ius Gentium* / J. Waldron // *Harvard Law Review*. – Vol. 119. – 2005–6. – P. 120–147.

260. Warner R. *Why Pragmatism? The Puzzling Place of Pragmatism in Critical Theory* / R. Warner // *University of Illinois Law Review*. – Vol. 199. – № 3. – 1993. – P. 535–563.

261. Weaver W. G. and T. Longoria. *Bureaucracy That Kills: Sovereign Immunity, Federal Governmental Accountability, and the Discretionary Function Exception* / W. G. Weaver // *American Political Science Review*. – Aldershot: Ashgate, 2002. – P. 335–349.

262. Weaver W. G. *Justice on the Border* / W. G. Weaver // *Texas Politics and the Border* / ed. by C. Brenner, I. Coronado, and D. Soden. – Kendall-Hunt, 2003. – P. 56–63.

263. Weaver W. G. and P. Fredericksen. *Legal Issues and Management Strategies in the Development and Implementation of Bi-National, Municipal Environmental Agreements* / ed. by D. Soden and B. Steel. *Environmental Policy and Administration in Three Worlds: Developing, Industrial and Postindustrial*. – New York: Marcel Dekker, 1999. – P. 779-802.

264. Weaver W. G. *Richard Rorty's Political Theory: Too Late for the Gods and Too Early for Being* / W. G. Weaver // *American Political Science Review*. – Aldershot: Ashgate, 1996. – P. 210–243.

265. Weaver W. G. *The Democracy of Self-Devotion: Oliver Wendell Holmes, Jr., and Pragmatism* / W. G. Weaver // ed. by A. Morales. *Renasant Pragmatism: Studies in Law and Social Science*. – Aldershot: Ashgate, 2003. – P. 3–30.

266. West C. *The Cornel West Reader* / C. West. – New York: Civitas Books, 1999. – 624 p.

267. Woodman G. *Customary Law in Common Law Systems* / G. Woodman // *IDS Bulletin* / - – Vol. 32. – № 1. – 2001. – P. 28-40.

268. Woodman G. *The Possibilities of Co-existence of Religious Laws with Other Laws* / G. Woodman // *Religion and Law in Multicultural Societies*/ ed. by R. Mehdi, E. Sand, Copenhagen, 2008. – P. 112–123.

269. Woodman G. *Why There Can be No Map of Law* / G. Woodman // *Legal Pluralism and Unofficial Law in Social, Political, and Economic*

Development / ed. by R. Pradhan. XIIIth International Congress of Commission on Folk Law and Legal Pluralism, Kathmandu, 2003. – P. 383–405.